

2019/4

XXVIII. évfolyam

POLITIKATUDOMÁNYI SZEMLE

Az MTA Politikatudományi Bizottsága
és a Társadalomtudományi Kutatóközpont
referált folyóirata

© Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2019
© A kötetben publikáló szerzők, 2019

Kiadja a TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
A kiadásért felel a Társadalomtudományi Kutatóközpont főigazgatója

Társadalomtudományi Kutatóközpont
1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.
Postacím: 1453 Budapest, Pf. 25.

ISSN 1216-1438 (Nyomtatott)
ISSN 2064-6550 (Online)

Megjelenik a Compositio Libri Kft. gondozásában
Tördelő- és olvasószervező: Kardos Gábor

Nyomdai munkák: Séd Nyomda Kft.
Felelős vezető: Katona Szilvia

A szerkesztőség címe: 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.
Postacím: 1453 Budapest, Pf. 25.
Telefon: 224-6724
Honlap: www.poltudszemle.hu
E-mail: posze@tk.mta.hu
Szerkesztőségi titkár: D. Nagy Judit
Szerkesztőségi fogadóóra: kedden 9–13 óra között

A folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelenik meg

TARTALOM

KOLNAI-DÍJ

- *Nagy Levente*: Ki az „igazi” győztes? A választások néhány elméleti és gyakorlati aspektusa 7

KORMÁNYZÁS ÉS KÖZPOLITIKA

- *Ványi Éva–Galambos László*: Szakértői kormány magyar módra. A Bajnai-kormány szakértői jellegéről 37

MÉDIAFÖLÉNY

- *Kiss Balázs–Szabó Gabriella*: A médiafölényről 65

ELLENZÉKI AKTOROK

- *Csizmadia Ervin*: Ellenzékiség, aktorok és a demokrácia nyitott kimenetele. Az 1990 utáni Magyarország példája 89

KITEKINTŐ: MÓDSZERESSEN

- *Farkas Eszter–Susánszky Pál*: Hazai és nemzetközi választáskutatói panelvizsgálatok. A lebonyolítás főbb elméleti és módszertani szempontjai 119

VITA

- *Löffler Tibor*: A demokrácia állagromlása és az autokratizálódás alternatívái. Megjegyzések Kis János rendszertipológiájához 137

RECENZÍÓ

- *Gyulai Attila*: A decizionizmus megzabolázása 155

KÖNYVFIGYELŐ 161

ABSTRACTS 166

Szerkesztők:

Szabó Andrea, (2014–, főszerkesztő 2019 –)
Arató Krisztina (2019–)
Szűcs Zoltán Gábor (2014–)

Szerkesztőbizottság:

Szabó Márton (elnök)	
Ágh Attila	Ilonszki Gabriella
Balogh István	Körösényi András
Balogh László Levente	Kurtán Sándor
Bayer József	Lánczi András
Boda Zsolt	Pálné Kovács Ilona
Bozóki András	Szabó Máté
Csizmadia Ervin	Tóka Gábor
Enyedi Zsolt	

A folyóirat szerkesztői voltak:

Alapító szerkesztők:

Bozóki András (1992–1999)
Szabó Márton (1992–1994)
Szabó Máté (1992–1999)

Balázs Zoltán (2011–2012)
Boda Zsolt (2008–2018)
Csizmadia Ervin (2000–2013)
Fricz Tamás (1994–2013)
Kurtán Sándor (2000–2010)
Lánczi András (2000–2002)

KOLNAI-DÍJ

Nagy Levente

Ki az „igazi” győztes?

A választások néhány elméleti és gyakorlati aspektusa

KI AZ „IGAZI” GYŐZTES?*

A választások néhány elméleti és gyakorlati aspektusa

Nagy Levente

(Docens, Debreceni Egyetem, BTK, Politikatudományi Tanszék)

A tanulmány beérkezett: 2019. július 2.

ÖSSZEFOGLALÓ

A választási rendszerek csoportosítása nem egy magától értetődő folyamat, hiszen számos szempont mentén kategorizálhatjuk azokat, a csoportosítás mikéntje ezért jelentős mértékben szubjektív megítélés kérdése (is). A kerületek nagysága, a mandátumok kerületenkénti száma (egy vagy többmandátumos kerületek), az egyénekre vagy pártlistákra történő szavazás, a többségi vagy az arányos elv előtérbe helyezése, az eredmények arányossági indexei olyan alapvető és közismert szempontok, amelyek mentén leginkább szokás vizsgálni és kategorizálni a modern demokratikus választási rendszereket.

Jelen tanulmányban egy más tényező elemzésére kerül sor, amelyről nemcsak az derül ki, hogy e szempont mentén kiválóan lehet tipizálni a különböző választási rendszereket, hanem az is, hogy előtérbe helyezése új dimenziókat nyithat a választáselmélet, illetve a választási rendszerek empirikus elemzése számára. Célom tehát, felhívni a figyelmet e sajátos, hazai viszonylatban is kevésbé ismert szempontnak, az ún. *szavazási struktúrának* a jelentőségére, annak kihangsúlyozásával, hogy a sorrendes szavazási eljárás sem eredményezhet tökéletes választást. A *preferenciális választási* eljárások demokratikus volta, illetve sajátos politikai hatásai az Ausztráliában honos *alternatív szavazás* behatóbb elemzése révén mutathatók ki leginkább.

Kulcsszavak: szavazási struktúra ■ kategorikus szavazás ■ sorrendes szavazás ■ ellenőrző kritériumok ■ alternatív választás.

Azon túl, hogy a választások elemzése során gyakori kérdésként merül föl, hogy egyén-centrikus vagy párt-centrikus szavazás jellemzi-e egyik-másik választási rendszert, az is elsődleges jelentőségű (noha kevésbé gyakori) kérdés lehet, hogy miként adhatja le voksát a szavazó: a cédulán feltüntetett jelöltek közül egyetlen név megjelölésével, vagy a jelölteknek a saját belátása szerinti (bizonyos érdekek mentén történő) rangsorolásával, azaz preferencia

* Elhangzott a Kolnai-díj átvételét követően a Magyar Politikatudományi Társaság XXV. Vándorgyűlésén (Budapest, ELTE, Állam- és Jogtudományi Kar), 2019. június 14-én. A tanulmány az előadás bővített és kiegészített verziója.

szerint állítva sorrendbe őket. Az előzőt *kategorikus* vagy kizárólagos, az utóbbit *ordinális* vagy sorrendes (rangsorolós) szavazásnak nevezzük.¹ Ennek azonban nemcsak szerkezeti jelentősége van, ugyanis a sorrendes szavazás fontos elméleti és empirikus kérdések egész sorát veti fel: egyrészt, hogyan ítéltető meg bizonyos logikai, illetve méltányossági szempontok mentén a rangsorolós eljárás, annak belső világa, másrészt, milyen politikai hatásai vannak (lehetnek) a sorrendes szavazással történő választásnak.

Ennek fényében, a tanulmány első részében a szavazási struktúra két alapvető formájának bemutatására kerül sor. Ezt követően, négy választási eljárás eredményeinek összehasonlítását végzem el, arra az alapvető és kihívó kérdésre válaszolva, hogy ha azonos szavazatmegoszlás mellett négy különböző eljárás négy egymástól eltérő győztes eredményez, akkor vajon kit illel meg leginkább a győzelem, vagyis: ki tekinthető „igazi” győztesnek?

Ebből viszont azonnal megfogalmazható egy következő kérdés: ha nem határozható meg egyértelműen az „igazi” győztes, akkor vajon vannak-e olyan szempontok vagy kritériumok, amelyek segítségével legalább ellenőrizhetők, hogy az adott választási eljárások mennyire tesznek eleget bizonyos logikai és méltányossági elvárásoknak. Ennek érdekében, tíz ellenőrző kritérium felsorolására, és ebből néhány kritérium rövid bemutatására kerül sor, amelyből aztán ahhoz a Kenneth Arrow által megfogalmazott „lehetetlenségi tételhez” juthatunk el, amely kimondja, hogy egyetlen választási eljárás sem tesz egyszerre eleget bizonyos alapvető kritériumoknak, vagyis egyetlen eljárás sem lehet tökéletes.

Az elméleti részt követően, az Ausztráliában honos alternatív szavazás két szempont mentén történő politikai hatásaira helyezem a hangsúlyt, és konkrét választási eredmények elemzése révén támasztom alá állításaimat. Az elmondottak rövid összegzésével, illetve néhány általánosabb következtetéssel zárom a tanulmányt.

SZAVAZÁSI STRUKTÚRA

Kategorikus szavazás

Tiszta formájában a kategorikus szavazás lényege tehát, hogy a választó egyetlen jelöltre (vagy pártlistára) szavaz, a jelölés ezért határozott (kategorikus), a választó döntése egyértelmű, fenntartások nélküli. Bizonytalanságnak, köntörfalazásnak, kompromisszumra emlékeztető alkunak itt nincs helye, ugyanis a szavazó se mással, se önmagával szemben nem köthet több jelöltre is kiterjedő alkut. Határozottan kell tehát cselekednie, hiszen egész szavazata – annak teljes súlyával – koncentrált formában egyetlen jelöltre (pártlistára) irányul, vagyis a szavazó választóereje egyetlen politikai mederbe terelődik. Ennek fényében azt is mondhatjuk, hogy a döntés kategorikus volta miatt az egyes jelöltek iránti támogatottság fokozatai nem fejeződhetnek ki, hiszen a

szavazó csak és csakis a „vagy-vagy” elv alapján dönthet. Az egyes jelöltek közötti versengés tehát nem fejeződik ki (őszintén és teljes mértékben) a választó szavazatában.

A kategorikus szavazás bináris jellegű, olyan értelemben, hogy egyik felől ott van a „megjelölt” személy, másik felől pedig a „meg nem jelöltek” tábor. Egyik oldalon jelen van a „mindent söprő győztes”, a másik oldalon pedig ott vannak a „semmit nem nyerő vesztesek”. A két tábor között nincs fokozati átmenet, óriási szakadék áll fenn közöttük, hiszen a győztes fél a „szavazat egészét viszi”, míg a vesztes tábor tagjai „semmit nem kapnak”. A vesztes jelöltek egyformán figyelmen kívül maradnak, egyenlő mértékben „le vannak írva”, noha távolról sem biztos, hogy a „meg nem jelölteket” a szavazó egyformán ítéli meg, az még kevésbé biztos, hogy egyenlő mértékben utasítja el őket (lényeges megkülönböztetési szempont ez a két féle választás között, és egyben központi aspektusa a kategorikus szavazásnak). Úgy tűnik tehát, hogy e bináris tagolás a szavazó vélemény kinyilvánításának egy „szűkebb” spektrumát képezi, mivel nem fejezi ki pontosan a választópolgár egyenkénti viszonyulását az induló jelöltek felé.

Preferenciális szavazás

A kategorikus szavazáshoz képest a preferenciális (sorrendes) választás összetettebb. Egyik oldalról nézve „szélesebb” spektrumú véleménynyilvánítási, illetve beleszólási lehetőséget kínál, a másik oldalról közelítve, a preferenciális szavazás „több információt szolgáltat az egyes szavazók véleményéről, ami elvileg elősegít(het)i a szavazóközösség preferencia-szerkezetének alaposabb feltárását” (Mészáros–Szakadát, 1993: 19.), mindenekelőtt azért, mert a szavazónak nem kell a jelölteket – egy kivétellel – kizárnia, hanem kifejezheti a teljes preferencia sorrendjét, vagyis azt, hogy melyik jelöltet vagy pártot preferálja leginkább, majd rangsorolhatja a többi jelöltet is.

A szavazó tehát nincs olyan jellegű kényszer alatt, nincs olyan nyomásnak kitéve, hogy döntést kellene hoznia egyetlen jelölt javára, minden más jelölt egyenlő mértékű kárára, hiszen kinyilváníthatja a teljes spektrumú őszinte (vagy más érdekektől vezérelt) véleményét.² Szavazata nem kizárólagos, inkább „megosztó” jellegű, hiszen az egyetlen jelöltre koncentrált, határozott cselekvés helyett kifejezheti az induló jelöltek iránti támogatottságának intenzitását.

Ilyen értelemben, a szavazó választóerejét meghatározó tényezők nem egyetlen politikai mederbe koncentrálódnak, hanem szétszóródnak a versengő pártok jelöltjei között, a szavazó preferenciája szerint. Míg a kategorikusan szavazó polgár a vesztes jelöltek határozott elutasítására irányuló választói magatartást mutat, addig az ordinálisan voksoló szavazó választói magatartá-

sát inkább a kompromisszumkészség jellemzi: a szavazó kompromisszumot köthet önmagával is a jelöltek kapcsán, hiszen a „vagy-vagy” helyett lehetőség nyílik az „és-és” elv mentén döntenie.

Az ordinális szavazás hívebben tükrözheti tehát a szavazó véleményét, jobban kimerít(het)i a választó plurális preferenciáit, nagyobb beleszólási lehetőséget és „szélesebb” spektrumú skálát kínál a választópolgár politikai részvétele számára,³ és nem utolsósorban több információt árul el a jelöltekhez való szavazói viszonyulásról. Úgy tűnik, e vonásoknak köszönhetően a rangsorolásos választás a képviselő megvalósításának, a közakarat kifejeződésének elvileg egy „őszintébb” módszere lehet, mint ami kifejezhető a kategorikus szavazás révén.

KI AZ „IGAZI” GYŐZTES?

Nem újdonság azt állítani, hogy a *többség*, a *többségi elv*⁴ és a *választás*, egymáshoz közvetlenül kötődő, egymással szoros kapcsolatban lévő, de egymástól szétválasztandó kifejezések, amelyek jelentését célszerű tisztázni. E három kifejezés a politika világának alapvető fogalmai, együttesen pedig a hatalommal felruházás (választások) és a hatalomgyakorlás komplex folyamatainak meghatározó tényezői. Arról van szó ugyanis, hogy a többségi elven nyugvó választási folyamatban, adott formula segítségével, kollektív véleménnyé egységesítjük az egyéni véleményeket, és kikerül a mandátumra jogosult jelölt. A győztest támogatók táborát – politikai értelemben – szavazói „többségnek” szokás nevezni. Igen ám, de ha azonos szavazatmegoszlás mellett különböző választási eljárások különböző győztest eredményeznek, akkor óhatatlanul felmerül egy alapvető kérdés a szavazókra, illetve a győztes jelöltre vonatkozóan: Kiknek kellene a szavazói többséget képezniük, vagy kiket illet meg leginkább az, hogy a győztest támogató szavazói többséghez tartozzanak? Másként fogalmazva: Ki az „igazi” szavazói többség? Hasonlóan: Kinek kellene győznie, azaz, kit illet meg leginkább a győzelem? Más szavakkal: Ki az „igazi” győztes?

Úgy gondolom, a válasz nem egyértelmű, már azért sem, mert (amint a későbbiekben látni fogjuk) nincs olyan szempont vagy érvelés, amely igazolná, hogy létezik vagy léteznie kell egy egyetemes jellegű, mindenkire kiterjedő „győztesnek”, függetlenül a választási eljárás mikéntjétől, a használt választási formula jellegétől, és más, a választások kimenetét befolyásoló tényezőktől. Meggyőződésem, hogy a szavazatmegoszlás pontos ismerete mellett sem annyira világos, hogy ki az, aki egyetemesen „többséginek” minősül, és aki a leginkább érdemes a mandátum „jogos” birtoklására. A használt választási formula ismeretében is nehéz lenne azonban átfogó, és kellően megalapozott választ adni az „igazi” győztes kilétére, hiszen kiderül, hogy a különböző vá-

lasztási függvények (a szavazatokat mandátummá leképező formulák) könnyen más és más győztest eredményezhetnek.

A következő szemléltető példában tételezzük fel, hogy öt jelölt indul egy adott választókerületben: a, b, c, d, e ; és a következőképpen oszlik meg 83 érvényes szavazat: $a = 27$; $b = 18$; $c = 15$; $d = 14$; $e = 9$. Azt szeretnénk megvizsgálni, hogy miként változik a kimenet azonos szavazatmegoszlás mellett, a relatív többségi, illetve három különböző preferenciális választási eljárás esetében.⁵

Relatív többség

Világos, hogy kategorikus szavazással, relatív többségi rendszerben a jelölt a győztes, hiszen páros összevetésben – a maga 27 szavazatával – legyőzi minden riválisát.

Most azt is tételezzük fel, hogy a példában feltüntetett szavazatmegoszlás mellett a szavazóknak rangsorolni kell a jelölteket, és a következő preferenciaprofil⁶ születik:

I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	Pontozás
27	18	15	14	6	3	
a	b	c	d	e	e	5
d	e	b	c	b	c	4
e	d	e	e	d	d	3
c	c	d	b	c	b	2
b	a	a	a	a	a	1

Forrás: saját táblázat (Nagy, 2018: 188.).

(Csupán a tisztázás kedvéért: az első oszlop azt árulja el, hogy a 83 szavazóból 27-en a feltüntetett sorrendet állították fel. Az ötödik és a hatodik oszlopban is az e jelölt van az élen, de mivel a további sorrend nem egyezik meg, ezért két külön oszlopot kell felállítani).

Borda-módszer (Pontozásos eljárás)

Az 1435-ben Nicolas de Cuza által kidolgozott, majd 1770-ben Jean Charles de Borda által újra „felfedezett”, és tulajdonképpen az ő nevéhez köthető Borda-módszer lényege, hogy a jelöltek rangsorolását követően, minden oszlop minden tagját pontozzuk a rangsorban elfoglalt helye alapján (példánkban, az első helyezett öt, a második négy, a harmadik három, a negyedik két, és végül az utolsó helyezett egy pontot kap).

A szabály szerinti összesítés alapján:

$$a = 27 \times 5 + 18 \times 1 + 15 \times 1 + 14 \times 1 + 6 \times 1 + 3 \times 1 = 191$$

$$b = 27 \times 1 + 18 \times 5 + 15 \times 4 + 14 \times 2 + 6 \times 4 + 3 \times 2 = 235$$

$$c = 27 \times 2 + 18 \times 2 + 15 \times 5 + 14 \times 4 + 6 \times 2 + 3 \times 4 = 245$$

$$d = 27 \times 4 + 18 \times 3 + 15 \times 2 + 14 \times 5 + 6 \times 3 + 3 \times 3 = 289$$

$$e = 27 \times 3 + 18 \times 4 + 15 \times 3 + 14 \times 3 + 6 \times 5 + 3 \times 5 = 285$$

A 289 begyűjtött szavazatával d jelölt tehát a győztes.

Condorcet-módszer (Páros összehasonlítás)

Az eljárás 1299-ben Ramon Lull jóvoltából látott napvilágot, de mégis Nicolas Condorcetnek köszönhető (1785), hogy a módszer ismertté vált. Az eljárás lényege, hogy a jelölteket párosan összehasonlítjuk, az egyes oszlopokban elfoglalt helyeik alapján és akinek sikerül minden riválisát páros összevetésben legyőznie, az a jelölt a győztes. Ezek szerint:

I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
27	18	15	14	6	3
a	b	c	d	e	e
d	e	b	c	b	c
e	d	e	e	d	d
c	c	d	b	c	b
b	a	a	a	a	a

Forrás: itt és a továbbiakban, saját táblázatok

$$a:b = 27:56 \quad b:c = 24:59 \quad c:d = 18:65 \quad d:e = 41:42$$

$$a:c = 27:56 \quad b:d = 39:44 \quad c:e = 29:54$$

$$a:d = 27:56 \quad b:e = 33:50$$

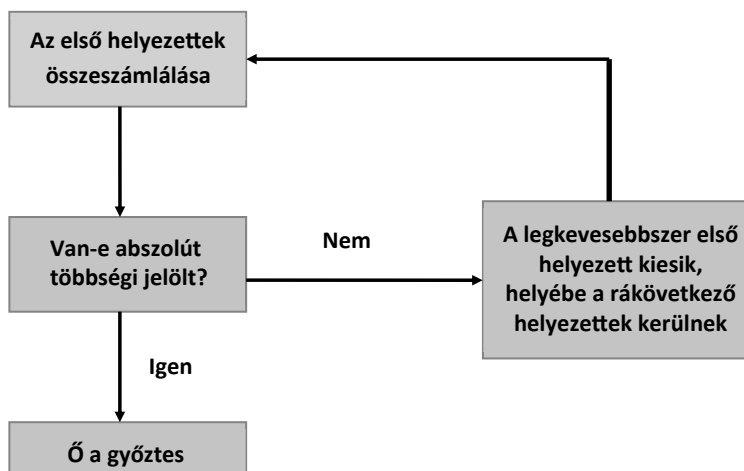
$$a:e = 27:56$$

Az $a:b = 27:56$ -ból például világosan kiolvasható, hogy 27 szavazó az a jelöltet preferálta b -vel szemben, 56 szavazó pedig b -t helyezte a jelölt elé, páros összevetésben ezért b győz. Az összehasonlítások alapján kiderül, hogy e jelölt minden riválisát legyőzi, tehát Condorcet-győztes.

Alternatív szavazás

Az eljárás lényege, hogy ha az első-preferenciás helyezések alapján egyetlen jelölt sem éri el az abszolút többséget, akkor a legkevesebb első helyezést elért jelölt kiesik, és helyébe a rangsor következője lép. Ezt követően megnézzük, hogy van-e abszolút többségi győztes, ha nincs, tovább folytatjuk a műveletet,

addig, amíg abszolút többségi győztes lehet hirdetni. Az eljárás a következő algoritmus mentén ábrázolható:

A fenti példa alapján tehát az első kör:

I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
27	18	15	14	6	3
<i>a</i>	<i>b</i>	<i>c</i>	<i>d</i>	<i>e</i>	<i>e</i>
<i>d</i>	<i>e</i>	<i>b</i>	<i>c</i>	<i>b</i>	<i>c</i>
<i>e</i>	<i>d</i>	<i>e</i>	<i>e</i>	<i>d</i>	<i>d</i>
<i>c</i>	<i>c</i>	<i>d</i>	<i>b</i>	<i>c</i>	<i>b</i>
<i>b</i>	<i>a</i>	<i>a</i>	<i>a</i>	<i>a</i>	<i>a</i>

Az *a* jelölt, a maga 27 szavazatával csupán relatív többséget ér el, tehát nincs abszolút többségi győztes, az *e* jelölt ezért kiesik, helyébe az egyes oszlopok következő jelöltjei lépnek.

Második kör:

I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
27	18	15	14	6	3
<i>a</i>	<i>b</i>	<i>c</i>	<i>d</i>	<i>b</i>	<i>c</i>
<i>d</i>	<i>d</i>	<i>b</i>	<i>c</i>	<i>d</i>	<i>d</i>
<i>c</i>	<i>c</i>	<i>d</i>	<i>b</i>	<i>c</i>	<i>b</i>
<i>b</i>	<i>a</i>	<i>a</i>	<i>a</i>	<i>a</i>	<i>a</i>

A második kör után $a = 27$; $b = 24$; $c = 18$; $d = 14$. Továbbra sincs abszolút többségi győztes, ami azt jelenti, hogy a legkevesebb első preferenciás szavazattal rendelkező *d* jelölt kiesik.

Harmadik kör:

I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
27	18	15	14	6	3
<i>a</i>	<i>b</i>	<i>c</i>	<i>c</i>	<i>b</i>	<i>c</i>
<i>c</i>	<i>c</i>	<i>b</i>	<i>b</i>	<i>c</i>	<i>b</i>
<i>b</i>	<i>a</i>	<i>a</i>	<i>a</i>	<i>a</i>	<i>a</i>

$c = 32$; $a = 27$; $b = 24$. Mivel nincs abszolút győztes, b jelölt kiesik.

Negyedik kör:

I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
27	18	15	14	6	3
<i>a</i>	<i>c</i>	<i>c</i>	<i>c</i>	<i>c</i>	<i>c</i>
<i>c</i>	<i>a</i>	<i>a</i>	<i>a</i>	<i>a</i>	<i>a</i>

Egyértelmű, hogy c jelölt 56 szavazattal abszolút többségi győztes.

A négy eljárás összesített eredményei:

Választási eljárás	Győztes	Második helyezett
Relatív többségi	<i>a</i>	<i>b</i>
Borda-módszer	<i>d</i>	<i>e</i>
Condorcet-módszer	<i>e</i>	<i>d</i>
Alternatív szavazás	<i>c</i>	<i>a</i>

Láthatjuk, azonos szavazatmegoszlás mellett négy, logikailag teljesen elfogadhatónak tűnő eljárás négy különböző győztest eredményez. A kérdés továbbra is az tehát, hogy lehet-e, és ha igen, melyik jelöltet lehet – a mindent átfogó és mindenre kiterjedő – „igazi” győztesnek tekinteni. Erre (egyelőre) nem tudunk egyértelmű választ adni, amit viszont tehetünk, hogy olyan szempontokat vagy kritériumokat keresünk, amelyek segítségével ellenőrizhetjük, hogy az egyes módszerek mennyire felelnek meg bizonyos matematikai-logikai, illetve „méltányossági”-demokratikus elvárásoknak. Természetesen, ez a módszer nem nyújt maradéktalan megoldást, a kritériumok szerinti ellenőrzések hozzásegíthetnek azonban az egyes eljárások belső értékeinek megítéléséhez. Más szavakkal, noha nem nyújtanak általános érvényű rangsort a különböző választási eljárások között, úgy tűnik, e kritériumok egyfajta irányadó szerepet tölthetnek be az egyes választási eljárások egymáshoz viszonyított minősítésében.

Ellenőrző kritériumok

A tanulmány e részében nem áll szándékomban az egyes kritériumok behatóbb vizsgálata,⁷ csupán arra szeretném a figyelmet ráirányítani, hogy milyen következtetés vonható le e szempontok alkalmazásából, amely következtetés egyben a fentebb feltett kérdésre adott választ is jelent(het)i. A következő táblázat nem meríti ki a lehetőségek teljes skáláját, a feltüntetett kritériumok azonban elegendőnek bizonyulnak a tanulmány céljainak. Összesen tíz alapvető szempontról van szó, amelyeket két csoportra osztottam. Az elsőben többnyire matematikai-logikai, a másodikban inkább „méltányossági”-demokratikus kritériumok szerepelnek. A két tábor között nincs éles választóvonal, több esetben is átfedések tapasztalhatók a kritériumok jellegéből adódóan. Íme, a tíz ellenőrző szempont:

Matematikai-logikai kritériumok	„Méltányossági”-demokratikus kritériumok
Tranzitivitás	Abszolút többség
Konzisztencia	Közellenség
Monotonitás	Condorcet-győztes
Jelentéktelen alternatíváktól való függetlenség	Klónoktól való függetlenség
Részvétel	Diktátortól való mentesség

Az áttekinthetőség kedvéért csupán néhányat emelek ki közülük. A *tranzitivitás-kritérium* lényege, hogy ha három jelölt indul (a , b , c), és kiderül, hogy a erősebb b -nél, azaz $a > b$, és b erősebb c -nél, vagyis $b > c$, akkor matematikai szükségszerűség, hogy a -nak erősebbnek kell lennie, mint c , azaz $a > c$. Ennek ellenére, a sorrendes szavazások esetében bekövetkezhet a három jelölt közötti körbeverés, vagyis, hogy $a > b$, $b > c$ és $c > a$. Ezt nevezzük (a híres) *Condorcet-paradoxonnak*, ami nemcsak azért fontos, mert győztes nélküli patthelyzetet eredményez, abszurdá téve ezzel a választási eljárást magát (hiszen az eljárás lényege, hogy győztest válasszon ki), hanem azért is, mert tulajdonképpen kiindulópontját képezi a Kenneth Arrow által megfogalmazott „Lehetetlenségi tételnek”, amely kimondja, hogy mivel egyetlen eljárás sem képes egyszerre teljesíteni bizonyos ellenőrző kritériumokat, ezért nem létezik tökéletes választási eljárás.⁸

A *jelentéktelen alternatíváktól való függetlenség-kritérium* első hallásra nem árul el sokat az olvasónak, ezért egy szemléltető példával⁹ szeretném érzékeltetni e kritérium lényegét, alapvető „üzenetét”. Tételezzük fel, hogy éttermi ebédje után a vendég fagylaltot szeretne fogyasztani. A pincér tudatja vele, hogy málna és vanília közül választhat, mire a vendég magabiztosan, teljes meggyőződéssel málnát kér. Két perc múlva a pincér visszatér, és elnézését

kérve mondja, hogy közben kiderült, mandula fagylalt is van, mire a vendég: „Van mandula is! Az nagyszerű! Hát akkor kérek vaníliát!” Úgy tűnik, a helyzet komikuma a szituáció logikai abszurdításából fakad. A példa üzenete tulajdonképpen az, hogy két fél versengésének kimenetét nem változtathatja meg egy „jelentéktelen” harmadik fél váratlan megjelenése. A választások kapcsán a korrupciók, a taktikázások egész sorának melegágyát jelentenék az ilyen és ehhez hasonló helyzetek. A kritérium üzenete: ha egy választási eljárás megengedi ezt az abszurd helyzetet, akkor logikai szempontból nem felel meg az elvárásoknak (vagyis nem lehet tökéletes).

Ami a „méltányossági” kritériumokat illeti, a *közellenség-kritérium* például nem kevesebbet kér, mint azt, hogy annak a jelöltnek, akit a szavazók abszolút többsége utolsó helyre tesz, nem szabad győznie.

A *klónoktól való függetlenség-kritérium* a stratégiai (manipulatív) jelöléssel szembeni ellenállást méri. Alapgondolata, hogy a győztes személye nem változhat meg csupán azért, mert egy olyan jelöltet emelünk be a versenybe, aki hasonló (klón) egy, a választásokon már induló jelölthöz.¹⁰

A vizsgálatok során kiderül, hogy nincs olyan választási eljárás, amely egyszerre eleget tenne mind a tíz kritériumnak. Ebből az a fajsúlyos következtetés vonható le tehát, hogy nincs tökéletes választási eljárás. Ezt a „lesújtónak” tűnő általánosítást jóval korábban, a már említett Arrow fogalmazta meg, aki az egyéni preferenciák és e preferenciákból származtatott közösségi preferencia közötti összefüggéseket keresve állította, hogy csak és csakis akkor lehetséges egységes, belső ellentmondásoktól mentes, konzisztens kollektív döntésekről beszélni, ha azok eleget tesznek az általa kiválasztott öt feltételnek (kritériumnak).¹¹ Arrow nagyhatású következtetése, hogy nem létezik olyan, az egyéni preferenciákat kollektív preferenciává átváltó függvény, amelyik egyidejűleg eleget tenne a felsorolt feltételeknek. Más szavakkal, az egyéni véleményeket kollektív véleménynyé aggregáló eljárás nem lehet tökéletes, ugyanis az egyéni racionális döntések véleményösszegző mechanizmusa irracionális kollektív döntést eredményez.

Ez egyfelől nem hangzik túl felemelőnek, másfelől azonban igen kihívó kérdésként tételveződhet a politikusok, de elsősorban a választáselmélettel, választástudománnyal foglalkozók számára. Ha nincs ugyanis egy átfogó, mindenre kiható, tökéletes választási rendszer (ha lenne, természetesen, hogy egyetemesen mindenki azt használná), akkor a sajátos társadalmi szerkezet, a politikai és kulturális értékek, illetve a különböző pártrendszereken belüli erőviszonyok megoszlása figyelembevételével a választásokkal, választási rendszerekkel foglalkozó (és beavatott) szakemberek kihívó feladata a lehető legoptimálisabb rendszer létrehozása és/vagy fenntartása, a szóban forgó társadalomra nézve. Lássuk be, e feladat nem is kevés, főleg, ha a mindenkori domináns politikai hatalomnak (saját hatalmi pozíciójának mindenek fölé helyezése miatt) nem áll érdekében e törekvés támogatása.

AZ ALTERNATÍV SZAVAZÁS POLITIKAI HATÁSAI (AUSZTRÁLIA ESETE)

A képviseleti demokrácia, valamint a választási rendszerek demokratizálásában úttörő szerepet játszó Ausztrália,¹² a westminsteri modellt követve jött létre 1901-ben, azzal a két lényeges különbséggel a brit rendszerhez képest, hogy Ausztrália föderális berendezkedést és választott szenátust mondhatott (és mondhat) magáénak.

A többnyire urbánus–rurális, illetve munkaadó–munkavállaló kettős törésvonal mentén kialakult ausztrál pártrendszer két tábor mentén bontakozott ki, amelyek főszereplői egyfelől a Liberális/Nemzeti pártszövetség, másfelől a Munkáspárt, és a hozzá közel álló Zöldek (akiket az esetek túlnyomó többségében a demokraták (DEM) támogatnak).¹³ E két tábor („pártvonulat”) rivalizálása képezi a főtengelyét annak a 20. századi, stabilnak mondható pártrendszernek, amelyről találóan állapította meg Lipson, hogy formálisan „trio”, funkcionálisan „duo” (Lipson, 1959/7: 12–31.).

A relatív többségi rendszerről a szövetségi szinten egységesített preferenciális választási rendszerre való áttérés 1918-ban történt meg, és azóta is – minimális változtatásokkal – ez a rendszer van érvényben.

A következőkben az ausztrál alternatív szavazás két alapvető hatására szeretnék rámutatni: egyfelől, a pártok egymáshoz való viszonyulására, és ezzel a pártrendszeren belüli erők mozgásaira, másfelől e módszernek a választás eredményeire történő kihatására.¹⁴

A pártok egymáshoz való viszonyulása

Ebben a részben két jelentősebb szempont mentén vizsgálom meg a pártok egymáshoz való viszonyulásának kérdését:¹⁵

- a. A (nagyobb) pártok sajátos összefogása szélsőséges (és/vagy új, feltörekvő) pártok ellen, szükség esetén akár az ideológiai hovatartozás figyelmen kívül hagyásával.
- b. A (nagyobb) pártok sajátos összefogása az egyes politikai táborokon belül, más ideológiai táborok ellen (ha a szükség nem „követel” mást).

Tulajdonképpen egy igen jellegzetes, mintaadó példán keresztül szeretném bemutatni (érzékeltetni) e hatásokat szövetségi szinten. Queensland tagállam, Blair kerületének 1998-as szavazatmegoszlásait helyezzük górcső alá, amelynek révén nemcsak az alternatív szavazás politikai hatásait, hanem az eljárás folyamatát is lépésről lépésre követhetjük

Körök #	Jelöltek, pártok, szavazatok, átruházott szavazatok									
	McKenzie, Neal (DEM)	White, Brett (NP)	B'waighe, Owen (CEC)	Clarke, Virginia (ALP)	Connors, Libby (GRN)	Hanson, Pauline (HAN)	Thompson, Cameron (LP)	Roberts, Lee (IND)	Sloan, Mark (ACS)	ÖSSZES
Első kör	2478 (3,64%) 17	6 989 (10,25%) 11	199 (0,29%) 5	17 239 (25,29%) 18	1 230 (1,80%) 16	24 516 (35,97%) 40	14 787 (21,69%) 19	556 (0,82%) 44	170 (0,25%) Kiesik	68 164 (100%) 170
Második kör	2495	7000	204	17 257	1 246	24 556	14 806	600		68 164
Harmadik kör	26 2521	44 7044	Kiesik	20 17 277	12 1 258	74 24 630	13 14 819	15 615		204 68 164
Negyedik kör	128 2649	71 7115		62 17 339	111 1 369	136 24 766	107 14 926	Kiesik		615 68 174
Ötödik kör	590 3 239	89 7204		385 17 724	Kiesik	188	117			1369 68 164
Hatodik kör	Kiesik	926 8130		1186 18 910		399 25 353	728 15 771			3 239 68 164
Hetedik kör		Kiesik		1064 19 974		1172 26 525	5 894 21 665			8 130 68 164
Nyolcadik kör				Kiesik		5241	14 733			19 974
						31 766	36 398			
										GYŐZTES

Forrás: Australian Electoral Commission. In: Farrell–McAllister: *The Australian Electoral Systems*. http://www.academia.edu/5775554/Farrell_-_The_Australian_Electoral_System

A táblázat adatai számos dologról árulkodnak. Mindenekelőtt szembevetendő a választás aránytalansága, hiszen jól látható, hogy a 14 787 (21,69%) első-preferenciás szavazatot begyűjtő liberális jelöltnek (LP) sikerült a végén legyőznie a 24 516 (35,97%) első-helyezéssel rendelkező szélsőjobb Pauline Hansont¹⁶ (HAN), illetve a 17 239 (25,29%) első-preferenciás szavazatot összeszedő munkáspárti riválisát (ALP). Jelen tanulmányban a hangsúly azonban (nem az arányosság kérdésére, hanem) a szélsőjobb HAN párt elleni, illetve a politikai táborokon belüli sajátos összefogásra tevődik.

Mivel nincs abszolút többségi győztes az első körben, az ACS (*Abolish Child Support*) jelöltje kiesik, és a 170 szavazata a rangsorban utána következő jelöltekre ruházódik át. Mielőtt a „nagyobb” pártokhoz jutunk, feltűnő aspektusként említeném meg, hogy (kispártként) az ACS támogatói közül a legtöbben a független jelölt után a szélsőjobb pártot tették második helyre.

A második körben szintén nincs abszolút többségi győztes, így a CEC (*Citizens Electoral Council*) képviselőjelöltje esik ki, és a 199 első-preferenciás, valamint az öt átruházott szavazata (összesen 204) a rangsorban a következőkre ruházódik. Itt is megfigyelhető, hogy a B'waghte-t támogató szavazók túlnyomó többsége látványosan jobban preferálta a szélsőjobb Hansont (74 szavazat), mint a mérsékelt nagy pártok jelöltjeit.

A harmadik kör „áldozata”, a maga 615 szavazatával, a függetlenként induló Roberts (IND), akinek támogatói, az előző két kieső szavazóihoz hasonlóan a szélsőjobb jelöltjét preferálták leginkább (136 szavazat).

A negyedik kör olyan értelemben „szokatlan”, hogy a szövetségi választások kerületeinek túlnyomó többségében a demokraták (DEM) jelöltjei hamarabb kiesnek a partnernek tekintett zöldek (GRN) jelöltjeinél, ez esetben azonban nem ez történt. Ettől függetlenül, világosan körvonalazódik a táboron belüli összefogás: a zöldek 1369 szavazatából 975 (71,2%) ruházódik át a demokrata (590), illetve a munkáspárti (385) jelöltekre, míg a rivális tábor jelöltje 117, a szélsőjobb jelöltje pedig 188 átruházott szavazatból részesülhet csak.¹⁷

E kör olyan értelemben is „vízválasztó”, hogy az első három körrel ellentétben, arányait tekintve, a szélsőjobb jelölt támogatottsága komolyan visszaesik: míg a zöldekkel egy táborba tartozó demokrata és munkáspárti jelöltek 590, illetve 385 szavazatot kaptak a zöldek jelöltjének támogatóitól, addig Hansonnak be kellett érnie 188 átruházott szavazattal. Ez a fordulat már azt is jelzi, hogy a szélsőpárt elleni „összefogás” tulajdonképpen a nagyobb pártok részéről tapasztalható leginkább.

Az ötödik kör is tartogat sajátosságokat: a kieső demokrata jelöltnek 3239 szavazatot sikerült begyűjtenie, amelyből 1186 ruházódott át a saját táborához tartozó munkáspárti jelöltre, de meglepő módon a nemzeti/liberális tábor két jelöltje összesen 1654 átruházott szavazatot kapott tőle.¹⁸ Ami az *Egy Nemzet* (HAN) szélsőjobb párt jelöltjét illeti, láthatjuk, hogy a 3239 szavazatból csupán 339-ot kapott, ami csupán 12,3% átruházott szavazatrészesedést jelent.

A zöldpárti jelöltet támogatókkal ellentétben a demokrata McKenzie-re szavazók táborából közel kétszer annyian tették előbbre Thompsonst, mint Hansont, azaz, jobban preferálták a rivális tábor jelöltjét a szélsőjobb jelöltjénél.

A hatodik kör kiesője a *Nemzeti Párt* (NP) jelöltje, akinek nem volt egyszerű dolga az *Egy Nemzet* „berobbanásával”, már azért sem, mert annak ellenére, hogy a mérsékelt NP elhatárolódott a szélsőjobbos nézetektől – de mindkettő jobboldali lévén – több közös ponton is átfedést lehetett kiolvasni nézeteikből. Ez okozott némi (kezdeti) feszültséget a *Nemzeti Párt* (NP) és a *Liberális Párt* (LP) között, de az NP begyűjtött szavazatainak további megoszlása jelentősen befolyásolta a választás kimenetét, hiszen azok 72,5%-a (5894) ruházódott át a liberális jelőltre. Ez egyáltalán nem meglepő, hiszen az igen jelentős szavazatmennységgel (8130) rendelkező White annak a *Nemzeti Pártnak* a jelöltje, amely párt 1920-tól szoros szövetségben áll a *Liberális Párttal*, olyannyira, hogy e koalíció két rövid kivétellel (1973–74 és 1987) a mai napig meghatározó tényezője az ausztrál pártrendszernek (Farrell–McAllister, 2005: 80.). A munkáspárti jelőltre 1064, míg Hansonra 1172 szavazat ruházódott át.¹⁹ Az LP jelöltjének ezzel komolyan megnőtt a győzelmi esélye az utolsó kör előtt, noha ekkor minden a munkáspárti Clarke szavazótáborának preferenciáitól függött.

A hetedik kör jelentette a mindent eldöntő lépést, ugyanis a két nagy rivális tábor jelöltjei álltak egymással szemben, akik – a szavazatok alapján – együttesen léptek fel a szélsőjobb jelöltje ellen. E kettős szembenállás nem lehetett feszültségmentes, de az átruházott szavazatarányok figyelembevételével egyértelműen kiderül, hogy a munkáspárti Clarke támogatóinak 73,76%-a a liberális Thompsonst tette a szélsőjobb jelölt elé, míg Hansont csupán 26,3%-a részesítette előnybe.

Foglaljuk össze az 1998-as parlamenti választások jelentősebb szavazat átruházási részesedéseit, Blair kerületben:

Pártok		Átruházott szavazatrészesedések (%)		
Bal	Jobb	Bal	Jobb	Szélsőjobb
GRN		71,22	15,05	13,73
DEM		36,62	51,06	12,32
ALP		–	73,76	26,24
	NP	13,09	72,5	14,41

A példából arra következtethetünk tehát, hogy a szélső erővel szembeni fellépés fölülírta a politikai táborok közötti történelmi rivalizálást, de az sem kizárt, hogy a két tábor „összefogása” bizonyos mértékben annak tudható be, hogy a domináns politikai erők a *status quo* megőrzésében is érdekeltak voltak, ezért minden áron meggátolták az új, „berobbanó” (feltörekvő) politikai erő sikeres térhódítását.

A hetedik kör eldöntötte tehát a választás kimenetét, hiszen megfordította az eredményt a liberális jelölt javára, akinek 14 787 eredetileg első helyezéssel, és 21 611 átruházott szavazatával (mindösszesen 36 398) sikerült legyőznie a 24 516 elsőhelyezéssel, illetve 7250 átruházott szavazatot begyűjtő (mindösszesen 31 766) Pauline Hansont.

Az adatok alapján nem nehéz nyomon követni a táborokon belüli, illetve a szélsőjobbba erőket elleni összefogást, ami a következő táblázatból is világosan kiolvasható.

A 2004–2013 közötti időszak szövetségi parlamenti választásain a szavazat átruházási részesedések (%) a következők:

Pártok		Átruházott szavazatrészesedések (%)*			
Bal	Jobb**	Bal	Jobb	Szélsőjobb (HAN)	
DEM	2004	54,2	31,4	14,4	
	2007	52,7	26,9	26,9	
GRN	2004	49,7	37,7	1,26	
	2007	72,5	27,5	–	
	2010	69,1	30,9	–	
	2013	56,6	43,4	–	
Összesített (átlagok)***		59,1	32,9	14,2	
	NCO	18,7	50,7	19,5	
	2004	18,6	41,0	40,4	
	FFP****	2007	65,9	34,1	–
	2010	54,1	45,9	–	
	2013	45,8	39,9	–	
	KAP	2013	31,9	68,1	–
	PUP	2013	50,2	49,8	–
Összesített (átlagok)		40,7	47,1	29,9	

* Mivel a kispártokra, függetlenekre, stb. átruházott szavazatok nincsenek feltüntetve, nem (minden esetben) jön ki a kieső párt szavazatainak 100%-os megoszlása.

** A jobboldali pártok kapcsán nemcsak az okoz némi nehézséget, hogy a bemutatott időszakban kiszakadások, kiválások, új pártegyesülések révén több új párt is megjelent, hanem azt is árnyalni kell(ene), hogy a skála jobb oldalán hol helyezkednek el a pártok. Az *Egy Nemzetből*, 2003-ban kivált, és hivatalosan 2004-től működő NCO (*New Country*) mérsékeltabb elképzelésekkel rendelkezett, mint a Hanson irányította párt. A 2002-től 2017-ig aktív FFP (*Family First Party*) keresztény-konzervatív párt, kiemelkedő népszerűségnek örvendett Dél-Ausztrália államban. A PUP (*Palmer United Party*) néven ismert, jobboldali populista párt 2013-ban ezen a néven indult, majd UAP (*United*

Australia Party) néven folytatta tevékenységét. A nemzeti és a liberál-nemzeti pártokból létrejövő KAP (*Katter's Australian Party*) úgyszintén a jobboldalhoz tartozó, konzervatív populista párt. Végül, az LNQ (*Liberal-National Party of Queensland*) Queensland tagállam liberális és nemzeti pártjainak egyfajta fúziójából vált szövetségi párttá 2008-ban. Noha jobboldali, liberál-konzervatív beállítottságú, nem lehet a jobboldal szélsőséges szárnyához csatolni. Jelen tanulmány szempontjából nincs igazán jelentősége e pártok jobboldali skálán történő pontos elhelyezésének.

*** Ne legyen senki számára meglepetés, hogy az összesített átlagok összege meghaladja a 100%-ot. Ennek oka, hogy a HAN szélsőpárt nem szerepel nyolc helyen a táblázatban, megemelve ezzel az átlagot.

**** Az FFP 2007-es, illetve a 2013-as átruházható szavazatainak „megfordított” aránya elég szokatlan. Mindkét alkalommal meglepően magas arányban támogatta az FFP szavazótábora a két zöldpárti jelöltet, de a két munkáspárti jelölt is „elégedett” lehetett a részesedéssel (Az ilyen és ehhez hasonló esetek miatt is feltételezhető, hogy a két tábor közötti rivalizálás azért jelentkezik élesebben a nagy pártok részéről, és mérsékeltében a kis és/vagy középpártoknál, mert ez utóbbiak számára jóval kevésbé adott a kormányzásért történő közvetlen hatalmi versengés lehetősége).

Részletesebb elemzés nélkül is elmondhatjuk, hogy a számok önmagukért beszélnek. Egyfelől, arról árulkodnak, hogy – amint a tanulmány első felében is említettem – a sorrendes szavazás növeli a szavazók kompromisszumkész-ségét, hiszen a szélső erőkkkel, illetve a rivális tábor jelöltjeivel szemben nem kizárólagos a magatartásuk, ami az átruházási arányokból is kiolvasható. Másfelől, a táblázat adataiból körvonalazódik a politikai táborokon belüli sajátos összefogás is.

A baloldali „vonulat” tagjai, a demokraták és a zöldek közel 60%-os átruházási támogatottságot „nyújtanak” a munkáspárti jelölteknek a vizsgált időszakban. A jobboldali táboron belüli szavazat átruházási arány szerényebb (47,1%), ami jelentős mértékben az FFP zöldek irányába tett kétszeri „gesztusának”, illetve a PUP 2013-as munkáspárti preferenciájának²⁰ is köszönhető.

Ami a szélsőjobboldali párttal szembeni fellépést illeti, a Blair kerület példájából is nyilvánvalóvá válik a Hanson elleni összefogás. Ha azonban még azt is figyelembe vesszük, hogy az 1998-as szövetségi parlamenti választásokon az *Egy Nemzet* 12 kerületben végzett első helyen relatív többséggel és, hogy szövetségi szinten 936 621 szavazatot sikerült összeszednie, ami egy tekintélyes 8,43%-os szavazatrészesedést jelentett,²¹ úgy, hogy ezzel egyetlen mandátumot sem sikerült begyűjtenie,²² akkor eléggé világos képet kapunk a szélsőjobb párt elleni közös fellépésről a mérsékelt – de két különböző politikai – tábor nagyobb pártjai részéről. Természetesen, ezek az adatok a rendszer súlyos aránytalanságaira is rámutatnak, főleg ha még azt is figyelembe vesszük, hogy a liberálisokkal szövetséges *Nemzeti Párt* jóval kevesebb szavazattal (588 088), mint az *Egy Nemzet*, 16 mandátumot mondhatott magáénak.

Politikai jelentősége miatt indokolt lehet egy tagállami példával is alátámasztani az ausztrál alternatív szavazás hatásaként jelentkező sajátos összefogást. Példánk az 1998-as, Queensland tagállam, Crows Nest kerületének eredményeit tartalmazza. Már az elején kihangsúlyozandó, hogy Ausztrália két tagállama, Új-Dél-Wales 1981-től, és Queensland 1992-től vezette be azt, hogy tagállami választásokon a szavazó nem köteles az induló jelöltek teljes listáját rangsorolni. Ezt nevezzük opcionális vagy „csonkított” rangsorolásnak. Queensland államban tehát a szövetségi választásokon kötelező a teljes, a tagállami parlamenti választásokon pedig lehet opcionális a sorrendállítás.

Az 1998-as tagállami parlamenti választásokon Crows Nest kerületben a következőképpen oszlott meg a 23 649 első-preferenciás szavazat:

Jelölt	Párt	Első preferenciás szavazatok	Szavazat %
Fiona BUCKNALL	Munkáspárt	3908	16,5
David COCKBURN	Egy Nemzet	9342	39,5
Russel COOPER	Nemzeti Párt	9060	38,3
Brenda MOLONEY	Reform Párt	635	2,7
John LANGFORD	Zöldek	704	3,0
Összesen		23 649	100

Forrás: Renwick, 2011

Mivel senki nem érte el az abszolút többséget, a *Reform Párt* jelöltje kiesett, és szavazócéduláin a második helyezettnek kerültek az első helyre. E lépéssel továbbra sincs abszolút többségi győztes, ezért a *Zöldek* jelöltje esett ki, így három jelölt maradt versenyben.

Két kör után a következő tehát az állás:

Jelölt	Párt	két kör utáni szavazatmegoszlás
Fiona Bucknall	Munkáspárt	4287
David Cockburn	Egy Nemzet	9613
Russel Cooper	Nemzeti Párt	9329

Forrás: Renwick, 2011

Világosan látszik, hogy két kör után a munkáspárti Bucknall 379, az *Egy Nemzet* jelöltje 271, míg a Nemzeti Párt *jelöltje* 269 szavazattal bővítette eredeti első-preferenciás szavazatainak számát. Ezzel azonban még mindig nincs abszolút győztes, harmadik körre volt szükség. A játékszabály értelmében a *Munkáspárt* jelöltje esett ki, és szavazatai a következő megoszlásban ruházkodtak át a két talpon maradt versenyzőre:

Jelölt	Párt	Szavazatok két kör után	Szavazat átvitel	Harmadik köt után	%
Fiona Bucknall	Munkáspárt	4287	– 4287*	0	
David Cockburn	Egy Nemzet	9613	+ 950	10 563	49,1
Russel Cooper	Nemzeti Párt	9329	+ 1611	10 940	50,9

Forrás: Renwick, 2011

*A 4 287 szavazatból csupán 2 561 szavazat adódott át a két talpon maradt jelöltnek, mivel a különbözetet jelentő 1 726 szavazólapon a szavazók nem állítottak preferencia-sorrendet, vagy legalábbis „csonka” sorrendet állítottak fel.

Úgy tűnik, a munkáspárti Bucknall az *Egy Nemzet* jelöltje, Cockburn ellen „hangolta” támogatóit, a történelmi nagy riválisok egyike, a *Nemzeti Párt* jelöltje javára. A sorrendes szavazás világában ez a következőt jelenti: igaz, hogy a Munkáspárt szavazói táborának 40%-a nem rangsorolta a további jelölteket, de a teljes sorrendet állítók (2561 szavazó) 63%-a (1611 szavazó) a rivális Coopert tette előbbre a rangsorban a szélsőjobbba Cockburn ellenében (Renwick, 2011: 16.), akit 950 munkáspárti szavazó részesített előnyben.

A bemutatott két kerület választási folyamata jól érzékelteti tehát az AV néhány, korábban megfogalmazott sajátos vonását: az AV szavazás közvetlenül járul hozzá a pártok közötti viszonyokhoz, táboron belül és táborok között egyaránt. A szélsőerők elleni fellépés miatt (is) úgy tűnik, a nagypártok többnyire középre húznak, a kompromisszumra hajlamosító alternatív választás inkább a centrum-értékek képviselőire sarkallja őket. Az ausztrál pártrendszerről elmondható tehát, hogy a centripetális erők fölülíriják a centrifugális erőket, noha nem kizárt, hogy a domináns pártok elemi érdeke a *status quo* megőrzése is. Az is teljesen világos mindkét példában, hogy az *Egy Nemzet* jelöltje fölényesen győzött volna a relatív többségi rendszerben, az AV rendszerben viszont mindkét esetben veszített, mivel a véghajrában a két rivális tábor jelöltjei „összezártak” a szélsőjobb ellen.²³ Nem jelentéktelen kérdés, hogy szövetségi szinten milyen gyakorisággal tapasztalható a kimenet ilyen jellegű megfordulása. A következőkben ezt vizsgáljuk meg.

Az alternatív szavazás kihatása a választási eredményekre

A választási eredmények vizsgálata az alternatív szavazás szerepének megállapítására is szolgál és úgy tűnik, két alapvető aspektus mentén lehet leginkább lemérni az AV jelentőségét. Egyfelől, a kerületi választási fejlemények révén megtudhatjuk, hogy milyen gyakorisággal születik abszolút többségi győztes már az első körben. Ez az információ ugyanis rámutat a sorrendes szavazás jelentőségére, arra, hogy milyen arányban van szükség a preferenciális

módszer kerületenkénti alkalmazására.²⁴ (Gondoljuk csak meg, ha minden kerület abszolút többségi első-preferenciás kimenetet eredményezne az első körben, egyáltalán nem lenne szükség a rangsorolós szavazásra).

Másfelől, minden olyan kerületben, ahol nem születik elsőköros abszolút többség, ott összehasonlítást végzünk: megnézzük, hány kerületben kerül ki más jelölt győztesen, mint aki az első-preferenciás szavazatok alapján relatív többségi győztes lenne. Az „eredményfordítások” száma vagy aránya jelentős index, hiszen rámutat arra, hogy a sorrendes (alternatív) szavazás milyen mértékben befolyásolja a választások kimenetét a relatív többségi eljárással kapott eredményekhez képest.

Tömören fogalmazva: a cél nem más, mint kimutatni az alternatív választási eljárás szükségszerű alkalmazásának gyakoriságát, illetve a relatív többségi és az AV szavazás eredménykülönbségeinek arányát. Számításaim a 2004–2016 közötti időszakra korlátozódnak. Tudatában vagyok annak, hogy e „korlátozás” csorbít a teljes képen, és kevésbé teszi lehetővé a legátfogóbb következtetések levonását, úgy gondolom azonban, hogy öt szövetségi parlamenti választás 750 kerületének elemzése is nyújthat irányadó eredményeket, és indokoltá teheti bizonyos következtetések levonását.

A következőkben nézzük meg, hogyan alakultak az eredmények 2004–2016 között, e két szempont mentén:

Választási év	Elsőköros abszolút többségi győztes	Relatív többségitől eltérő eredmény	Győzelmi arány	
			Koalíció	Munkáspárt
2004	88 (58,66%)	8 (5,33%)	87 (58,00%)	60 (40,00%)
2007	73 (48,66%)	9 (6,00%)	65 (43,33%)	83 (55,33%)
2010	63 (42,00%)	10 (6,66%)	72 (48,00%)	72 (48,00%)
2013	53 (35,33%)	15 (10,00%)	90 (60,00%)	55 (36,66%)
2016	48 (32,00%)	16 (10,66%)	76 (50,66%)	69 (46,00%)
2019			77 (51,33%)	68 (45,33%)
ÁTLAG	65 (43,33%)	11,6 (7,73%)		

Forrás: saját számítások a https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_Australian_federal_elections adatai alapján

A táblázat második oszlopa világosan mutatja, hogy 2004-től egyre kevesebb kerületben került ki elsőköros abszolút többségi győztes. Ez, a maga során a sorrendes szavazás alkalmazási arányának növekedéséről árulkodik, hiszen, míg 2004-ben a kerületek csupán 41,44%-ában volt szükség a preferenciák figyelembevételére, addig 2016-ban az esetek 68%-ában rangsorolós szavazással dőlt el a győztes kiléte. A 150 szövetségi kerületből átlagosan 85 kerületben szükség volt tehát AV alkalmazására.

A harmadik oszlop arra világít rá, hogy az egyes választásokon, hány kerületben következett be eredményváltás, azaz, hány esetben történt meg, hogy a sorrendes szavazás következményeként olyan jelölt győzött, aki nem vezetett az első körben, az első-preferenciás szavazatok alapján. Az elemzett időszakban egy növekvő tendenciával szembesülünk: míg 2004-ben nyolc kerületben történt váltás, addig ez a szám megduplázódott 2016-ra. A teljes palettára (1919–2019) nem, de az 2004–2016-os időszakra vonatkoztatható, hogy a rangsorolós szavazás hatása egyre növekedett, ezért a politikai értelemben vett szerepe egyre fajsúlyosabbá vált.

Az 5,33–10,66% közötti eredményváltás jelentősége első látásra szubjektív megítélés kérdése is lehet, ne feledjük azonban, hogy a számok önmagukban nem árulnak el mindent. Arról van szó ugyanis, hogy figyelembe kell vennünk a liberális/nemzeti szövetség (és kispárti támogatóik), illetve a *Munkáspárt* (és támogatói) közötti mindenkori erőviszonyokat, a választások kimenetét, elsősorban a választási győzelem mértékét (a két tábor által begyűjtött mandátumok közötti számkülönbséget).

A 2004-es választások esetében látjuk, nyolc munkáspárti jelölt tudott fordítani: hét esetben a *Liberális Párt* ellenében, egy kerületben a *Nemzeti Párt* jelöltjével szemben,²⁵ ennek ellenére, a koalíció fölényesen rávert a *Munkáspártra*. Tény, hogy e fordítás mérsékelte valamelyest az erőviszonyokat, de a kormánypárt kiléte szempontjából ez az eredményváltás nem volt meghatározó.

Ha azonban a 2007-es választásokat nézzük, egy más helyzettel állunk szemben, ugyanis a *Munkáspárt* győzelméhez szükség volt a kilenc eredményfordításra. Hét alkalommal a *Liberális Párttal*, egy esetben a *Nemzeti Párttal*, és egy esetben a CLP-vel (*Country Liberal Party*) szemben sikerült a munkáspártiaknak fordítaniuk és mandátumot szerezniük. Az eredményfordítás nélkül (vagyis, ha a relatív többségi eredmények változatlanul maradtak volna) a két erő közötti 74–74-es mandátummegoszlás akár a koalíció kormányra jutását eredményezhette volna.

A legvilágosabb képet a 2010-es választási eredmények mutatják e tekintetben. A két rivális azonos számú mandátumot szerzett, úgy, hogy a tíz eredményváltásból a *Munkáspárt* kilenc jelöltjének sikerült megfordítani a kimenetet saját javára: hét alkalommal (és ez a fontosabb mozzanat számunkra) a *Liberális Párt* jelöltjeivel szemben, két alkalommal az LNPQ (*Liberal National Party of Queensland*) jelöltje ellenében. Igaz, a *Munkáspárt* egy esetben nem tudta kamatoztatni a kezdeti relatív többségi fölényét a zöldek jelöltjével szemben, összességében azonban a 9:1-es mérleg egyértelműen a javát szolgálta, jelentősen hozzájárulva ezzel a *Munkáspárt* kormányra kerüléséhez.²⁶ Mindebből az következik, hogy többnyire a sorrendes szavazásban kell keresnünk az eredményváltások okát, ez utóbbi (és ennek révén az alternatív szavazás) politikai jelentősége azonban a pártok közötti erőviszonyoktól, elsősorban az egyik vagy a másik tábor választási győzelmének mértékétől is függ.

A tárgyalt időszak választási eredményeinek kerületenkénti vizsgálata során egy „képlet” kezd kirajzolódni az eredményváltások terén: az 58 váltásból 39 esetben a *Liberális Párt* képviselői úgy veszítették el a választást, hogy relatív többséggel ők vezettek az első körben. Ezekben a kerületekben a *Zöldek* harmadik helyről kezdtek, és talpon is maradtak az utolsó előtti körig. A kimenet szempontjából a fordulat ezen a ponton következett be, amikor a zöldpárti jelöltek addig összegyűjtött szavazatainak több mint 2/3-a ruházódott a munkáspárti jelöltekre, akik e voksoknak köszönhetően az utolsó körben megelőzték a liberális riválisokat.

Az általános „formula” körvonalazódása és nyomon követhetősége ellenére sem szabad megfeledkezni a szembeötlő kivételekről. A 2010-es választásokon például Tasmania állam, Denison kerületében (hogy csak egyetlen, de nem egyedi példát említsek) tapasztalható, hogy a „képlet” teljesen felborult. A munkáspárti jelölt fölényes vezetése (23 215 szavazattal) a liberális Simpkins (14 688), a zöldpárti Couser (12 312), és a független Wilkie (13 788) ellenében, vitán felüli. A képlet „borulásának” első lépése a zöldpárti jelölt korai kiesése, a maga 12 312 szavazatával. Ennél azonban még szokatlanabb, hogy átruházandó szavazatainak csupán 38,88%-a került a munkáspárti Jacksonhoz, miközben szavazatai 52,92%-a a független jelölthöz került. A következő körben a liberális Simpkins szavazatainak 79,1%-a ruházódott át a független jelöltre (12 525 átruházott szavazat), megelőzve ezzel a jóval esélyesebb munkáspárti Jackson, aki a liberális riválistól mindösszesen 3310 átruházott szavazatot kapott. A csata tehát a független jelölt javára dőlt el 1575 szavazatkülönbséggel (33 217–31 642).²⁷

KÖVETKEZTETÉS

Bárki mondhatná, hogy a preferenciális választás „életidegen” a magyar politika, illetve az átlag magyar választópolgár számára, ezért kérdéses, hogy hazai viszonylatban van-e egyáltalán jelentősége az alternatív szavazás behatóbb tanulmányozásának. Válaszom erre, hogy mivel nincs egy átfogó, egyetemes jellegű, tökéletes választási módszer, az eljárások széles skálájából bármelyik módszernek a vizsgálata, előnyeinek és hátrányainak, illetve politikai hatásainak a kutatása közvetlenül járulhat hozzá más – akár „megszokott” – eljárások megfelelőbb megértéséhez. Minél több választási eljárást ismerünk meg, annál átfogóbb viszonyítási alappal rendelkezhetünk az egyes módszerek megítélésében, a választási rendszerek széles skáláján történő elhelyezésében.

Az AV-eljárás egyik vitán felüli vonása a szembetűnő *aránytalanság*, ezt viszont kompenzálja valamelyest a preferenciális szavazás jellegéből adódó széles spektrumú vélemény kinyilvánítási – nagyobb beleszólási – lehetőség, aminek köszönhetően az alternatív szavazás hozzájárulhat a rendszer „demokratikusabbá” tételéhez.

A jelöltek rangsorolása nemcsak az egyes jelöltek támogatottsági intenzitását fejezi ki, ugyanis a jelöltek sorrendállítása a *pártok egymáshoz való viszonyulását* is jelentős mértékben határozza meg, főleg a kampányban és a választások alatt. A pártok kölcsönös viszonyulása a pártok egymáshoz való *sajátos összefogásában* nyilvánul meg leginkább, ami elképzelhető egyazon politikai táboron belül más tábor(ok)hoz tartozó riválisokkal szemben, de bekövetkezhet feltörekvő szélső politikai erők ellenében is. Ez utóbbi törekvés utal hangsúlyozottabban arra, hogy a preferenciális választás hatásaként az ausztrál politikában a centripetális erők fölülrják a centrifugális erőket, mivel a jelentősebb pártok a centrum felé húznak.

Itt azonban kiemelendő, hogy az alternatív szavazás sajátos hatásának tudható be, hogy ez az összefogás legalább kétirányú szándék következménye. Egyfelől (amint már említettem), a mandátumok megszerzésének folyamatában jelentkezik (*mandátumszerzési összefogás*), olyan értelemben, hogy az egyes pártok arra kér(het)ik támogatóikat, hogy a saját jelöltjét első, az esetleges szövetségesek jelöltjeit pedig második, illetve harmadik helyre tegyék, a nagy riválisok ellenében. Ennek alapján nem meglepő tehát, hogy az alternatív szavazás közvetlenül járul hozzá a pártok közötti erőviszonyok változásához. Másfelől, az összefogás a koalíciós kormány megalakulását lehetővé tevő párt-szövetség-kötésekben fejeződik ki (*kormányalakítási összefogás*), ami igen gyakori Ausztrália esetében.

Az eddig elmondottakból arra is következtethetünk, hogy a sorrendes szavazás – még ha nem is vegytiszta formában – kettős *kompromisszumkészség-növelő* szerepet tölthet be: egyfelől a szavazói, másfelől jelöltszinten. Ami a szavazót illeti, ha nem egyetlen jelöltet szeretne határozottan támogatni, a választó „kibékülhet” saját döntésével, kompromisszumot köthet önmagával, épp a rangsorolásnak köszönhetően. A sorrendbe állítás tehát szélesebb körű, nagyobb mértékű és árnyaltabb beleszólási lehetőséget nyújt, nem beszélve arról, hogy befolyással lehet a szavazói magatartásra, hiszen elvileg hozzájárul(hat) a választópolgár tájékozottságának, jártasságának növeléséhez is. Végül, de nem utolsó sorban, az AV több információt árul el a szavazó jelöltekhez való viszonyulásáról.²⁸

A jelölt szintjén, a kompromisszum (a pártok közötti összefogáshoz hasonlóan) a kampányban, illetve a szavazatokban figyelhető meg. Egyrészt, amint fentebb is említettem, a jelöltek nem pusztán önmagukért, hanem a lehetséges szövetséges jelöltek mellett is kampányolnak, a riválisokkal szemben. Másrészt, a jelöltek rangsorolásából kikövetkeztethető a különböző (ideológiai) táborok közötti összefogás, amely a jobboldalon a liberális/nemzeti koalícióban, baloldalon pedig a demokraták/zöldek/munkáspártiak vonulatában fejeződik ki leginkább.²⁹

Természetesen, a jelen munkában megfogalmazott és levont következtetések nem egyetemes „igazságok”, jóval inkább eddigi kutatásaim eredménye-

iből leszűrt konklúziók: olyan részgazságok, amelyekre talán alapozni lehet a további kutatásokban. Ez azért sem meglepő, mert e tanulmány megírásáig közel 1000 választókerület eredményeire építettem általánosításaimat, noha 1919-től 38 szövetségi parlamenti választásra került sor, ami 4357 kerületi eredményt jelent. Az összes kerület eredményeinek vizsgálata végül az eddigi öszszegzéseim finomításához, eredményeim korrigálásához, egyes következtetéseim újragondolásához, netán új dimenziók, szempontok beemeléséhez járulhat hozzá.

Úgy tűnik tehát, óvatosaknak kell lennünk a pártrendszerek és a választási rendszerek elemzését követő általánosítások megfogalmazásában. Nemcsak azért kell elővigyázatosaknak lennünk, mert adott ponton esetleg nem rendelkezünk az adatok teljes vagy szükséges készletével, hanem azért is, mert a pártrendszer és a választási rendszer kölcsönös viszonya, a kettő között kimutatható interdependencia egyáltalán nem jelenti, hogy más tényezők nem tölthetnek be fontos szerepet a kettő alakulásában, formálásában. Lehet preferálni Duverger klasszikusnak számító (de többnyire nem, vagy csak kevésbé érvényesülő) törvényeit,³⁰ előtérbe lehet helyezni Sartori „korrekciós” elveit, szabályait (Sartori, 2003), de tévedés lenne azt gondolni, vagy azt a következtetést levonni, hogy a választási rendszer egymaga képes megszabni a pártrendszer szerkezetét, összetételét. Megalapozottnak tűnik Lijphart általános megállapítása, amelynek értelmében a pártrendszer, a választási rendszer és a társadalmi-politikai változások között komplex összefüggések vannak. Ez nem kevesebb üzenetet tartalmaz, mint azt, hogy szem előtt kell tartanunk azokat a társadalmi-politikai fejleményeket is, amelyek közvetlenül befolyásol(hat)ják a pártrendszer és a választási rendszer változásait, illetve a két rendszer egymásra hatását, bonyolult viszonyrendszerét. Mindhárom tényező gondos figyelembevétele szükséges feltétele tehát annak, hogy a mindenkorli kutató kellő módon feltárhassa e komplex összefüggéseket.

JEGYZETEK

¹ Eredetileg Douglas Rae különböztette meg a két szavazást. Lásd D. W. Rae (1971). Magyar fordításban D. W. Rae: A választási rendszer változó elemei. In: Fábián György (szerk.) 1997: 47–63. Továbbá, Nagy Levente, 2018: 63–67.

² A rangsorolással történő „őszinte, vagy más érdekektől vezérelt” véleménynyilvánítás nem annyira egyértelmű, hiszen annak számos verziója fordulhat elő a gyakorlatban. A szavazó sorrendállítása lehet valóban őszinte, ráadásul úgy, hogy kompetens szavazóval állunk szembe, aki hozzáértően, meggyőződéssel rangsorolja a jelölteket. Nem kizárt az a lehetőség sem, hogy a szavazó őszinte, viszont nem igazán jártas, kevésbé tájékozott az induló jelöltekről, ezért aligha képes meggyőző választ adni, hogy miért azt a sorrendet választotta, amit ténylegesen felállított. Az is megtörténhet, hogy a választópolgár szavaz, de inkompetenciájának köszönhe-

tően, esetleges sorrendet állít fel, vagy teljes mértékben ki van téve egyik vagy másik jelölt (párt) befolyásának, netán manipulatív hatásainak. A „számár-szavazás” (*donkey-voting*) is egy lehetséges változat, ami azt jelenti, hogy a szavazó a cédulán látható, sorsolással felállított névsor mentén számozza be a jelölteket. Végül, de nem utolsó sorban, az is könnyen előfordulhat, hogy a szavazó (megfelelő jártasság mellett) tudatos taktikázást folytat, azaz, stratégiai szavazást ad le, aminek értelmében pártfogoltját a rangsor élére, a legveszélyesebb riválisokat pedig a sorrend végére teszi, függetlenül azok adottságaitól, politikai rátermettségétől.

- ³ Ez alapján nem túlzás azt állítani, hogy a szavazás pillanatában a preferenciális választás nagyobb (demokratikus) hatalmat ad a nép kezébe.
- ⁴ A többségi elv kettős jelentését az angol *majority rule* fejezi ki leginkább, ami jelenthet többségi szabályt, illetve többségi uralmat. Ennek bővebb kifejtését lásd többek között Nagy, 2018: 25–63.
- ⁵ Már itt érdemes kihangsúlyozni, hogy mindhárom sorrendes szavazási eljárás teljes mértékben elfogadható logikára épül, ezért az egyik vagy másik módszer (logikai) „létfajosságának” megkérdőjelezése alaptalan lenne a komparatív elemzés során.
- ⁶ A minden szavazó rangsorolós szavazatát magába foglaló táblázatot szokás preferencia-profilnak nevezni.
- ⁷ Öt logikai és öt méltányossági kritérium részletesebb elemzését lásd Nagy, 2018: 283–304.
- ⁸ Jelentőségéről sokat elárul, hogy 1972-ben Kenneth Arrow közgazdasági Nobel-emlékdíjat kapott a társadalmi választások elmélete terén elért eredményeiért, elsősorban a „lehetetlenségi tétel”-ért.
- ⁹ A bemutatott példa alapjául Sidney Morgenbesser (1921–2004), a Columbia Egyetem volt filozófus professzorának egyik példája szolgál.
- ¹⁰ Szemléltető példaként lásd Nagy, 2018: 299–301.
- ¹¹ Részletes kifejtés nélkül, a következő feltételekről van szó: *Korlátozás nélküli tartomány* (az egyes egyéni preferencia-sorrendek egyenértékűek); *Pareto-elv* (ha két alternatíva egyformán jó a szavazók szerint, de van legalább egy szavazó, aki az egyik lehetőséget előnyben részesíti a másikkal szemben, akkor az előbbi alternatívának győznie kell); *Jelentéktelen alternatíváktól való függetlenség*; *Tranzitivitás*; *Diktatúrától való mentesség*. Megjegyzendő, hogy Arrow tétele a következő négy kritérium mentén is érvényesül: *Condorcet*; *Monotonitás*; *Abszolút többségi*; *Jelentéktelen alternatíváktól való függetlenség*. Ennek kapcsán lásd David Lippman: *Voting Theory* (<http://www.opentextbookstore.com/mathinsociety/2.5/VotingTheory.pdf>)
- ¹² Ennek bővebb kifejtését lásd Farrell–McAllister, 2005: 79–97.
- ¹³ Az ausztrál pártrendszer kialakulása és az 1880–1910 közötti fejlemények kapcsán lásd Loveday–Martin–Parker (eds.), 1977. A mai pártok behatóbb elemzését lásd többek között Miragliotta–Ganja–Smith (eds.), 2015; továbbá A. Lavelle, 2018.
- ¹⁴ Többségi jellegéből adódóan az ausztrál AV rendszer sem arányos, mi több súlyos aránytalanságok is tapasztalhatók. Egy terjedelmesebb elemzés során nem lehetne eltekinteni az arányossági számításoktól, jelen tanulmány azonban nem tér ki e fontos részletre, inkább a rendszer preferenciális voltából adódó néhány sajátos vonásra koncentrálok.
- ¹⁵ Csupán egy jegyzet erejéig érdemes talán megjegyezni a kispártok viszonyulását az új, feltörekvő pártokhoz (Lásd a később használt példát – táblázatot –, amelyből jól látszik, hogy az első körökben kieső kispártok milyen mértékben támogatják a stabil, nagy pártok ellenében a Pauline

Hanson vezette szélsőjobb *One Nation* (HAN) pártot). Ennek behatóbb elemzésével egy újabb aspektussal bővíthetnek ismereteink, és jelentős következtetésekre juthatunk az ausztrál alternatív szavazás pártokra gyakorolt hatása, illetve a pártok egymáshoz való viszonyulása tekintetében. Erre az elemzésre azonban e tanulmányban nem kerül sor.

- ¹⁶ Pauline Hanson 1997 áprilisában hozta létre az *Egy Nemzet* populista, már-már rasszista szélsőjobboldali pártot. Korábban a *Liberális Párt* (LP) színeiben parlamenti képviselőként tevékenykedett, de a párt kizárta soraiból a nyilvános nyilatkozatai miatt. Hanson kifogásolta a bennszülöttek irányába tett pozitív diszkriminációt, szigorítani akarta a bevándorlás feltételeit, támogatatta a szabad fegyverviselést (Farrell–McAllister, 2005: 81.), illetve szorgalmazta Ausztrália, több nemzetközi szervezetből (például ENSZ) való kilépését.
- ¹⁷ Érdekes kérdésként merülhet fel, hogy vajon miért tette előbbre a szélsőjobb jelöltjét több zöldpárti szavazó, mint a liberális Thompsont. A kérdés átfogóbb megválaszolásának azonban nem lehet alapja csupán az 1998-as választások egyetlen kerületének eredménye. Ehhez további elemzésre lenne szükség.
- ¹⁸ Eddigi kutatásaim alapján állíthatom, hogy a zöldek (GRN) egyértelműen a munkáspárti (ALP) jelölteket támogatják, a demokrata (DEM) jelöltek támogatói hasonló egyértelműséggel a zöldek (GRN) jelöltjeit preferálják második helyen, de ez az egyértelműség már távolról sem figyelhető meg a demokraták részéről a munkáspárti jelöltek irányába. Ennek megalapozottabb magyarázatára is további kutatások szükségesek.
- ¹⁹ A 17-es jegyzetben már említettem, hogy a zöldpárti jelölt több szavazatot ruházott át a szélsőjobb jelöltjére, mint a rivális tábor jelöltjére. Itt hasonló helyzettel találkozunk: a *Nemzeti Párt* támogatóinak nagyobb része preferálta a szélsőjobb Hansont, mint a rivális tábor munkáspárti jelöltjét. E két példa arra utalhat, hogy a középpártokat támogató szavazók esetében sem annyira határozott a rivális tábor támogatása a feltörekvő és/vagy szélsőséges erőkkel szemben. E következtetés (ezen a ponton) azonban még nem tekinthető teljesen megalapozottnak, mivel többnyire ebből, a mintaként szolgáló példából indul ki. E kérdésben is indokoltnak tűnik a további kutatás.
- ²⁰ A PUP (*Palmer's United Party*) sikernek könyvelheti el, hogy a hatodik körre – a három párt egyikeként – talpon maradt, a maga 13 241 szavazatával (9805 első-preferenciás, illetve 3436 átruházott szavazattal). Ami viszont meglepő, hogy a jobboldali populista párttól 6664 szavazat került át az LNP-re (*Liberal National Party of Queensland*), de közel ugyanennyi szavazat (6597) ruházódott át a munkáspárti jelöltre is. Ehhez hasonló „gesztusok” jóval ritkábban történtek meg a baloldalon a vizsgált kerületekben.
- ²¹ Lásd https://en.wikipedia.org/wiki/1998_Australian_federal_election.
- ²² Bizonyos értelemben ez a „diszkriminatív” állapot is hozzájárult az *Egy Nemzet* belső feszültségeinek fokozásához, a párton belüli kulcsemberek menesztéséhez, a pártból való kiszakadásokhoz (például a NCO, 2003-ban), illetve az 1998-as szavazói népszerűségnek örvendő párt viszonylag gyors, az 1999–2012 közötti időszakra tehető „kezdeti hanyatláshoz”. Tagállami (főleg Queensland) szinten, illetve a felsőházi választásokon még ért el némi sikereket, de a szövetségi alsóházban az *Egy Nemzet* aligha nevezhető érdemben fajsúlyos és „hosszú életű” pártnak. Ez azonban nem meglepő, és nem is egyedi eset. Igaz, a közvetlen összehasonlítás eléggé kényes vállalkozás lenne, de a példa kedvéért, a holland politikában is találni hasonló helyzetet:

a korábban karizmatikus egyetemi tanárként tevékenykedő Pim Fortuyn még 2002 elején az LN (*Livable Netherlands*) párt vezetője volt. A migráció kérdéskörében, 2002 februárjában tett nyilatkozatai miatt kizárták a pártból, napokkal később azonban Fortuyn létrehozta a jobboldali-populista LPF (*Pim Fortuyn List*) pártot. Annak ellenére, hogy kilenc nappal a választások előtt megölték, pártja óriási sikert aratott a 2002-es parlamenti választásokon, hiszen 26 mandátummal a második legerősebb pártként kezdhetett tevékenységét az alsóházban. (A világ egyik legarányosabb választási rendszerében a berobbanó LPF ellen nem lehetett olyan eredményesen összefogni és mandátumoktól megfosztani, mint ahogy az történt Ausztráliában az *Egy Nemzettel* szemben.) A migrációellenes, populista, radikális párt „tiszavirág-életét” jól jelzi, hogy a 2003-as választásokon mindössze nyolc mandátumra futotta erejéből. A következő évben az LPF gyakorlatilag feloszlott, noha a 2006-os választásokon, új néven (*LFF – List Five Fortuyn*), és más felállásban újból indult. Igaz, a 0,2%-os szavazatrészesedés (20 956 szavazat) aligha nevezhető választási sikernek.

²³ Itt fontosnak tartom kiemelni, hogy a relatív többségi választási rendszerekre egyáltalán nem jellemző a különböző pártok összefogása a kampányban és a választások alatt. A relatív többségi rendszerekben minden párt és jelölt magáért kampányol, itt nem „szokás” egymásért kampányolni, egymással összefogni egy „közös ellenség” ellenében. Természetesen, a relatív többségi rendszerekben is előtérbe kerülhet a szövetségre lépésre való törekvés, ez viszont abban az esetben következik be, ha egyetlen pártnak sem sikerül a parlamenti mandátumok abszolút többségét megszereznie. Ez az „összefogás” tehát nem a kampány és a választások alatt (mint a preferenciális rendszerekben), hanem a választások után, a pontos eredmények tudatában kezdődik el, és lényege a hagyományos kormánykoalíció, vagy valamilyen szövetségre lépés, kormányalakítási céllal. Jó példa erre Nagy-Britannia 2010-es, illetve 2017-es parlamenti választása: az előzőben a 306 mandátumot szerzett konzervatívok egyfajta koalícióra kényszerültek az 57 mandátummal rendelkező liberálisokkal, a 258 mandátumot begyűjtő Munkáspárttal szemben. A 2017-es előrehozott választásokon a 317 mandátummal rendelkező Konzervatív Párt bizalmi szövetségkötésre kényszerült a 10 mandátumot begyűjtő észak-ír DUP-al, ahhoz, hogy épp meglegyen az abszolút többség (50,3%) a 650 képviselőből álló alsóházban. Ez, a pártok közötti „összehangolási” folyamat kizárólag és közvetlenül a választási eredmények következménye, és aligha van köze a választásokat megelőző kampányhoz, vagy a konkrét szavazásokhoz.

²⁴ Természetesen, az elsőkörös abszolút többségi eredmények aránya nemcsak az alternatív szavazási eljárás jelentőségére mutat rá, hanem a pártok közötti erőviszonyokról is sokat elárul.

²⁵ Lásd https://www.aec.gov.au/elections/federal_elections/2004/index.htm.

²⁶ A döntetlenre végződő „páthelyzetet” a zöldpárti jelölt csatlakozása, illetve három független képviselő oldotta fel, akik bizalmat szavaztak a *Munkáspártnak*. A $72 + 1 + 3 = 76$ mandátum épp elegendő volt az abszolút többségi kormányzáshoz, a 150-es létszámú parlamentben. Az adatok szintjén lásd https://en.wikipedia.org/wiki/2010_Australian_federal_election.

²⁷ Ennek kapcsán lásd <https://results.aec.gov.au/15508/Website/HouseDivisionDop-15508-194.htm>.

²⁸ Magyarországi viszonylatban például leszűkített, de mégis egyfajta szavazói kompromisszumról beszélhetünk – feltéve, hogy a szavazó belátása szerint két pártot szeretne támogatni – az

„átszavazás” esetében, ha a szavazó az egyéni kerületben egyik párt jelöltjére, az országos listán viszont egy másik párt listájára szavaz.

- ²⁹ Jóval kisebb mértékben, de hazai viszonylatban ehhez hasonló kompromisszumon alapuló összefogás volt tapasztalható az 1990–2010 közötti parlamenti választások egyéni kerületeinek második fordulójában, hiszen számos kerületben megesett, hogy a harmadik helyezett visszalépett, arra bízta támogatóit, hogy a „szövetséges” párt jelöltjére adják voksukat.
- ³⁰ Duverger „törvényeinek” elemzését, újraértékelését lásd többek között: W. Riker: Duverger’s Law Revisited. In: Grofman–Lijphart (eds.), 1986, illetve Taagepera–Shugart, 1989, 6. és 13. fejezetek.

IRODALOM

- Fábián György (szerk.) (1997): *Választási rendszerek*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Farrell, David M.–McAllister, Ian (2005): Australia: The Alternative Vote in a Compliant Political Culture. In: M. Gallagher–P. Mitchell: *The Politics of Electoral Systems*, Oxford University Press, Oxford.
- Farrell, David M.–McAllister, Ian (2006): *The Australian Electoral System*. UNSW Press, Sydney.
- Farrell, David M. (2011): *Electoral Systems: A Comparative Introduction*. 2nd edition, Palgrave MacMillan, New York.
- Gallagher, Michael–Mitchell, Paul (eds.) (2005): *The Politics of Electoral Systems*. Oxford University Press, New York.
- Grofman, Bernard–Lijphart, Arend (1986): *Electoral Laws and Their Political Consequences*. Agathon Press, New York.
- Jones, Benjamin T.–Bongiorno, Frank–Uhr, John (eds.) (2018): *Elections Matter: Ten Federal Elections that Shaped Australia*. MONASH University Publishing, Clayton, Victoria.
- Katz, Richard S. (1980): *A Theory of Parties and Electoral Systems*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- Lavelle, Ashley (2018): *Opposition Vanishing: The Australian Labor Party and the Crisis in Elite Politics*. Springer Nature, Singapore.
- Lijphart, Arend (1994): *Electoral Systems and Party Systems*. Oxford University Press, New York.
- Lijphart, Arend (1984): *Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries*. Yale University Press, New Haven and London.
- Lippman, David: *Voting Theory*. <http://www.opentextbookstore.com/mathinsociety/2.5/VotingTheory.pdf>.
- Lipson, Leslie (1959): Party Systems in the United Kingdom and the Older Commonwealth: Causes, Resemblances and Variations. In: *Political Studies*, 7: 12–31.
- Loveday, Peter–Martin, Alan W.–Parker, Robert S. (eds.) (1977): *The Emergence of the Australian Party System*. Hale & Iremonger, Sydney.
- Mészáros József–Szakadát István (1993): *Választási Eljárások, választási rendszerek*. BME Szociológiai Tanszék, Budapest.
- Miragliotta, Narelle–Ganja, Anika–Smith, Rodney (eds.) (2015): *Contemporary Australian Political Party Organisations*. MONASH University Publishing, Clayton, Victoria.

- Nagy Levente (2018): *A többség (ki)választása*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Nagy Levente (2015): *Választás és arányosság*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Rae, Douglas W. (1971): *The Political Consequences of Electoral Laws*. Yale University Press, New-Haven–London.
- Renwick, Alan (2011): The Alternative Vote. *Political Studies Association*, University of Reading, <https://www.psa.ac.uk/sites/default/files/TheAlternativeVoteBriefingPaper.pdf>.
- Sartori, Giovanni (2003): Összehasonlító alkotmányművelés. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Sawer, Marian (ed.) (2001): *Elections Full, Free and Fair*. Federation Press, Sydney.
- Taagepera, Rein–Shugart, Matthew Soberg (1989): *Seats and Votes: The Effects and Determinants of Electoral Systems*. Yale University Press, New Haven–London.

További linkek:

https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_Australian_federal_elections
https://www.aec.gov.au/elections/federal_elections/2004/index.htm
https://en.wikipedia.org/wiki/2010_Australian_federal_election
<https://results.aec.gov.au/15508/Website/HouseDivisionDop-15508-194.htm>
<https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803095737871>
<https://www.youtube.com/watch?v=HpBRGXK-QNs>

KORMÁNYZÁS ÉS KÖZPOLITIKA

Ványi Éva–Galambos László
Szakértői kormány magyar módra
A Bajnai-kormány szakértői jellegéről

SZAKÉRTŐI KORMÁNY MAGYAR MÓDRA

A Bajnai-kormány szakértői jellegéről*

Ványi Éva

(Budapesti Corvinus Egyetem, Politikatudományi Intézet)

Galambos László

(Budapesti Corvinus Egyetem, Politikatudományi Doktori Iskola)

*A tanulmány beérkezett: 2019. március 18. – opponálás: 2019. március 20. – június 13. –
véglegesítve: 2019. szeptember 5.*

ÖSSZEFOGLALÓ

A szakértői kormányt gyakran emlegetik a hazai belpolitikában a rendszerváltás óta, annak ellenére, hogy nem alakult eddig olyan kabinet, amelyet egyértelműen ezzel a fogalommal lehetett volna jellemezni. A legközelebb Bajnai Gordon állt ahhoz 2009-ben, hogy ilyen kormányt alakítson. Válságkezelőnek nevezett kabinetjét a nemzetközi politikatudományi szakirodalom a szakértői kormányok között tárgyalja – mi több, abszolút technokrata kormányként hivatkoznak rá. Összetételét és tevékenységét vizsgálva azonban nem indokolt a minősítés, a miniszterelnök és a kormánytagok többsége egyértelmű politikai, illetve pártkötődéssel bírt. Válságkezelő kormányprogramjával Bajnai Gordon pártsemleges agendát határozott meg, a kabinet jogalkotói tevékenységének vizsgálata ugyanakkor egyértelműen azt mutatja, hogy az nem szűkölt le kizárólag a krízis kezelésére.

Kulcsszavak: szakértői kormány ■ pártalapú kormány ■ abszolút technokrata kormány ■ felelősségáthárítás ■ összetétel ■ agenda ■ válságkezelés ■ jogalkotói tevékenység

Magyarországon a szakértői kormány vissza-visszatérő szlogen a rendszerváltás óta. Több politikus is volt, aki szakértői kormányzást ígért, vagy adott szituációban szakértői kormány szükségességét hangsúlyozta. Ennek ellenére sosem alakult hazánkban olyan kabinet, amit akár politikai, akár szakmai konszenzus alapján szakértői kormányként minősíthetnénk. Magyarország egy évtizede, a gazdasági válság idején állt a legközelebb ahhoz, hogy ilyen kabinet alakuljon, amikor Gyurcsány Ferenc lemondása után a korábbi fejlesztés-

* A tanulmány az *Új szerepben. Választók, képviselők, pártok* című NKFI-alapból támogatott pályázat keretében született (NKFI K-128833).

tési és gazdasági minisztere, Bajnai Gordon alakított kormányt. Ennek pártalapú (*partisan*) vagy szakértői (*technocratic*) minősítését illetően nincs egyetértés a hazai és a nemzetközi szakirodalomban. Magyarországon alapvetően nem szakértői kormányként tartjuk számon a Bajnai-kabinetet (Ilonszki–Ványi, 2011; Stumpf, 2010; Ványi, 2015), a nemzetközi szakirodalom ugyanakkor ebbe a körbe sorolja (McDonnell–Valbruzzi, 2014; Pastorella, 2014 és 2016), mi több abszolút technokrata kormányként (*full technocratic government*) hivatkoznak rá (McDonnell–Valbruzzi, 2014). A hazai politikatudományi írások alapján minősítése inkább pártalapú kormány lehetne, speciális, válságkezelő fókusszal (Gyulai, 2010; Ilonszki–Ványi, 2011; Stumpf, 2010; Ványi, 2015). A Bajnai-kormány alaposabb, esettanulmány-jellegű elemzését azonban még nem végezték el. A magyar politikatudományban ugyanakkor fontos ezt megtenni, erre jó alkalmat ad a Bajnai-kabinet megalakulásának tíz éves évfordulója is (melynek kötetet is szenteltek, lásd: Lakner et al., 2019).

A rendszerváltás utáni kormányok döntően pártalapú kabinetek voltak: a miniszterelnökök és miniszterek rekrutációs bázisa és karrierútja alapvetően kötődött és kötődik a (párt)politika világához (Ványi, 2015). Természetesen ez nem azt jelenti, hogy a magyar kormányokra ne lenne jellemző az a tendencia, hogy egyes miniszteri posztokat nem pártpolitikusok, hanem felkért szakértők töltenek be, akik egy-egy szakpolitikai területen rendelkeznek olyan speciális szaktudással, amelyet kamatoztatni tudnak a kormányzati pozícióban (Cotta, 2018; Ilonszki–Ványi, 2011). A pártpolitikus miniszterek az egyes kormányokban egy kivétellel¹ azonban mindig többségben voltak a szakértő miniszterekkel szemben (Ványi, 2015: 184.).

A fentiek alapján érdemes tehát megvizsgálni a Bajnai-kabinetet annak szakértői, illetve pártalapú jellege szempontjából. Tanulmányunk célja, hogy a vonatkozó, a nemzetközi (McDonnell–Valbruzzi, 2014) és a hazai szakirodalomban (Galambos, 2018) szereplő állításokat és tipizálást korrigáljuk, kiegészítsük: a kormány összetételének, programjának, politikai cselekvési lehetőségeinek és intézkedéseinek elemzése által. Mindezek értelmében választ keresünk arra a kérdésre, hogy az egyes szegmensek alapján politikatudományi értelemben hol helyezhető el a Bajnai-kabinet a szakértői kormányok tipológiájában, illetve szakértői vagy pártalapú kormánynak tekinthető-e.

A SZAKÉRTŐI KORMÁNY SZLOGENJE MAGYARORSZÁGON

Választási kampányában több politikus is ígért szakértői kormány(zás)t a rendszerváltás óta, így például Horn Gyula 1994-ben, Gyurcsány Ferenc vagy Vona Gábor 2018-ban, vagy – ha pusztán átmeneti, szükségmegoldásként is – szakértői kormány felállítását tartotta szükségesnek Orbán Viktor 2006-ban vagy Fodor Gábor 2008-ban.

A szakértői kormány igényének felmerülése ugyanakkor nem volt előzmény nélküli. A Németh-kormány – miután az MSZMP KB 1988. novemberi határozatában deklarálta a minisztertanács önállóságát (Ványi, 2015), majd az állampárt megszűnése után a miniszterek egy része nem újíttotta meg szocialista párttagságát – szakértői kormányként igyekezett meghatározni önmagát, utalva arra, hogy innentől legitimitását a minisztertanács tagjainak szakmai kompetenciája biztosítja (Rádai, 1998; Weiner, 1997). A szakértelem jelentőségét az is mutatja, hogy 1960-as évektől a politikai és gazdasági élet vezető szereplői lettek olyan technokraták, akik tisztségüket elsősorban nem politikai hűségüknek, párttagságuknak köszönhették, hanem gazdasági vagy egyéb területen szerzett szaktudásuknak (Ilonszki–Stefan, 2018). A szakértelemnek ez a presztízse jellemezte a hazai szocializmus következő két évtizedét is, a technokraták jelen voltak a kormányzat, az államigazgatás különböző szintjein.

Nem volt véletlen tehát, hogy Horn Gyula későbbi miniszterelnök a szakértői kormányzás ígéretével kampányolt,² kompetens kormányzást ígérve az MDF-kormány idején jellemző politikai-ideológiai vitákkal szemben (Gyulai, 2010). Ebből végül a kabinet összetételét illetően annyi (sem) valósult meg, hogy a Horn-kormányban szerepelt a legkevesebb pártonkívüli miniszter (Ilonszki–Ványi, 2011). Orbán Viktor az őszi beszéd kiszivárgása utáni és Fodor Gábor az SZDSZ Gyurcsány-kabinetből való kilépését követő elképzelései – a korlátozott mandátumú – szakértői kormányról szintén nem valósultak meg, ahogy Vona Gáboré a Jobbik szakértői kormányzásáról, vagy Gyurcsány Ferencé a baloldal és a Jobbik esetleges kényszerű együttműködése okán megalakuló szakértői kabinetről sem.

SZAKSZERŰ KORMÁNYZÁS – MI NEM A SZAKÉRTŐI KORMÁNY?

A szakértői kormány nem azonos a *szakszerű kormányzással* – amelyre feltehetően Horn Gyula és Vona Gábor is utalt. A kormányzati rendszerrel foglalkozó szakirodalomban Sárközy Tamás (1996 és 2003) többször használja a szakértői kormány fogalmát – de ő is inkább a szakszerű kormányzást tárgyalja. A szakértői kormány alatt a kormányzati szakértelmet és annak érvényesülését érti, amikor a miniszter képes beilleszkedni a kormányzati munka egészébe, képes koordinálni a kormányon belül és az érdekképviselletekkel, valamint alkalmas nagy szervezetrendszerek vezetésére (Sárközy, 1996). Későbbi írásában (2003) már a *menedzserkormányzás* fogalmát alkalmazza, megkülönböztetve azt az átmeneti hivatalnokkormányokként értelmezett szakértői kormányoktól. Sárközy a kormányzás jellege szerint megkülönbözteti egymástól a politikai kormányt és a kormány alatt álló közigazgatási, intézményi és vállalati rendszer hatékony irányítására törekvő menedzserkormányzást.

A szakmai tapasztalattal és szervezőképességgel rendelkező politikusok részvétele a pártalapú kabinetekben azonban nem az általunk tárgyalt szakértői kormány jelenségét takarja, ahol pártpolitikai háttérrel nem rendelkező szakemberekből álló testület kap – válsághelyzetben, átmenetileg – kormányzati megbízást. A szakértői kormány fogalmának megkülönböztetése fontos a szakszerű kormányzásétól, ugyanis a közbeszédben, de olykor az irodalomban is rendre keveredik egymással a fogalmak jelentése. A szakértői kormány alapvetően válságjelenség (Brunclík, 2015; Galambos, 2018; Gyulai, 2010; Morlino, 2012; Pastorella, 2014 és 2016). Ebben a megközelítésben tehát a Bajnai-kormányt mint válságkezelő kabinetet nem a szakszerű kormányzás témakörében kell tárgyalnunk. A menedzserkormány esetében – nevezze is Sárközy azt a politikai kormánytól eltérőnek – olyan pártalapú, demokratikus legitimációval és felhatalmazással rendelkező kabinetről van szó (függetlenül attól, hány szakértő tagja van), amely a kormányzás során a hatékony irányításra, koordinációra törekszik. Természetesen a Bajnai-kabinet is törekedhetett erre, azonban nem ez volt a fő attribútuma – egyéves mandátuma alatt nem is lehetett cél a közigazgatás ilyen szemléletű átalakítása (különösen a Gyurcsány-kabinet által eszközölt politikai kormányzást követően, ahol összevonták egymással a közigazgatási és politikai pozíciókat a szakállamtitkári tisztség bevezetésével).

A SZAKÉRTŐI KORMÁNY DEFINÍCIÓJA

Jelen tanulmány társszerzője, Galambos László 2018-as publikációjában a technokrata kormány (*technocratic government*) és nem a szakértői kormány megjelölést – melyek lényegében szinonimának tekinthetők – használta a szóban forgó kabinetek tárgyalásakor, kerülni próbálva a szakszerűség mellékszöngéjét. A szakszerűséget sejtető konnotáció zavaró lehet, hiszen válságkormányokról beszélünk, amelyeknek – bármily furcsa is – nem a szakszerű kormányzás az elsődleges feladatuk, hanem a válságtünetek kezelése. Válságkormányzás idején – melyet a technokrata kormányok magukra vállalnak – nincs igazán lehetőség szakmai invenciók foganatosítására, hiszen általában a költségvetési kiadások csökkentése a cél (Alexiadou–Gunaydin, 2019; McDonnell–Valbruzzi, 2014). Ehhez a szakértelem, a szakterület ismerete olyan módon járul hozzá, hogy az adott miniszter tudja, hol lehet vagy érdemes az ágazatban forrásokhoz nyúlni, illetve azokat elvonni. A szakértelem tehát a legitimitást adja a technokrata kormánytagoknak, a kabinet így meritokratikus alapon áll, és a többség biztosításához járul hozzá bizonytalan parlamenti viszonyok esetén. Ez kétségtelenül felveti a demokrácia- és legitimitásdeficit kérdését egy képviseleti elvű rendszerben. A képviseleti demokráciának tulajdonképpen egy kivételes állapota (*state of exception* – vö. Agamben, 2005) jön létre, ugyanis a Mair (2009) által, a képviseleti szisztémában meghatározott

követelmények (reszponzivitás, felelősség, elszámoltathatóság) egyike sem kérhető számon egy nem választott technokrata kormányon – noha McDonnell (2012) alapján a felelősség kritériumát teljesítik. A technokrata kormány viszont nem oka, csak okozata a problémának. Az ok, hogy a pártok áthárítják a kormányzás felelősségét (*blame avoidance* – vö. Weaver, 1986) egy technokrata kormányfőre (és kabinetre). A válságkezelő intézkedések foganatosításáért – és a várható népszerűségvesztésért – a felelősség a választott képviselőket terhelné, ők azonban a pártonkívüli technokratákra hárítják azt át, így a választóknak tett ígéreteiket nem teljesítik (nem reszponzívak), a szükségesnek vélt, ám népszerűtlen intézkedések meghozataláért pedig nem vállalják a felelősséget, mert igyekeznek elkerülni érte az elszámoltatást a soron következő választáson (Galambos, 2018: 64.). A képviseleti legitimációs válság tehát elsősorban a pártoknak köszönhető. A technokrata kormány működése deklaráltan átmeneti – vagy meghatározott időre vállalja a miniszterelnök a kormányzást egy adott, sürgősségi program végrehajtása céljából, vagy eleve a parlamenti ciklus közelgő lejárata szab határt a működésének.

A technokrata kormány inverz pártalapú kormányként értelmezhető (Galambos, 2018), és kérdés, mely kabinetek azok, amelyeket ekként lehet minősíteni. Mivel magától értetődően minden kormány és kormányzás politikai, így a technokrata is az, csak nem pártalapú (Morlino, 2012: 1.). A szakirodalmi meghatározásokat (Gyulai, 2010; McDonnell–Valbruzzi, 2014; Morlino, 2012; Pastorella, 2014) összegezve az alábbi módon írhatók le egy technokrata kormány alapvető jellemvonásai: 1) *nem parlamenti választás eredményeként*, 2) *ideiglenes mandátummal* jön létre, 3) *nem pártalapú kabinet*, tagjai olyan technokraták, akiket 4) *nem a pártok delegálnak*, és 5) *agendája pártsemleges*, mert *nem a pártok alakítják* (Galambos, 2018). Egy kormánytag esetében pedig azt tekinthető technokratának, aki aktuálisan létező pártnak nem tagja, nem képviselője, szakértelme, kinevezése előtti tapasztalata kapcsolódik miniszteri pozíciójához (Galambos, 2018: 61.).

A hivatkozott tanulmány (Galambos, 2018) kritikával illeti McDonnell és Valbruzzi (2014) tipológiáját a technokrata vezetésű kormányokról (*technocrat-led governments*). Ugyan módszeresen kialakított kategóriarendszerről van szó, a szerzők nem tartva magukat az eredetileg kidolgozott kritériumaikhoz,³ egy kevésbé szigorú feltételrendszer alapján több kabinetet sorolnak az *abszolút technokrata kormányok* közé, mint ahány az eredeti szempontok szerint indokolható volna (Galambos, 2018: 66.). Ennek köszönhető lényegében, hogy – bár határesetként – a Bajnai-kormány is helyet kapott ezen kabinetek között: McDonnell és Valbruzzi elemzése azt mutatja, hogy a kormányfő és miniszterei többsége (50%) technokrata volt, illetve a kabinet felhatalmazással rendelkezett a status quo megváltoztatására – nem csak ügyvezető funkciója volt, azokat a kabineteket pedig, amelyekre ez igaz, abszolút technokrata kormánynak minősítették (McDonnell–Valbruzzi, 2014: 662–664.). Az iménti kritériu-

mok teljesülése azonban pusztán – minimálisan – szükséges, nem elégséges feltétel ahhoz, hogy egy kabinetet ekként minősíthessünk (Galambos, 2018: 66.). Írásunk társszerzője ezért azt vizsgálta (elsősorban a két szerző által abszolút technokrataként aposztrofált kormányok közül), hogy melyek tekinthetők valóban annak, a szakirodalmi kritériumok – tehát nem McDonnell és Valbruzzi minimalista követelményei – összegzése alapján megfogalmazott definíciónak megfelelően. Arra a következtetésre jutott, hogy az abszolút technokrata kormány 1) *nem választás eredményeként*, 2) *ideiglenes mandátummal* jön létre akkor, amikor 3) a pártok – stratégiai megfontolásból – nem vállalva a *kormányzás felelősségét*, egy *technokrata miniszterelnökre hárítják* azt át, aki 4) ennek köszönhetően *autonómmá* válva 5) *technokrata kormánytagokat delegálhat* és 6) *pártsemleges agendát* alakíthat ki (Galambos, 2018: 71.). A kormány mandátuma kötött ugyan az időbeli korlátozottság okán, a miniszterelnök azonban viszonylag széles mozgástérrel rendelkezik, ezért a kormányfői autonómia az esszenciája egy abszolút technokrata kabinetnek (uo.). Ahol a pártok nem biztosítanak autonómiát a technokrata miniszterelnöknek, és maguk delegálnak kormánytagokat, beleszólásuk van a kormánypolitikába, ott nem beszélhetünk a felelősség áthárításáról, tehát abszolút technokrata kabinetről sem (uo.).

McDonnell és Valbruzzi tipológiája tehát pontatlan, felülvizsgálatra szorul, mert a szerzők a saját maguk által, a tanulmányuk elején meghatározott kritériumrendszerhez sem tartják magukat és egy kevésbé szigorú kritériumrendszer alapján kap több kabinet, így a Bajnai-kormány is abszolút technokrata besorolást. Nem az a döntő, hogy 50%-nál több technokrata van-e a kabinetben, a kérdés az, kinek volt szelekciós joga a miniszterek kiválasztásakor (Galambos, 2018: 66–71).⁴

Az 1. táblázat összegzi az egyes, pártalapú, menedzser- és technokrata kormányok ideáltípus jellemzőit. (Ideáltípus technokrata kormány alatt az abszolút technokrata kabineteket értjük.)

1. táblázat. A technokrata kormányok ideáltípusai

Típus	Párt(alapú) kormány	Menedzserkormány	Technokrata kormány
Profil	politikai kormányzás	szakszerű kormányzás	szakértői kormányzás
Genezis	normál	normál	válság
Mandátum	teljes	teljes	ideiglenes
Felhatalmazás	választói és parlamenti	választói és parlamenti	parlamenti
Elszámoltathatóság	választói és parlamenti	választói és parlamenti	parlamenti
Reszponzivitás	reszponzív	reszponzív	irreszponzív

Típus	Párt(alapú) kormány	Menedzserkormány	Technokrata kormány
Felelősség	felelős	felelős	felelős
Agenda	pártalapú	pártalapú/ pártsemleges	pártsemleges
Összetétel	pártalapú	pártalapú/ technokrata	technokrata
Miniszteri szelekció	pártok	pártok	technokrata kormányfő
Legitimitás	demokratikus	demokratikus	meritokratikus

Forrás: saját szerkesztés

Tanulmányunk esettanulmány alapján kívánja igazolni, hogy a Bajnai-kormány semmiképp sem illelhető abszolút technokrata jelzővel, illetve egy részletes elemzés után magunk is azt próbáljuk eldönteni, hogy miként tipizálható a fentiek alapján.⁵ A hazai szakirodalomban e tekintetben nem született egyértelmű konszenzus – a nemzetközi szakirodalom pedig elnagyolt kategóriákkal és definíciós kísérletekkel dolgozott. A hazai közbeszédben mivel a szakértői (nem a technokrata) kormány fogalma az elterjedtebb, a magyar eset tárgyalásánál – a definíciós kísérletek bemutatását követően – autentikusabb ezt használnunk, nyomatékositva, hogy a szakértői jelző nem a szakszerű kormányzásra utal.

Kérdés tehát, hogy miként tartsuk számon a Bajnai-kormányt, szakértői vagy pártalapú kabinetként? Mit mondhatunk el róla összetételét, programját, tevékenységét illetően? A továbbiakban a Galambos László (2018) által korrigált, a fenti táblázatban összefoglalt szempontrendszer alapján kívánjuk megvizsgálni a Bajnai-kabinet összetételét, agendáját, jogalkotási tevékenységét. Célunk, hogy adatokkal alátámasztva egyértelmű állásfoglalást tudjunk tenni a Bajnai-kormány szakértői, vagy pártalapú jellegét illetően. A szakértői kormány kritériumrendszere, amely alapján a Bajnai-kormány működésének elemzését elvégezzük, az alábbiakban foglalható össze. A szakértői kormány:

válságjelenség: abban az esetben jön létre, ha a választott politikusok egy politikai és/vagy gazdasági válsághelyzetben átruházzák a döntési kompetenciákat egy, a politikai érdekektől független, de a kormányzati szakpolitikák irányításához szükséges szakértelemmel rendelkező testületre;

nem választás eredményeként jön létre: a kormány létrejötte és működése nem kötődik a modern demokráciák alapvető döntéshozói kiválasztó aktusához, a rendszeres időközönként megrendezett választásokhoz;

hivatali ideje (mandátuma) korlátozott: a kormány létrejötte kezdetétől világos, hogy az irányítási feladatokra rendelkezésre álló időintervallum eltér a normál parlamenti ciklustól, jellemzően annál rövidebb;

felelősségáthárítás: a pártok nem vállalják a kormányzás felelősségét az esetlegesen népszerűtlen intézkedések meghozataláért, mert igyekeznek elkerülni az elszámoltatást a soron következő választáson, így egy szakértő miniszterelnökre és kabinetre testálják azt;

- *autonóm szakértő kormányfő*: a pártok felelősségáthárításának köszönhetően a szakértő kormány feje szabad kezet kap a miniszteri szelekciót és a kormányagenda kialakítását illetően, ezért (szakértő) minisztereket delegálhat, és pártsemleges agendát alakíthat ki;
- *nem pártalapú kabinet szakértő miniszterekkel*: a miniszterelnök és a kormánytagok nem karrierpolitikusok, nem tartoznak szervezetileg a politikai pártokhoz, ezáltal függetlenek tőlük saját tárcájuk irányításában, amelyet speciális szaktudásuknak köszönhetően nyernek el;
- *pártsemleges agenda*: a megvalósítandó kormányprogram nem párthoz kötődik, hanem egy konkrét szituációra vonatkozó programcsomag, és a kabinet intézkedéseinek középpontjában az adott probléma(halmaz) kezelése áll.

A kérdés megválaszolásához megvizsgáljuk a Bajnai-kormány személyi összetételét, a tagok karrierútjának elemzése alapján a politikus és szakértő miniszterek arányát. A kormányprogram vizsgálatán túl részletesen vizsgáljuk a kabinet hivatali ideje alatt lezajlott törvényhozási munkát, valamint a kormányzati döntéshozatali tevékenységet.

A tanulmány további részében a fent részletezett szempontokat nem egyévesével, hanem összefüggéseikben elemezzük: elsőként a Bajnai-kormány parlamenti cikluson belüli hivatalba kerülésének körülményei, valamint ennek kapcsán a potenciális hivatali idejére vonatkozó összefüggések kerülnek feltárára. Ezt követi a kormány személyi összetételének és szakértői jellegének vizsgálata, majd a jogalkotási munka elemzése. A feltárt eredmények alapján tanulmányunk konklúziójában kívánunk választ adni a Bajnai-kormány szakértői vagy pártalapú jellegét érintő kérdésre.

A BAJNAI-KORMÁNY MEGALKULÁSA ÉS HIVATALI IDEJE

A 2009 áprilisában hivatalba lépő Bajnai-kormány egy sajátos, ám nem egyedi szituációban vette át a végrehajtási feladatköröket elődjétől. A rendszerváltás utáni politikatörténetben a Bajnai-kormány volt a harmadik, amely parlamenti ciklus közben, nem egy választás eredményeképpen kezdte meg hivatali munkáját. Boross Péter 1993-ban, Antall József halála után szinte változatlan összetételben alakított újra kormányt a választásokig hátralevő hónapokra. Más esetet illusztrált Gyurcsány Ferenc miniszterelnökké választása 2004-ben, Medgyessy Péter lemondása következtében, ami ugyan egy politikai válság-

jelenség következménye volt, mivel azonban a korábbi kormánypártok egységét a miniszterelnök lemondása inkább erősítette mint gyengítette,⁶ ezért az erőviszonyoknak megfelelően a kormánypártok egy, az államfőnek ajánlott új miniszterelnök megválasztásával tovább tudták folytatni a kormányzati munkát.

Bajnai Gordonnak a 2006–2010-es parlamenti ciklus közbeni hivatalba lépése tehát nem volt egyedülálló jelenség, a kiválasztásának és megválasztásának körülményei azonban mindenképpen egyedivé tették a folyamatot. Egyrészt Gyurcsány Ferenc 2009. március végén bejelentett lemondása utáni nem túl szerencsés miniszterelnöki „casting” egy szokatlan eseménysorozata volt a rendszerváltás utáni politikatörténetnek, de egyben jól meg is világította az egymásba fonódó politikai és gazdasági válsághelyzet nehézségét. A krízis kezelését a politikai elit vezető tagjai nem vállalták, a szóba jöhető és megkezesett, vagy akár csak a sajtóban felmerült személyek⁷ szinte mindegyike a pártpolitikán kívülről érkező gazdasági szakember, a fenti kategóriarendszerünk alapján tehát szakértő és nem karrierpolitikus volt.

Politikatudományi szempontból azonban a kormányfő kiválasztásánál érdekesebb helyzetet teremtett a megválasztása egy konstruktív bizalmatlansági indítvány benyújtásának keretein belül. A modern demokratikus politikai rendszerekben a kormány vagy annak egyes tagjai ellen benyújtható bizalmatlansági indítvány intézménye normál esetben a mindenkori ellenzék lehetősége és fegyvere a kormánypártok ellen. A 2009 tavaszán az országgyűlésnek a kormánypárt által benyújtott bizalmatlansági indítványa így inkább értelmezhető egy tudatos politikai cselekvéssorozatként mint egy, kizárólag csak a gazdasági válsághelyzet kezelésére alkalmas szakértő miniszterelnök megtalálásának eszközeként. A politikai cselekvés mögött pedig jól kitapintható politikai érdek húzódott meg: ezzel a sajátos megoldással a válságkezelő kormány parlamenti háterszágát biztosító pártok, a Magyar Szocialista Párt (MSZP) és a Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) a parlamenti ciklus hátralevő idejére biztosították maguk számára a politikai túlélés lehetőségét. Bár 2009 tavaszán, a soron következő választások előtt alig egy évvel már látható volt, hogy a 2002 óta kormányzó pártoknak nincs esélye az újabb választási győzelemre, az előrehozott választásokban nem voltak érdekeltek: a párt mint szervezet és a képviselők egzisztenciális háttere is függött a parlamenti helyekhez kötődő költségvetési támogatástól. Ezenkívül a közelgő választási időszakban a médiafigyelem is könnyebben elnyerhető volt parlamenti pártként.

A konstruktív bizalmatlansági indítvány eredményeként az országgyűlés 2009. április 14-én megválasztotta Bajnai Gordont miniszterelnökké. A soron következő választások várható időpontja előtt alig egy évvel hivatalba lépett kormány a szakértői kormány besorolásához felállított szempontok közül a korlátozott időbeliség, a válságjelenség kritériumait és azt, hogy nem választások eredménye alapján jött létre, tehát teljesíti.

A BAJNAI-KORMÁNY ÖSSZETÉTELE

A szakértői kormány-jelleg eldöntésének egyik hangsúlyos szempontja a kormány összetétele: a kormány tagjai karrierpolitikusok vagy a politika szféráján kívülről behívott, az adott tárca profiljának megfelelő, speciális szakértelemmel rendelkező személyek. A nemzetközi szakirodalomban sem körvonalazódott eddig egyetlen kizárólagos definíció, illetve arányszám, hogy a kormánytagok milyen arányú összetétele alapján tekinthetünk egy-egy kabinetet szakértői kormánynak. Galambos hivatkozott tanulmánya (2018) részletesen leírja a definíciós problémákat és hogy nem a technokrata kormánytagok számán, hanem a miniszteri szelekció jogán van a hangsúly. A nemzetközi irodalom ennek alapján leír abszolút technokrata kormányokat, technokrata és technokrata vezetésű kormányokat, utóbbi kettőt összefoglaló elnevezésként (Brunclík, 2015; McDonnell–Valbruzzi, 2014; Pastorella, 2014, 2016; Wrátil–Pastorella, 2018). Besorolási kísérletünk a miniszterelnök és a miniszterek előzetes karrierútjának elemzése alapján történik. A szakértői kormány esetében hangsúlyos a miniszterelnök pártpolitikán kívülről történő rekrutációja és speciális szaktudása.

A szakirodalom általában (Costa Pinto et al., 2018) azokat a miniszterelnököket és minisztereket tekinti szakértőnek, akik nem rendelkeznek releváns politikai háttérrel: kormánytagságuk előtt nem töltöttek be parlamenti vagy helyi képviselői és/vagy városvezetői posztot; nem viseltek politikai pártban vezető szerepet, ezenkívül valamely szakpolitikai területre vonatkozóan speciális szaktudással rendelkeznek. A gyakorlatban ez legtöbbször az adott tárca portfóliójához kapcsolódó szaktudást (kvalifikációt és tapasztalatot) jelent: orvosi, egészségügyi végzettségű szakemberek kerültek több esetben is a magyar egészségügyi tárcák élére; jelentős jogászi pályát befutottak az igazságügyi minisztérium élére, vagy elismert közgazdászok vállaltak gazdasági miniszteri posztot.⁸ Pártpolitikus miniszterelnökként, miniszterként azok sorolódnak be a különböző vizsgálatokban, akik kinevezésüket a kormányzati pozícióra egy-egy párton belül végzett vezetői és/vagy képviselői munkájuk alapján nyerték el.

Nem teljesen egységes a szakirodalomban a kormánytagok kinevezés előtti esetleges politikai pozíciójának értékelése: a szakértő miniszterek helyzetéről szóló legutóbbi tanulmánykötet közéjük sorolja azokat, akik kormányzati pozíciójukat röviddel azután nyerték el, hogy első alkalommal választott képviselők lettek és a kormányzati kinevezésük miatt a parlamenti képviselői helyüket végül nem foglalták el (Costa Pinto et al., 2018: 19–20.). A magyar elemzésekben (Ilonszki–Ványi, 2011; Ványi, 2015) előkerült már egy ettől eltérő álláspont is abból az alaphelyzetből kiindulva, hogy a kormányzati tevékenység az egyik legalapvetőbb politikai cselekvés, ennek alapján tehát egy miniszterelnöki vagy miniszteri kinevezés előtt betöltött korábbi kormányzati poszt politikai pozícióként értelmezhető. Ebben az értelmezési keretben vi-

szont azoknak a szakminisztereknek, akik egymás után több kormányba is kinevezést nyertek, szakértő pozíciója akár politikussá is változhat. Mint fentebb említettük, magától értetődően minden kormányzati tisztség politikai, de nem minden esetben pártalapú (Morlino, 2012). A szakértői pozíció akkor válhat politikaivá, ha az illetőt már nem a szakmai érdemei, hanem lojalitása miatt választják ki további, vagy a korábbtól különböző kormányzati tisztségre.

Működése alatt a Bajnai-kormányba összesen 17 miniszter nyert kinevezést. A miniszterelnökkel együtt összesen 18 fős kormányban a kormányfő és a miniszterek többsége kitöltötte a hivatali idejét (14 fő), mindössze a polgári nemzetbiztonsági szolgálatokat felügyelő tárca nélküli és az igazságügyi miniszteri poszton történt változás az egy éves hivatali idő alatt.

A miniszterek politikus/szakértő besorolása kapcsán megvizsgáltuk a kormánytagok pártkötődését és a kormányba lépés előtti közvetlen pozíciójukat (2. táblázat). A Bajnai-kormány az MSZP–SZDSZ-koalíció 2008-ban bekövetkezett felbomlása okán egypárti kabinet volt, amely ugyanakkor a döntéshozatal zökkenőmentességéhez a parlamenti munka során igényelte a volt koalíciós partner támogatását is. A pártkötődés tekintetében a kormány az arányokat tekintve kiegyenlített képet mutatott: 9 MSZP-tag miniszter mellett 9 pártunkívüli, köztük a miniszterelnökkel, alkotta a kabinetet. Politikai értelemben a miniszterelnök pártunkívülisége kifejezett jelentőséggel bírt az adott politikai és gazdasági válsághelyzetben. A sajátos miniszterelnök-válogatási procedura is jelezte, hogy az MSZP Gyurcsány Ferenc lemondása után nem pártpolitikusban, hanem szakértő miniszterelnökben⁹ gondolkodott a választásokig hátralevő időszakra.

2. táblázat. A politikai vezetők pártkötődése

betöltött tisztség	párt	Bajnai-kormány
miniszterelnök	nem párttag MSZP	1
miniszter	nem párttag MSZP	8 9
<i>pozíciót betöltők száma</i>		18

Forrás: Ványi, 2015: 169.

A párttagság alapján kirajzolódó képet árnyalja, ha megvizsgáljuk a miniszterelnök és a miniszterek a Bajnai-kormányba történt kinevezés előtti közvetlen pozícióját. A tanulmány bevezetőjében hivatkozott nemzetközi szakirodalom kategorizálásával (McDonnell–Valbruzzi, 2014: 660.) szemben ezen a ponton található az egyik eltérő értelmezési lehetőség. A McDonnell–Valbruzzi szerzőpáros a Bajnai-kormányt az abszolút technokrata kormányok (*full technocratic*

governments) és a technokrata vezetésű pártalapú kormányok (*technocrat-led partisan governments*) határeseteként említi, hivatkozva a miniszterelnök pártonkívüli státuszára – Bajnai Gordon sem a pártnak, sem az MSZP parlamenti frakciójának nem volt tagja kinevezésekor – és a technokrata miniszterek arányára. Az előbbi tényező alapján a kormány politikától független csoportjához sorolva a miniszterelnököt, számításaik alapján a Bajnai-kormány éppen fele-fele arányban állt politikusokból és a politika szféráján kívülről érkező szakértőkből (McDonnell–Valbruzzi, 2014: 659.). A tanulmány utal Bajnai Gordon miniszteri posztjára is a megelőző Gyurcsány-kormányban, ugyanakkor összességében a válságkezelés vállalt feladata, ezzel a korábbi kormánypárt politikájától való elszakadás kifejezése miatt szakértőnek tekintik a miniszterelnököt és az abszolút technokrata kormányok közé sorolják a kabinetet.

Kérdés tehát, hogyan értékeljük a Bajnai-kormány előtt betöltött miniszteri pozíciót. A kormányzati munka természete alapvetően politikai, a közpolitikai folyamatok tervezése, szervezése és a végrehajtás folyamatának és intézményrendszerének irányítása szerves részét képezi a politikai döntéshozatalnak, szereplői a priori politikai cselekvést végeznek. A mindenkori kormánytagok szerepe és felelőssége a politikai döntéshozatalban tehát indokolja, hogy a miniszterelnöki, miniszteri poszt betöltése előtti kormánytagságot politikai pozícióként értékeljük még abban az esetben is, ha egy adott kormánytag a megelőző kormányzati pozíciója előtt közvetlenül a politika szféráján kívüli karrierutat járt be.

3. táblázat. A Bajnai-kormány tagjainak rekrutációs szférája

betöltött tisztség	rekrutációs szféra	Bajnai-kormány
miniszterelnök	politika	1
miniszter	politika	10
	közhivatal	3
	gazdaság	3
	oktatás-kultúra	1
<i>pozíciót betöltők száma</i>		18

Forrás: Ványi, 2015: 184.

A Bajnai-kormány esetében ez a nézőpont és a politikus miniszter kategóriájának kiegészítése ezzel az új szemponttal, módosítja a McDonnell–Valbruzzi szerzőpárosnak a kormány politikus és nem politikus tagjainak összetételére vonatkozó adatait is. A 3. táblázat alapján az egyes miniszterek belépő pozícióit megvizsgálva ebben az értelemben a politika szférájából érkezők egyértelműen többségben voltak a kormányban. A különbség a McDonnell–Valbruzzi szerzőpáros adataihoz képest Bajnai Gordon és Draskovics Tibor politikusként való besorolásából adódik. Igaz ugyan, hogy egyikük sem volt tagja a kor-

mányzópárt MSZP-nek, de mindketten fajsúlyos miniszteri pozícióban¹⁰ tagjai voltak Gyurcsány Ferenc kormányának 2007-től,¹¹ meghatározó részévé válva ezáltal a politikai döntéshozatali folyamatoknak.

4. táblázat. A miniszterek pártkarrier-pozíciói

betöltött tisztség	párton belüli vezető pozíció ¹²	Bajnai-kormány	
miniszter		kormányzati pozíció	
	van	<i>előtt</i>	<i>alatt</i>
		6	9
	nincs	3	–
<i>párttagsággal rendelkezők száma</i>		9	

Forrás: saját összeállítás

Gyengíti a Bajnai-kormány szakértői jellegét az is, hogy politikus miniszterei igen erős pártbeágyazottsággal rendelkeztek (4. táblázat). A kormány egyértelmű politikai hátországát és a válságkezelő program végrehajtásához a parlamenti támogatást biztosító MSZP vezető tisztségviselői közül kerültek ki túlnyomórészt a Bajnai-kormány politikus tagjai. Amint a fenti táblázat mutatja, a közel egyéves kormányzati ciklus alatt a pártpolitikus miniszterek mindegyike meghatározó vezető párttisztséget töltött be: az országos elnökség tagjai, megyei elnökök, választmányi tagok voltak. Ez, valamint az, hogy több nagytekinélyű vezető párttisztségviselő is kormányzati posztot vállalt, nyilvánvalóan erősítette a kormány pártalapú jellegét, még ha a programjának legfőbb célkitűzése a válságkezelés volt is. A miniszterelnök helyettese az MSZP egyik meghatározó politikusa, Kiss Péter volt, de mellette szerepet vállalt a 2004–2007 között a kormánypárt elnöki posztját betöltő Hiller István is, valamint a párt elnökhelyettese, Szekeres Imre is. A politikai racionalitás jelenléte a kormányon belül tehát kifejezetten erősnek tekinthető, azaz az országban kialakult politikai és gazdasági válsághelyzet megoldásának kormányzati felelősségét a szocialista párt nem adta át maradéktalanul egy független szakértői testületnek. Néhány miniszter kapcsán¹³ pedig kifejezetten a korábbi pártelnök-miniszterelnök kormányra gyakorolt ellenőrzési szándékát feltételezték, megtartva ezáltal a politikai kontroll lehetőségét a válságkezelő kormány felett. A kormányzati ciklus alatt pedig, feltehetően annak köszönhetően, az összes MSZP-tag miniszter elnyert valamilyen pártvezetői tisztséget, ez szintén a kormány pártalapú jellegét erősíti. Ezek a folyamatok, figyelembe véve a választások közelségét is, azt jelzik vissza, hogy a válságkezelés mellett fontos tényező volt a kormány pártpolitikai arca is.

Az adatok alapján tehát a Bajnai-kormány ugyan nem választás eredményeként jött létre, és mandátuma időben korlátozottnak volt tekinthető egy

évvel a választások előtt, a szocialisták kormányzati részvétele miatt viszont – még McDonnell–Valbruzzi számításai alapján is –, csak fele-fele arányban voltak jelen a kabinetben technokraták és pártpolitikusok. Más tekintetben viszont, ahogy fentebb rámutattunk, a politikusok aránya meg is haladta a szakértő miniszterek arányát a kormányban. Nem beszélhetünk tehát a felelősség áthárításáról és autonóm miniszterelnökről (Galambos, 2018: 70–71.), hiszen Bajnai Gordon nem kapott szabad kezét a szelekciót illetően.

Összességében a Bajnai-kormány összetételére vonatkozó adatok inkább annak pártalapú jellegét erősítik. A miniszterelnöknek, bár gazdasági szakemberként szerzett szaktudása alapozta meg kinevezését, szakértő miniszterelnöki besorolása mégsem egyértelmű megelőző kormányzati szerepvállalása okán. Személyének határmezsgyéjén való értékelését megerősíti a kormányfővé jelölés folyamata is, amelyben éppen korábbi miniszteri pozíciója miatt nem számolt vele az MSZP mint szakértő, pártonkívüli jelölttel.¹⁴ Mindezeket túl a politikus kormánytagok magas rangú vezetői szintű pártbeágyazottsága is kifejezetten a kormány pártalapú, politikai jellegét erősíti.

A BAJNAI-KORMÁNY MŰKÖDÉSE

Egy-egy kormány szakértői illetőleg pártalapú jellegének eldöntéséhez mindenképpen meg kell vizsgálni annak tevékenységét: a kiinduló kormányprogramot, a törvényhozási tevékenységet, azokat a közpolitikai programokat, amelyek elindultak, megvalósultak a kormányzati ciklus alatt. Ebben a tekintetben a fentebb részletezett, a szakértői kormány besorolásához használt kritériumok közül a *pártsemleges agenda* kerül vizsgálatra.

A Bajnai-kormány vállaltan válságkezelő kormányként kezdte meg munkáját. Gyurcsány Ferenc lemondása után a kormánypárt, azaz az MSZP által benyújtott konstruktív bizalmatlansági indítvány¹⁵ parlamenti vitáján Bajnai Gordon felszólalásában magát kifejezetten „válságkezelőnek” nevezte, kormányát pedig „válságkezelő kormányként” definiálta. Az akkori sajtóhírekben és az azóta született értékelésekben is többször kiemelték Bajnai Gordon azon mondatait, amelyekben hangsúlyozta a politikától való elhatárolódását, a kormány előtt álló feladatok mentén pedig azok (politikai érdekektől független) szakmai jellegét: a válságkezelés sürgető feladatát.¹⁶

Kormányprogram

A kormányfő az Országgyűlésnek 2009. április 20-án nyújtotta be az új kormányprogramot *Válságkezelés és Bizalom-erősítés – A válságkezelő kormány egyéves cselekvési terve* (2009) címmel. A program valóban – tartalmában és címében is

– a kormány szakértői jellegét erősítette: a 39 oldalas dokumentum fókuszában végig a válsághelyzetbe került ország értékelése, a válságból kivezető út és annak eszközei álltak. A kormányprogramban megfogalmazott célok – a rövidtávú válságkezelés, az egyensúlyteremtés, a gazdasági növekedés ösztönzése és a bizalom helyreállítása –, valamint a célok eléréséhez rendelt intézkedési csomagok¹⁷ kifejezetten a válságkezelés feladatának ellátását mutatják. A kormányprogram alapján a Bajnai-kormány teljesíti a pártsemleges agenda kritériumát. A kormányprogramban nem fogalmazódtak meg a vállalt feladatokon túlmutató politikai célok, a benne foglalt célkitűzések és programpontok leszűkültek a gazdasági válságból való kilábaláshoz szükséges intézkedések körére. Ezen túlmenően a magyarországi társadalmi, politikai és gazdasági helyzetre vonatkozóan nem tartalmaz a program víziókat, ígéretek.

Jogalkotói tevékenység

A kormány önálló mozgásterének és tevékenységének megítéléséhez érdemes összevetni a kormányzati ciklusra eső tényleges jogszabályalkotási tevékenységet a törvény- és rendeletalkotás szintjén egyaránt. Az elemzések elkészítéséhez áttekintettük az országgyűlés törvényalkotó tevékenységét. A vizsgálat időintervallumát a Bajnai-kabinet tényleges hivatali ideje adta: a miniszterelnök megválasztásának napjától a 2010-es választásokat követő ügyvezető kormányzati munka végéig (2009. április 14. – 2010. május 29.) tekintettük át a jogalkotási munkát.

A vizsgálat során elemeztük az ebben az időszakban elfogadott törvényjavaslatokat, azaz mindazon irományok bekerültek az adatbázisunkba, amelyek eredményes zárószavazása a fent jelzett időszakban történt meg – a nemzetközi egyezmények ratifikálását kivéve. A törvényhozási munka jellegéből adódóan tehát az adatbázisba bekerültek olyan törvényjavaslatok is, amelyeket az előző két kormány¹⁸ alatt nyújtottak be, de mivel ezekről a végszavazás a vizsgált időszakra esett, ezek a törvényjavaslatok is az elemzés részét képezték. Azért is indokoltnak tartottuk ezen irományok vizsgálatát, mert a javaslatok több esetben átvezetnek a Bajnai-kormány válságkezelő tevékenységéhez.

A törvényjavaslatok kategorizálásának alapját az irományok címe, a törvényjavaslat szövege és több esetben a hozzá fűzött indokolások adták, mivel előfordult olyan eset, hogy bár egy adott javaslat illeszkedett a válságkezelő programhoz, az indokolása azonban nem a válságkezelést jelölte meg a szabályozás indokaként, hanem egyéb okra, okokra hivatkozott. Az irományok kategorizálását a Bajnai-kormány válságkezelő identitása határozta meg, ennek alapján soroltuk be az egyes javaslatokat a *válságkezelő*, *részben válságkezelő*, vagy a *nem válságkezelő* kategóriákba. Külön kategóriát képeznek a törvényjavaslatok között az európai uniós tagságunkból adódó jogharmonizációs tör-

vényhozási aktusok, amelyeket egy külön, *semleges* kategóriaként kódoltunk,¹⁹ hogy ezen kötelező és folytonos törvényhozási tevékenység ne befolyásolja a Bajnai-kormány közpolitika-alkotási tevékenységének megítélését. Két esetben tettünk kivételt az uniós jogharmonizáció kapcsán: mindkét esetben olyan törvényjavaslatokról volt szó, amelyeket az Európai Unió válságkezelési programja indukált, és összekapcsolódott a Bajnai-kabinet válságkezelő tevékenységével is, amit a törvényjavaslatoknak a kormány 2009. őszi jogalkotási programjában való szerepeltetése is alátámaszt (T/10934 és T/11001 törvényjavaslatok).²⁰

Mivel vizsgálatunk célja a Bajnai-kormány szakértői vagy pártalapú besorolásának eldöntése, ezért természetesen az adatbázisban a benyújtók alapján is elkülönítettük egymástól a törvényjavaslatokat. A harmadik elemzési kategóriánkat a kormány tervezett törvényalkotási tevékenysége adta: az irományokat aszerint is kategorizáltuk, hogy azok szerepeltek-e a kormánynak az adott parlamenti ülészakára vonatkozó törvényalkotási programjában. A Bajnai-kabinet hivatali ideje alatt összesen 140 törvényjavaslatról szavazott az országgyűlés – az 5. táblázat szerinti eloszlásban.

5. táblázat. A vizsgált törvényjavaslatok megoszlása a Bajnai-kormány hivatali ideje alatt*

Benyújtás időszaka Benyújtó	Bajnai-kormány	III. Gyurcsány-kormány	II. Gyurcsány-kormány	Összesen
Kormány	61	25	2	88
Egyéni képviselő	37	7	1	45
Országgyűlési bizottság	7	–	–	7
Összesen	105	32	3	140

Nemzetközi egyezmények ratifikálása nélkül

Forrás: saját összeállítás

A táblázat alapján látható, hogy a törvényjavaslatok döntő többségét (63%) a kormány nyújtotta be; ennek közel a felét teszik ki az egyéni képviselői indítványok (32%), és csak kis számban nyújtottak be törvényjavaslatot országgyűlési bizottságok (5%). Ahogyan fentebb utaltunk rá, a benyújtott törvényjavaslatok egy része a Bajnai-kormány hivatalba lépése előtti időszakról áthúzódó javaslat: ezek száma összesen 35, az összes vizsgált iromány negyede. Ebből a második Gyurcsány-kabinet idejéből 3, a harmadik Gyurcsány-kormány ciklusáról 32 javaslat szavazása húzódott át a vizsgált időszakra. Ez utóbbiak közül több olyan is volt, amely illeszkedett a Bajnai-kabinet válságkezelő tevékenységéhez. Ilyen volt például az egyes adótörvények módosítását célzó javaslat, amely az áfa emelését irányozta elő, vagy a rendezett munkaügyi kapcsolatok követelményét érintő törvények módosításáról szóló javaslat is.

Az országgyűlés törvényalkotó munkáját alapvetően meghatározza a miniszterelnök által az adott ülészakra benyújtott törvényalkotási program. Rendkívüli időszakokban, amilyenek a 2008-as gazdasági válság begyűrűzése utáni hónapok is tekinthetők, természetesen az eredeti jogalkotási tervek felülíródhatnak, az előre nem látott helyzetekre vonatkozó szabályalkotási tevékenység szükségessége okán. A törvényalkotási programok a normál működési keretben is tartalmaznak általában olyan kitételt, amelyben a benyújtó kormányfő jelzi, hogy a kormány az előzetesen benyújtott, tervezett törvényjavaslatokon kívül is kezdeményezhet törvényjavaslatokat. Válsághelyzetben természetesen fokozottabban érvényesülhet az eredeti terveket felülíró jogalkotási tevékenység. Ezzel együtt is, a közpolitikaalkotási tevékenység megítéléséhez érdemes elemezni a vizsgált időszakban az országgyűlés által tárgyalt irományok tervezett, illetve egyedi jellegét, különösen a Bajnai-kormány által benyújtott törvényalkotási programok és törvényjavaslatok összevetésével.

A vizsgált időszakban a Bajnai-kabinet összesen 61 törvényjavaslatot nyújtott be az országgyűlésnek, ezek közel fele, 31 szerepelt az idősakra eső törvényalkotási programok valamelyikében. A pártsemleges agenda és a Bajnai-kormány vállaltan leszűkített válságkezelő feladatmeghatározása szempontjából érdemes külön megnézni az országgyűlés 2009. tavaszi ülészakára, még az előző miniszterelnök által benyújtott törvényhozási programban szereplő törvényjavaslatok megjelenését: a már a Bajnai-kabinet hivatali idejére eső, tervezett törvényjavaslatok közül összesen tízet tartalmazott a még Gyurcsány Ferenc által jegyzett törvényhozási program. Ebből hetet még a Gyurcsány-kormány nyújtott be, három viszont már a Bajnai-kabinet hivatali idejében került benyújtásra. Témájukat tekintve ez utóbbi javaslatok egyike sem válságkezelő törvényjavaslat: kettő az EU-s szabályozásból eredő kötelezettség volt,²¹ egy pedig rendészeti tárgyú javaslat.

Ha összességében nézzük a Bajnai-kormány által benyújtott tervezett javaslatokat, a törvényalkotási programokban fele-fele arányban szereplő irományok száma első megközelítésben ellentmond a vállaltan válságkezelő kormány önmeghatározásának, hiszen törvényjavaslatok ütemezetten nem kifejezetten válságkezelő témában is megjelentek az országgyűlés napirendjén. A már a Bajnai Gordon által benyújtott törvényalkotási programok sem csak válságkezelő javaslatokat tartalmaztak: a 2009. év őszi parlamenti ülészakra benyújtott törvényalkotási program²² 34 javaslatából mindössze öt törvényjavaslat volt kifejezetten válságkezelő tematikájú, míg a 2010. évi tavaszi ülészakra benyújtott törvényalkotási program²³ hat javaslata közül egy sem reflektált már kifejezetten a válságkezelésre.

Hasonló képet mutat a Bajnai-kormány törvényalkotási tevékenységének tematikus elemzése is. A 6. táblázat megmutatja, hogy a kormányzati ciklus idején a kormány által benyújtott javaslatok döntő többsége nem válságkezelő törvényjavaslat volt. A 61 irományból csak mindössze 16 (26%) kapcsolódott

közvetlenül a válságkezeléshez, ebből négy csak részben tekinthető válságkezelő javaslatnak. Részben válságkezelőként azokat az irományokat kódoltuk, amelyeknek az indoklása nem utalt egyértelműen a gazdasági válságra a szabályozás szükségessége okán, ugyanakkor a téma, a szabályozandó terület, vagy a törvényjavaslat indoklása kötődik a válságkezeléshez. Ilyen törvényjavaslat volt például a környezetvédelmi termékdíjról szóló törvény módosítása, amelynek célja a díj módosítása, amit a válságra való tekintettel nem csak fizetni lehet, hanem meg lehet oldani az újrahaznosítást is (T/10745 törvényjavaslat²⁴).

6. táblázat. A Bajnai-kormány hivatali ideje alatt benyújtott törvényjavaslatok megoszlása a válságkezelés szempontjából

Benyújtó	Bajnai-kormány	Egyéni képviselő	Országgyűlési bizottság
Válságkezelő	12	1	–
Részben válságkezelő	4	2	–
Nem válságkezelő	33	33	7
Semleges (EU)	12	1	
Összesen	61	37	7

Forrás: saját összeállítás

A táblázat egyértelműen igazolja, hogy a Bajnai-kormány időszakában benyújtott törvényjavaslatok fókusza nem a válságkezelés volt, még a magát váltaltan válságkezelőként definiáló kabinet esetében sem, hiszen a kormány által jegyzett törvényjavaslatok többsége (54%) nem kapcsolódott a válságkezeléshez. A jogalkotásra vonatkozó adatok tehát nem támasztják alá a Bajnai-kabinet tevékenységének koncentráltságát kizárólag a válságkezelésre. A politikai agendának a számok alapján ez csak egy kisebb részét képezte, a törvényjavaslatok közel negyede (26%) reflektált csak a válságkezelésre. A válságkezelés tematikája mellett megjelent a napirendben a közúti, vasúti és légitömegközlekedés szabályozása, volt szó a büntető- és polgári törvénykönyv módosításáról, a közigazgatási hatósági eljárásról, a büntetőeljárás törvény módosításáról, az elektronikus közszolgáltatásról, a fémhulladék gyűjtésének anomáliáiról többek között. Ezek mellett néhány gazdasági, pénzügyi témájú javaslat is volt az irományok között, amelyek akár a témájuk alapján részét is képezhették volna a válságkezelő programnak, de a javaslatok indoklása egyértelműsítette, hogy nem a válságkezelő program részeként kerültek benyújtásra: ilyenek a korrupció megfékezésére irányuló törvényjavaslatok,²⁵ vagy egyes pénzügyi tárgyú törvények módosításáról és az egyszerűsített foglalkoztatásról szóló törvényjavaslatok.²⁶ Azaz ezek a javaslatok a kormány normál (köz)politikai tevékenység-

gének részeként értelmezhetők. Habár inkább általános tartalmúak, azaz nem valamely párt érdekében vagy ellen születtek meg a javaslatok, azt sem állíthatjuk, hogy kizárólag szakmai, nem politikai motivációjú javaslatok lennének. Általánosságban elmondható, hogy a nem válságkezelő törvényjavaslatok olyan közpolitikai szabályozók, amelyek egy-egy kormány normál munkamenetébe illeszkednek, azaz benyújtásuk nem a vállalt válságkezelő tevékenységhez kapcsolódik, hanem a kormány közpolitikaformáló, -alakító szerepéhez.

Igaz ugyan, hogy a vizsgált időszakban az országgyűlés elé kerülő, a Bajnai-kormány által benyújtott javaslatok inkább általános szakpolitikai javaslatok voltak, nem tükröztek kifejezetten pártérdeket, a fentiek alapján viszont azt sem állíthatjuk, hogy a kabinet kizárólag a kormányprogramban részletezett konkrét válságkezelésre szűkítette volna le a tevékenységét. Alátámasztja ezt az a fentebb már említett adat is, hogy a Bajnai-kormány által benyújtott törvényjavaslatoknak csak a felét tartalmazták a féléves jogalkotási programok.

A jogalkotói tevékenység részeként érdemes megnézni, mit mutat a kormány saját szabályozó tevékenysége: a kormányrendeletek szintjén tapasztalható-e eltérés a válságkezelő tevékenység tekintetében. A Bajnai-kabinet időszakára eső 2009. évi kormányrendeletek száma 274, amelyből mindössze 21 darab (7,6%) tekinthető válságkezelőnek. Hasonló a helyzet a 2010 májusáig elfogadott kormányrendeletek esetében is: 185 rendeletből 10 válságkezelő (5,4%). Ez az adat ugyancsak cáfolja a Bajnai-kabinet tisztán válságkezelő jellegét, szerepfelfogását és mozgásterét.

A fentiek alapján a szakértői kormányzáshoz kapcsolódó pártsemleges agenda követelménye tehát nem teljesül maradéktalanul. A vállalt válságkezelő tevékenységhez rendelkezett elegendő mozgástérrel a kormány, ehhez sikerült megszereznie a megfelelő többségi parlamenti támogatást is. Azonban a válságkezelő törvényjavaslatok és kormányrendeletek alacsony aránya azt mutatja, hogy a kormányzati munka legnagyobb részét nem a fókuszált válságkezelő tevékenység tette ki. A nem válságkezelő szabályozók számos közpolitikai területet felölelnek a szűk értelemben vett válságkezelésen túl. Igaz ugyanakkor, hogy ezek a közpolitikai szabályozók inkább általánosnak, mint valamely konkrét párt politikai programjához illeszkedőnek tekinthetők, elemzésük alapján azonban a szűkebb értelemben vett szakértői kormányzati tevékenység nem érvényesült.

KONKLÚZIÓ

Tanulmányunkban a Bajnai-kormány szakértői, illetve pártalapú besorolhatóságának kérdéskörét jártuk körbe, vitatkozva a nemzetközi szakirodalomban megjelenő abszolút technokrata kormányként való kategorizálásával is. Elemzésünket a témára vonatkozó hazai és nemzetközi szakirodalom alapján összeállított szempontrendszer alapján végeztük el, azzal a céllal, hogy a minisz-

terek pártkötődésén túl – amelyre a nemzetközi irodalomban a Bajnai-kormány besorolása kapcsán legtöbbször hivatkoznak –, adatokkal alátámasztva, egyéb tényezők mentén is igazolni tudjuk a szakértői minősítés megkérdőjelezhetőségét.

7. táblázat. Összefoglaló táblázat a besorolás szempontrendszeréről

Elemzési szempontok	Bajnai-kormány
válságjelenség	+
nem választások eredményeként jön létre	+
hivatali ideje korlátozott	+
felelősségáthárítás	-
autonóm szakértő kormányfő	-
nem pártalapú kabinet szakértő miniszterek	-
pártsemleges agenda	+

Forrás: saját összeállítás

Ahogy a fenti táblázat mutatja, a kép valóban nem fekete-fehér: a szakértői kormány alapvető kritériumai közül a Bajnai-kormány teljesítette a válságjelenségre és a korlátozott időtartamra vonatkozókat, ezen kívül létrejöttének fentebb részletezett körülményei, azaz, hogy parlamenti ciklus közben, egy konstruktív bizalmatlansági eljárás keretében került hivatalba a kormányfő, ezek a szakértői jelleget erősítik. A formai szempontok egy részében tehát a Bajnai-kormány megfelelt a szakértői kormány kritériumrendszerének.

A kormány párt- és személyi összetétele azonban már árnyalja a szakértői kormányként való kategorizálás lehetőségét. A kabinet tagjainak pártkötődését illetően az eredményeink részben visszatükrözik a McDonell–Valbruzzi szerzőpáros számait, hiszen a miniszterek fele-fele arányban rendelkeztek konkrét pártkötődéssel a Bajnai-kabinetben. Ugyanakkor, két további általunk vizsgált tényező, a karrierpolitikus kormánytagok pártban betöltött meghatározó vezető pozíciója, valamint a korábban viselt miniszteri posztok politikus szerepként való értékelése, inkább a pártalapú kategória lehetőségét erősíti a Bajnai-kormány kapcsán. Válsághelyzetben álláspontunk szerint továbbá semmiképpen nem elhanyagolható tényező a kisebbségi kormányzás helyzete, illetve az abban szerepet vállaló pártpolitikusok párton belüli erőpozíciója. A kisebbségi kormányzás egy, a párthoz nem kötődő miniszterelnökkel fokozottan igényli az erős pártpolitikusokat, akik biztosítani tudják a kormány elsődleges háttérét jelentő frakció erejét és egységességét, valamint megfelelő politikai beágyazottsággal rendelkeznek a kormánypárton kívüli erőkkel lefolytatandó tárgyalások lebonyolításához, a döntésekhez szükséges szavazatok megszerzéséhez. A szocialisták erős kormányzati részvétele, pozíciója miatt tehát nem beszélhetünk

a felelősség áthárításáról és autonóm miniszterelnökről, ugyanis ahhoz az kellett volna, hogy az MSZP félrevonuljon a kormányzástól, és Bajnai Gordon szabad kezet kapjon a kormánytagok szelekcióját illetően.

Értelmezésünkben a miniszterelnök a megelőző Gyurcsány-kormányban betöltött miniszteri posztjai is a kabinet politikai, pártalapú jellegét erősítik. Bajnai Gordon 2006 után erős kormányzati pozíciókat birtokolt: fejlesztéspolitikai kormánybiztosként, majd a fejlesztéspolitikát felügyelő miniszterként meghatározó szerepe volt a gazdaságpolitika alakításában, még akkor is, ha nem pártpolitikusként vett részt a kormányban. Erősíti ezt az értékelést a Magyar Szocialista Párt korabeli, fentebb már szintén idézett vélekedése is Bajnai Gordon miniszterelnöksége kapcsán. A személye éppen azért nem került a lehetséges kormányfő-jelöltek listájára Gyurcsány Ferenc lemondása után, mert 2006 óta komoly szerepet töltött be a kormányban, így a kormánypárt vezetői is politikusként tekintettek rá. Ezen érvelés alapján, ha a kormányfőt és a szintén alapvetően nem pártpolitikust, de hivatalát megőrző igazságügyminisztert is politikusnak tekintjük, akkor az eredeti fele-fele arányú összetétel – mint minimális feltétel – is elmozdul a pártalapú kormány irányába, azaz nem érvényesül maradéktalanul a nem pártalapú és szakértő miniszterek kritériuma sem.

A tartalmi jellegű kritériumok mentén vizsgálva szintén vegyes képet mutat a Bajnai-kormány. A pártsemleges agenda követelményét a válságkezelő kormányprogram teljes mértékben teljesíti, de a kabinet jogalkotói tevékenységének vizsgálata megmutatja, hogy bár a miniszterelnök magát és kormányát egyértelműen válságkezelőként határozta meg, a kabinet törvény- és rendeletalkotási tevékenysége sem szűkölt le kizárólag a válságkezelésre. Sőt, a számok kifejezetten azt mutatják, hogy arányaiban a kríziskezelésre vonatkozó törvények és rendeletek csak a kisebb részét tették ki a Bajnai-kormány jogalkotói tevékenységének.

A formai és tartalmi tényezők együttes és mélyebb elemzése alapján mi magunk a Bajnai-kormányt összetétele és tevékenysége alapján pártalapú kormányként definiáljuk, amely egy sajátos politikai és gazdasági válsághelyzetben több szakértő miniszter bevonásával végezte munkáját.

JEGYZETEK

¹ Az első Orbán-kormányban a 29 miniszter közül 13 fő (44%) került politikai pozícióból a kormányba (Ványi, 2015: 184.).

² A Horn-kormány leteszi a hivatali esküt (2004. július 17.) <https://mult-kor.hu/cikk.php?id=6033>

³ A főbb kormányzati döntéseket nem választott párttisztviselők hozzák, az egyes szakpolitikákat nem pártok alakítják ki, de közösen emelik törvényi erőre, illetve a miniszterelnök és miniszterei nem pártokon keresztül rekrutálódnak (McDonnell–Valbruzzi, 2014: 656.).

- ⁴ A szerzők által szintén ekként minősített Fischer-kabinet minisztereit is a pártok delegálták, megítélésünk szerint ezért az sem abszolút technokrata kormány.
- ⁵ Galambos László korábbi írása ebben nem foglalt állást, csak úgy ítélte meg, hogy nem minősíthető abszolút technokrata kormányként.
- ⁶ Medgyessy Péter bizalomvesztésének egyik oka éppen a koalíciós partner, a Szabad Demokraták Szövetsége által a kormányba delegált Csillag István gazdasági miniszter menesztése volt. Ezzel a lépéssel, valamint a Népszabadságnak adott 2004. augusztusi interjújával, amelyben utalást tett az SZDSZ korrupciós ügyeire, a miniszterelnök kivívta a koalíciós partner bizalmatlanságát és a kormányfőcsere támogatását.
- ⁷ Az új miniszterelnök kereséséről lásd: *Egy vérciki hét – így ment a kormányfőjelölés*. <http://www.origo.hu/itthon/20090413-kormanyfojeloltkereses-glatzto-bajnaiig.html>
- ⁸ A teljesség igénye nélkül néhány példa: Chikán Attila közgazdászprofesszorként volt gazdasági miniszter az I. Orbán-kormányban, Rácz Jenő gyakorló orvosként, kórházigazgatóként került az egészségügyi tárca élére, Petréttei József miniszteri pozíciója előtt a Pécsi Tudományegyetem Alkotmányjogi Tanszékének docense volt.
- ⁹ A jelöltek között leginkább gazdasági szakemberek neve került elő (a teljesség igénye nélkül): Surányi György, Bokros Lajos, Vértés András.
- ¹⁰ Bajnai Gordon önkormányzati és területfejlesztési miniszter volt 2008. májusáig, majd nemzeti fejlesztési és gazdasági miniszter lett; Draskovics Tibor a kormányzati igazgatás összehangolásáért felelős tárca nélküli miniszter volt, majd igazságügyi miniszter lett.
- ¹¹ Bajnai Gordon első minisztersége előtt fejlesztéspolitikáért felelős kormánybiztos, Draskovics Tibor pedig a Medgyessy- és az első Gyurcsány-kormányban pénzügyminiszter volt.
- ¹² Pártelnök, alelnök, elnökség tagja, választmányi elnök, országos választmány tagja, pénztárnok, megyei, helyi pártszervezet elnöke, választókerületi elnök, ifjúsági szervezet elnöke, elnökségi tagja.
- ¹³ Molnár Csaba, Ficsor Ádám.
- ¹⁴ A teljesség igénye nélkül néhány sajtóforrás a témában: Surányi nem vállalja (2009. március 26.) https://index.hu/belfold/2009/03/26/suranyi_nem_vallalja/; Bokros az SZDSZ jelöltje (2009. március 27.) <https://gondola.hu/cikkek/64355/>; Gráf a legújabb jelölt (2009. március 28.) https://index.hu/belfold/2009/03/28/graf_a_legujabb_jelolt/.
- ¹⁵ H/9376: *A miniszterelnökkel szembeni bizalmatlanság kifejezéséről és az új miniszterelnök megválasztásáról*. http://www.parlament.hu/szavazasok-elozo-ciklusbeli-adatai?p_auth=mzZh1G9l&p_p_id=pairproxy_WAR_pairproxyportlet_INSTANCE_9xd2Wc9jP4z8&p_p_lifecycle=1&p_p_state=normal&p_p_mode=view&p_p_col_id=column-1&p_p_col_count=1&pairproxy_WAR_pairproxyportlet_INSTANCE_9xd2Wc9jP4z8_pairAction=%2Finternet%2Fcplsql%2Fogy_irom.irom_adat%3Fp_ckl%3D38%26p_izon%3D9376
- ¹⁶ Bajnai Gordon a beszédében a következőképpen jellemezte saját szerepét és a kormánya helyzetét: „Nem akarok a szavakkal játszani, nem szónoknak készülök, hanem válságkezelőnek. [...] A válságkezelő kormány leendő vezetőjeként nincs politikai ambícióm, nem vagyok és egy év múlva sem leszek politikai vetélytársa senkinek, de egy év múlva el akarom mondani mindenkinek: elkövtünk mindent, ami Magyarország gyors kilábalását szolgálja.” http://www.parlament.hu/szavazasok-elozo-ciklusbeli-adatai?p_auth=Jlmch46&p_p_id=pairproxy_WAR_

pairproxyportlet_INSTANCE_9xd2Wc9jP4z8&p_p_lifecycle=1&p_p_state=normal&p_p_mode=view&p_p_col_id=column-1&p_p_col_count=1&_pairproxy_WAR_pairproxyportlet_INSTANCE_9xd2Wc9jP4z8_pairAction=%2Finternet%2Fcplsql%2Fogy_naplo.naplo_fadat%3Fp_ckl%3D38%26p_uln%3D202%26p_felsz%3D8%26p_szoveg%3D%26p_felszig%3D8

- ¹⁷ A válságkezelésre javasolt intézkedések felsorolása túlfeszítené a tanulmány terjedelmi kereteit, ezért ezen a helyen a teljesség igénye nélkül utalunk a legfontosabb javasolt intézkedésekre: a pénzügyi rendszer stabilitásának megőrzése, a munkahelyek megőrzésének támogatása, adóátrendezés a foglalkoztatás növelése érdekében, a közszféra kiadásainak csökkentése, az Európai Unió források leghatékonyabb felhasználása a gazdaságfejlesztés érdekében, a nyugdíjrendszer és a szociális ellátó rendszer átalakítására tett javaslatok, gazdasági versenyképesség erősítése, a pénzügyi piacok bizalmának visszaszerzése és megtartása (*Válságkezelés és Bizalom-erősítés*, 2009).
- ¹⁸ A nemzetközi szakirodalommal összhangban a tanulmányban külön kormányként értelmezzük a Gyurcsány Ferenc vezette kisebbségi kormányt, mivel a felbomlott koalíció miatt megváltozott a kormány pártösszetétele.
- ¹⁹ Ezúton is köszönjük tanulmányunk anonim bírálójának az erre vonatkozó észrevételét, amelylyel segített egzaktabbá tenni az elemzés ezen részét.
- ²⁰ T/10934 iromány: *A foglalkoztatás elősegítéséről és a munkanélküliek ellátásáról szóló 1991. évi IV. törvény módosításáról*; T/11001 iromány: *A fogyasztónak nyújtott hitelről*.
- ²¹ T/9521 iromány: *Az autóbusszal végzett menetrend szerinti személyszállításról szóló 2004. évi XXXIII. törvény módosításáról*; T/9635 iromány: *A pénzforgalmi szolgáltatás nyújtásáról*.
- ²² A törvényalkotási program elérhetősége: http://www-archiv.parlament.hu/aktual/archivum/tvalkprog/tvalkprog_09osz.pdf
- ²³ A törvényalkotási program elérhetősége: http://www-archiv.parlament.hu/aktual/archivum/tvalkprog/tvalkprog_10_1.pdf
- ²⁴ T/10745 – törvényjavaslat: *A környezetvédelmi termékdíjról, továbbá egyes termékek környezetvédelmi termékdíjáról szóló 1995. évi LVI. törvény módosításáról*.
- ²⁵ T/11025 iromány: *A Közbeszerzési és Közérdekvédelmi Hivatalról*; T/11026: *A tisztességes eljárás védelméről, valamint az ezzel összefüggő törvénymódosításokról*.
- ²⁶ T/10999 iromány: *Az egyes pénzügyi tárgyú törvények módosításáról*; T/11083 iromány: *Az egyszerűsített foglalkoztatásról*.

IRODALOM

- Agamben, Giorgio (2005): *State of Exception*. Chicago–London, The University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226009261.001.0001>.
- Alexiadou, Despina–Hakan Gunaydin (2019): Commitment or expertise? Technocratic appointments as political responses to economic crises. *European Journal of Political Research*, Vol. 58, No. 3, 845–865. <https://doi.org/10.1111/1475-6765.12338>.
- Brunclík, Miloš (2015): The Rise of Technocratic Cabinets. What We Know, and What We Should Like to Know. *OZP – Austrian Journal of Political Science*, Vol. 44, No. 3, 57–67. <https://doi.org/10.15203/ozp.975.vol44iss3>.

- Costa Pinto, António–Maurizio Cotta–Pedro Tavares de Almeida (2018): Beyond Party Government? Technocratic Trends in Society and in the Executive. In: António Costa Pinto–Maurizio Cotta–Pedro Tavares de Almeida (eds.): *Technocratic Ministers and Political Leadership in European Democracies*. Palgrave Studies in Political Leadership, Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-319-62313-9_10.
- Cotta, Maurizio (2018): Technocratic Government Versus Party Government? Non-partisan Ministers and the Changing Parameters of Political Leadership in European Democracies. In: António Costa Pinto–Maurizio Cotta–Pedro Tavares de Almeida (eds.): *Technocratic Ministers and Political Leadership in European Democracies*. Palgrave Studies in Political Leadership, Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-319-62313-9_10.
- Galambos László (2018): A technokrata kormány értelmezése és esetei. *Politikatudományi Szemle*, (XXVII. évf.) 3. sz., 58–78. doi: 10.30718/PolTud.Hu.2018.3.58.78
- Gyulai Attila (2010): A rendkívüli kormányzás retorikája. In: Sándor Péter–Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 2009-ről*. Digitális évkönyv. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány.
- Illonszki Gabriella–Ványi Éva (2011): Miniszteri fluktuáció és intézményi változások Magyarországon, 1990–2010. *Politikatudományi Szemle*, (XX. évf.) 3. sz., 7–36.
- Illonszki, Gabriella–Laurentiu Stefan (2018): Variations in the Expert Ministerial Framework in Hungary and Romania: Personal and Institutional Explanations. In: António Costa Pinto–Maurizio Cotta–Pedro Tavares de Almeida (eds.): *Technocratic Ministers and Political Leadership in European Democracies*. Palgrave Studies in Political Leadership, Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-319-62313-9_8.
- Lakner Zoltán–Pungor András–Szabó Brigitta–Faragó József (2019): Frontsebészlet – A köztársaság utolsó kormánya. Budapest, Telegráf Kiadó Kft.
- Mair, Peter (2009): *Representative versus Responsible Government*. Max Planck Institute for the Study of Societies, Cologne. September 2009. 1–21. (Letöltve: 2018. január 11.) <http://www.mpifg.de/pu/workpap/wp09-8.pdf>
- McDonnell, Duncan (2012): With Mario Monti's technocratic government, it is not just the idea of party government which is being damaged in Italy, but the very idea of the political party's role as an indispensable agent of democracy. *EUROPP–LSE Blogs*, April 16. 2012. (Letöltve: 2015. június 3.) <http://eprints.lse.ac.uk/46069/>
- McDonnell, Duncan–Marco Valbruzzi (2014): Defining and Classifying Technocrat-led and Technocratic Governments. *European Journal of Political Research*, Vol. 53, No. 4, 654–671. <https://doi.org/10.1111/1475-6765.12054>.
- Morlino, Leonardo (2012): Governo tecnico e cittadini in Italia. *Fondazione Bruno Visentini*. 7 novembre 2012. 1–7. (Letöltve: 2016. november 18.) <http://www.fondazionebrunovisentini.eu/site/wp-content/uploads/2012/11/Governo-tecnico-e-democrazia-Prof.-Morlino.pdf>.
- Pastorella, Giulia (2014): Why have technocrats been appointed to govern European democracies? *UACES General Conference*, Cork, 1–3 September 2014, 1–20. (Letöltve: 2014. október 15.) http://uaces.org/documents/papers/1401/pastorella_2.pdf.

- Pastorella, Giulia (2016): Technocratic Governments: Power, Expertise and Crisis Politics in European Democracies. PhD thesis. *The London School of Economics and Political Science* (Letöltve: 2018. július 7.). http://etheses.lse.ac.uk/3364/1/Pastorella_Technocratic_Governments.pdf
- Rádai Eszter (1998): „Olyan voltam mindig, mint a megcsalt férj” – Beszélgetés Békesi Lászlóval. *Beszélő*-beszélgetés 3. évf., 2. sz., 8–21.
- Sárközy Tamás (1996): Kormányzás a „politika” és a „szakma” ütközéspontjában. In: Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 1995-ről*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány.
- Sárközy Tamás (2003): A nemzeti közép-kormány intézményrendszere (Prezidenciális, konfrontatív, populáris kormányzás helyett többpólusú konszenzusra törekvő politikai kormányzás?) In: Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 2002-ről*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány.
- Stumpf István (2010): Válságkormányzás és kormányzati stabilitás – Gyurcsány bukása és a Bajnai-kormány stabilitása. In: Sándor Péter–Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 2009-ről*. Digitális évkönyv. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány.
- Ványi Éva (2015): *Jelentés a kormányról: Kormányzati karrierút Magyarországon a rendszerváltástól napjainkig*. Budapest, Századvég Kiadó.
- Wiener György (1997): Hatalmi viszonyok és kormányzati struktúra (1988–1994). *Eszmélet*, 1997. január 1.
- Wratil, Christopher–Giulia Pastorella (Dodging the bullet: How crises trigger technocrat-led governments. *European Journal of Political Research*, Vol. 57, No. 2, 450–472. doi: 10.1111/1475-6765.12234.

MÉDIAFÖLÉNY

Kiss Balázs–Szabó Gabriella
A médiafölényről

A MÉDIAFÖLÉNYRŐL *

Kiss Balázs

(Társadalomtudományi Kutatóközpont)

Szabó Gabriella

(Társadalomtudományi Kutatóközpont)

*A tanulmány beérkezett: 2019. április 10. – opponálás: 2019. június 11. –
június 30. – véglegesítve: 2019. július 08.*

ÖSSZEFOGLALÓ

A tanulmány célja az, hogy megvizsgálja a médiafölény fogalmát, ami által közelebb kerülhetünk annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy vajon befolyásolta-e a 2018-as választói viselkedést a médiahelyzet. Állításunk szerint a mai médiaviszonyok közepette bármelyik politikai oldal médiafölényének kimutatása gyakorlatilag elvégezhetetlen feladat, ezért e fogalom részletezés és specifikálás nélkül szakmailag alkalmatlan a politikai viselkedés megértésére, vagy a 2018-as választási eredmények magyarázatára. A médiafölény értelmezéséhez először azt tisztázzuk, hogy mit értünk napjainkban média alatt. Majd arra igyekszünk választ találni: kinek és miben lehet fölénye a médiát illetően. Legalább öt aspektus elkülönítését ajánljuk, ezek: tulajdonlás, tartalom, hozzáférés, fogyasztás és hatás. Csak mindezek mérése és a közöttük fennálló viszonyok kimutatása alapján lehetne bármilyen állítást tenni azzal kapcsolatban, hogy ki és hogyan uralja a médiát és befolyásolja azon keresztül az állampolgári viselkedést.

Kulcsszavak: médiafölény ■ a médiafölény mérése ■ a médiafölény aspektusai ■ Magyarország.

2018-ban az a bizarr, jóllehet politikailag érthető helyzet alakult ki Magyarországon, hogy mind az ellenzék, mind a kormánypártok politikusai és médiája arról beszélt, hogy a másik oldálnak médiafölénye van. Még a mértékben is hasonló arányokat hallottunk: Szájer József szerint a 2018-as választási kampány idején a kormánykritikus média a hétszerese volt a kormánybarátnak,¹ a másik oldal pedig szintén nyolcvan, sőt kilencven százalékos kormányoldali médiafölényt emlegetett.² Az álláspont, tudniillik, hogy valamelyik oldálnak média-

* A tanulmány létrejöttét a *Politikai kommunikáció Magyarországon, 1990–2015* című NKFIA projekt (112323) támogatta.

főlénye van, immár nemcsak publicisztikák és médiaelemzések tárgya, hanem utat talált politikatudományi tanulmányba is (Tóth–Szabó, 2018: 21–23.). Ezért szükségesnek látjuk, hogy néhány megfontolással hozzadjunk elő a tisztánlátást segítő azok számára, akik politikatudományi alapon szeretnék többet megérteni a hazai médiatájkép és médiafogyasztás tendenciáiból.

A tanulmányunk tézise a következő: Magyarországon egyik vagy másik politikai oldal teljes mediaspektrumon érvényesülő főlényének kimutatása gyakorlatilag elvégezhetetlen feladat, ezért a médiafőlény fogalma szakmailag alkalmatlan a 2018-as választási eredmények magyarázatára, és az akkori választói viselkedés megértésére. Azért alkalmatlan, mert nem található olyan médiatechnikai, tulajdonlási, fogyasztási és hatáselméleti koncepció, amelyik alapján adatokkal alátámasztva beszélni lehetne bárkinek a globális médiafőlényéről, és arról, hogy ennek birtokában bárki is képes lenne elszigetelni a választók jelentős tömegét az ellenvéleményektől, illetve rávenni a szavazókat a neki kedvező választói döntés meghozatalára. A médiafőlényrel kapcsolatos kételyeink megfogalmazásával nem állítjuk, hogy a közéleti kérdésekkel foglalkozó médiumok a politikai oldalakat illetően elfogulatlan és egyenlő láthatóságot biztosító tájékoztatást nyújtanának. Azt sem gondoljuk, hogy a mai magyar médiapiacra ne lennének erős törekvések a kormánypárti csatornák helyzetének megerősítésére. Ennek ellenére le kívánunk beszélni mindenkit a médiafőlény és a 2018-as választási eredmények összekapcsolásáról.

Célunk olyan konceptuális anyag elkészítése, amely hozzájárulhat a mai médiahelyzet politikatudományi értékeléséhez. Mivel a médiafőlény fogalma összetett, ezért a tanulmány két egységre tagolódik. Először is tudnunk kell, mi a média, amelynek a területén valamelyik politikai oldal főlényben lehetne, másodszor pedig azt kell tudnunk, hogy milyen szempontból lehetne főlénye valamelyik tábornak. A szakirodalom válogatott megállapításaira építve javaslatot teszünk arra, hogy a médiafőlény fennállásának milyen összetevői lehetnének, és hogyan lehetne mérni azokat.

MI A MÉDIA MANAPSÁG?

A médiafőlényről szóló diskurzust érdemes azzal kezdeni, hogy világossá tesszük, mit sorolunk a média fogalma alá. Már csak azért is, mert a vonatkozó vita sokszor már akkor eldőlt, amikor valaki így vagy úgy határolja körül a médiavilágot. A média kategóriájának a terjedelme egyáltalán nem nyilvánvaló, évtizedek óta vita tárgya (Gálik, 2018a; 2018b). A jelen tanulmányban igyekszünk olyan munkadefiníciót adni, amely közelebb vihet bennünket a főlényrel kapcsolatos kételyeink megfogalmazásához. A média definiálásának lehetséges módjait, azok sokféleségét most nem tárgyaljuk (erről lásd Andok, 2015).

A média többnyire gyűjtőfogalom, a vonatkozó irodalomban technológiai, tartalmi, terjesztési és műfaji aspektusokat tárgyalnak (Holmes, 2005; Jenkins, 2006; Lüders, 2007; Lüders, 2008). Hagyományosan a nyomtatott lapokat jelentette, majd a rádió és később a televízió megszületése és elterjedése nyomán az úgynevezett elektronikus médiát. Ezek fontosságát két dolog adta: nagyszámú és sokféle közönséghez biztosítottak elérést. A heti- és napilapok, a rádió és a televízió tartalmainak előállítására szakmai sztenderdek alapján kialakult hivatássá vált: médianak szokás tehát még azt is tekinteni, amit professzionális újságírók működtetnek (Tófalvy, 2015). A vonatkozó könyvek külön kiemelik, hogy a termelés és a terjesztés üzleti vagy legalábbis intézményesített formában történik (Luhmann, 2008; McQuail, 2015). Médiaaként beszélhetünk továbbá a mondanivaló kifejezésére alkalmas minden olyan tartalomszolgáltató platformról, aminek van központi irányítása és tartósan elérhető. Legszelebbebb értelmezésben a média – esetünkben – a politikai kommunikáció csatornája, eszközök és intézmények összessége. Bár manapság többen temetik a tradicionális médiaformátumokat, mindmáig sokak számára ez a kör asszociálódik a médiával.

Az internet megjelenése, majd szintén tömegessé válása kibővítette ugyan a média területét, de a közösségi média kétezres évekbeli elterjedéséig az akkortól Web 1.0-nak nevezett korábbi internet tulajdonképpen többé-kevésbé belegyömöszölhető volt a hagyományos média fogalmi dobozába. A web 1.0-ás hírportálok hasonlítottak egy nyomtatott napilaphoz vagy a hagyományos televízióhoz és rádióhoz abban, hogy médiavállalatonként meghatározható volt egy-egy híreket előállító központ, amelyik nagy létszámú közönséghez juttatta el az anyagait, csak ez esetben nem papíron vagy frekvenciák igénybevételeivel, hanem egy weblapcsalád segítségével (Bodoky, 2005). Az online portálok is szerkesztőségi logika alapján működtek, ám óriási változást hoztak az üzleti modellben. Különösen jól követhető folyamat volt ez Magyarországon, ahol az ingyenes hír-, és tartalomszolgáltatást nyújtó weboldalak a működésük költségeit kizárólag hirdetésekkel és szakmai befektetőktől származó forrásokból kívánták fedezni. Az online portálok tehát új elemekkel gazdagították a médiáról alkotott képünket (Szabó, 2008; Szabó – Mihályffy, 2009).

A tömegkommunikáció elkülönülő csatornáira optimalizált médiafogalom szűkösségének első jele a hírek és az információk platform-független közvetítésének megjelenése volt. A print lapok egyre inkább megjelennek a weben is, hiperlinkekkel látják el írásait, az online portálok videókat készítenek, televíziós csatornák írásos anyagokkal gazdagítják az internetes felületüket. A digitalizálás tehát konvergenciát eredményez, így a tartalmak immáron nem kötődnek szorosan az őket hordozó médiumok megjelenési formájához. Mindez azonban nem igényelte a média fogalmának radikális megváltoztatását – legalábbis politikatudományi szempontból –, hiszen megmaradtak a szerkesztőségek, a hírválogatási mechanizmusok és a tartalmakért felelősök köre is jól azonosítható maradt (Csigó, 2009; Szabó, 2011).

A konvergenciánál jelentősebb változást hozott a kétezres évek közepétől fontossá váló Web 2.0 (Andok, 2015: 17.). Ezt közösségi médiának, tehát médiának szokás nevezni a legkülönbözőbb nyelveken, viszont a legutóbbi időkig nem volt szokás bevonni a média definíciók alá. Elsősorban azért nem, mert a Web 2.0-t üzemeltető nagyvállalatok eredetileg csupán platformot bocsátottak a fogyasztók rendelkezésére, a hírek válogatásával, szerkesztésével nem foglalkoztak. Ameddig ez tényleg így volt, addig valóban nem a fenti értelemben vett médiával van dolgunk, hiszen nincsen központi hírtermelés és hírfelügyelet, hanem az anyagokat a legkülönbözőbb hírgyártók – köztük egyszerű állampolgárok – töltik fel, lájkolják, küldik tovább, osztják meg, stb. az adott platformon. Tudjuk azonban, éspedig éppen 2018-ban értesülhettünk róla, hogy a Facebook, tehát a világon és Magyarországon legkiterjedtebben igénybe vett közösségi média kezdettől nem pusztán platformot nyújt, hanem mindig közvetlenül vagy közvetetten befolyásolta azt is, hogy milyen anyagok jelennek és jelennek meg a felhasználó előtt. Közvetlenül az alkalmazott algoritmus és a mindennapos cenzurális tevékenysége révén, közvetetten pedig azért, hogy az általa a reklámozókkal „megosztott” használati adatok más és más reklám anyagoknak teszik ki a felhasználókat.

Ma már szinte minden politikai párt, újság, televízió és rádió, sőt a politikusok nagy része is rendelkezik közösségi média profillal (Bene–Farkas, 2018). Az oldalakon megjelenő tartalmakat professzionálisan állítják elő: a pártok és politikusok mögött állandó stáb működik (Bene–Somodi, 2018), az újságok Facebook-platformját specializált szerkesztők kezelik (Barta, 2018), akik folyamatosan keresik, válogatják a közösségi médián jól futó – azaz kedvelést, követést, megosztást eredményező – témákat. Ezért mégis megalapozott, sőt, egyre megalapozottabb a közösségi médiát is bevonni a média fogalma alá (lásd még Merkóvity, 2018).

De nemcsak a legújabb technikai eszközök tették fontossá azt, hogy az említetteken túli eszközöket is figyelembe vegyünk akkor, amikor a médiahelyzetről gondolkodunk. Magyarországon elsősorban a 2010 utáni média- és kampányszabályozási változások, majd a területen megindult harcok következtében értékelődött fel a plakátelhelyezés, mint médiakérdés. A televízió fősége idején, tehát az utóbbi ötven-hatvan évben a plakátokat nem vagy nemigen tekintette a nyilvánosság médiának, pedig itt is a hagyományos mintát látjuk: központi tartalom előállítás és nagyméretű közönség általi fogyasztás. Továbbá, ha ezt a definíciót vesszük alapul, akkor az aktivisták alkalmazása, de még a politikai nagygyűlés is média, hiszen itt is a központilag kialakított üzenetnek valamely csatornán történő eljuttatása zajlik nagytömegű emberhez.

Az eddigi rövid áttekintés láttán is világos azonban, hogy nagyon eltérő médiumokról van szó. A legfontosabb szempontra korlátozva a fejtegetést azt mondhatjuk, hogy a hagyományos médiát (újság, televízió, rádió, hírportál)

illetően a média valójában nemcsak üzenettovábbító közeg volt, hanem önálló politikai szereplő is, és pedig azáltal, hogy ügyeket vetett fel, de legalább megszűrte azt, hogy mi került be a nyilvánosságba. Amennyiben ez a megfontolás lényeges, akkor sem a plakát, sem az aktivista nem média. Az ugyanakkor komoly politikai viták tárgya, hogy például Magyarországon a nyomtatott sajtó, egy-egy televízió és rádiócsatorna, például a közmédia, mennyiben önálló politikai szereplő egy-egy pártot, politikust, politikai táborot vagy a kormányt tekintve. Vajon egy-egy szerkesztőség a saját politikai meggyőződése miatt támogat egy-egy politikai erőt, vagy pénzügyi kiszolgáltatottságból?

Miért fontos azt tisztázni, hogy mi a média, amelynek a tekintetében fölény alakulhat ki? Azért, mert miközben például a plakát, az aktivistahálózat és a nagygyűlés esetében világos az üzenet előállítójának a személye és a vélelmezhető szándéka, az meglehetősen bizonytalan, hogy az adott médium kiket ér el. Míg tehát az jól mérhető, hogy hányan kattintanak egy webes oldalra, sőt, az is, hogy meddig maradnak az oldalon, mit osztanak meg az ott találhatókból, ez sem a plakát, sem a nagygyűlés, sem a televíziós műsor esetében nem világos, hiszen tudunk háttérrádiózásról és háttér televíziózásról, hogy tehát a készülék be van kapcsolva, de a család különféle egyéb teendőkkel foglalkozik közben. Magyarán: miközben mindegyiket médiának vagyunk hajlamosak nevezni, valójában nagyon különböző hatásmechanizmusokat működtetnek, s a fogyasztók is más és más módon teszik ki magukat a hatásuknak, és értelmezik a hozzájuk így eljutó tartalmakat.

Márpedig mindezek a médiumok részei annak a vizuális és általános társadalmi környezetnek, amelyben a mai állampolgár él Magyarországon. Hogy csak néhány adatot mondjunk: a magyarok körülbelül fele jelen van a Facebook nevű közösségi média oldalain,³ és persze még többen jutnak el valamilyen linken keresztül egy-egy politikai szempontból is releváns Facebook oldalra. Ha ezt vesszük alapul, akkor alighanem ezidő szerint a Facebook a legnagyobb magyar média, hiszen a legtöbben látogatják, és nem is csak főműsoridőben, mint a televíziót, és nem is csak addig, amíg az aznapi újságnak a végére nem jutnak az olvasásban. A Facebookhoz hasonlóan a Youtube is nagy népszerűségnek örvend. Egy-egy közéleti témákkal foglalkozó csatorna több feliratkozóval rendelkezik – Puzsér Róbert csatornája esetében ez a szám 98 907,⁴ Gulyás Mártonnál 35 549⁵ –, mint a politikai hetilapok vagy a napilapok olvasótáborá.

Senki sem vitathatja tehát, hogy Magyarországon média- illetve közéleti tartalom sok platformon érhető el (Szabó–Kiss, 2012; Gálik, 2018a). Egyetértünk azzal, hogy a mai magyarországi helyzetet egyfajta média-ökoszisztémaként érdemes leírni (vö. Polyák–Urbán, 2016). Az ökoszisztéma hasonlat előnye, hogy a média sokcsatornás, egymással összekapcsolódó, folyton változó természetéhez jutunk közelebb. Másként fogalmazva, bármilyen egyedi változás érintheti a komplex rendszer más elemét. Úgy, ahogyan Magyaror-

szágon az ingyenesen elérhető online híroldalak kétezres évek közepén tapasztalt fellendülése hozzájárult a hagyományos terjesztésű napilapok olvasottságának eséséhez, vagy ahogyan a hirdetési bevétel csökkenése magával hozta a közösségi finanszírozás felértékelődését például a Klubrádió, az Index.hu vagy a 444.hu esetében.

Miből áll a mai magyar média ökoszisztémája? Gondolhatunk erre a médiapiac értéklánc-modelljének továbbfejlesztéseként, vagyis az ökoszisztéma a szabályozás, a tulajdonlás, a finanszírozás és a tartalom érzékeny összekapcsolódását hangsúlyozhatja (vö. Gálik–Urbán, 2014). Tanulmányunk azonban a komplexitást inkább a platformokból kiindulva kívánja bemutatni, úgy véljük, hogy a politikai kommunikáció szempontjából ez a legcélravezetőbb. Az ökoszisztéma szektorális bontásban tehát a következőkből áll: nyomtatott sajtó (napilapok, hetilapok, regionális sajtó, ingyenes újságok), elektronikus média (rádió és televízió), online portálok, és közösségi média. Az ökoszisztéma platformjainak egyes csoportjai – például a nyomtatott sajtó vagy a Facebook – külön is vizsgálhatók, ám szükséges azokat a rendszer egészében elhelyezni, például a politikai tájékozódásokban játszott szerepük megjelölésével. Magyarországon az elmúlt évtizedeket illetően stabilnak mutatkozik a televíziós hírműsorok fontossága, már amennyiben a nézettségi adatokat vesszük alapul,⁶ és jelentősnek mutatkoznak még az online újságok (Szabó, 2018: 400.) és a közösségi média (Facebook) is (Bene, 2017).

Ahhoz tehát, hogy a médiafölénnyel kapcsolatban a politikatudomány szempontjából releváns és alátámasztható állításokat tegyünk, okvetlen tisztázni kell, hogy a média-ökoszisztémán belül melyekre vonatkoztatjuk mondanónkat. Ezért a továbbiakban a politikai vitákban használt tágabb értelmezést fogjuk alkalmazni, vagyis beleértjük a nyomtatott sajtót, a rádió és televízió csatornákat, az internetes hírportálokat, valamint a közösségi médiát. A plakátok fontossága tagadhatatlan, különösen a kormány bevándorlás-ellenes kampánya, illetve a Jobbik 2017–2018-as imázs-kampánya óta. Mivel azonban hiányoznak az adatok az országos lefedettséggel, a valós költségekkel, az állampolgárok elérésével és a választókra gyakorolt hatással kapcsolatban, nem tudunk érdemleges állításokat tenni a plakátokról. Nem foglalkozunk továbbá az olyan csatornákkal, mint az aktivistahálózat, és a mobiltelefonos applikációk.

KINEK ÉS MIBEN LEHET FÖLÉNYE?

A média uralásának kérdése a nemzetközi szakirodalomban kétféleképpen jelenik meg: a *médiahatalom* (*media power*) és a *sajtószabadság* (*press freedom*) témakörében. Mindkettőnek székérderéknyi irodalma van, ennek rövid áttekintésével képet kapunk arról, hogy miben is lehetne fölénye valakinek a médiát illetően.

A „*media power*”-*hagyomány* kiindulópontja szerint a média olyan társadalmi intézmény, amely kontrollt gyakorol az emberek észjárása és tevékenysége felett. Az elit nemcsak katonai vagy rendőri erőszak útján tarja fenn hatalmát, hanem az állampolgárok esztét és szívét is befolyásolja, mégpedig a médián keresztül (Van Dijk, 1995: 31., Curran–Gurevitch, 2000, Curran, 2002; Couldry–Curran, 2003). A befolyás kifinomult, többlépcsős, hosszú távú és kognitív folyamat, aminek célja a fennálló gazdasági, társadalmi és politikai berendezkedés életben tartása (Lukes, 1986). Az iskola teoretikusai nem egy-egy ügy, vagy politikai tábor támogatását tekintik a médiadominancia következményének, hanem az eliteknek kedvező általános társadalmi állapotok kialakítását és fennmaradását (Van Dijk, 1993). Empirikus kutatások során többnyire tartalomelemzéssel mutatják ki a médián keresztül közvetített hegemon diskurzusokat, szóhasználatokat, reprezentációkat, a mainstream és a marginális megteremtésének és fenntartásának a mikéntjét. A teória szerint tehát az eliteknek van médiafölénye: az elit narratívái, ügyei, témái és stílusa tekinthető hegemon helyzetben levőnek, az újságírók szűk köre pedig kapuőrként vigyázza a kiváltságosok számára kedvezőtlen kommunikáció intézményes kereteken kívül maradását.

E rövid összefoglaló után nem meglepő, hogy a media power tézise napjainkban jelentős átalakításra szorul (Van Dijk–Nieborg, 2009). Az internet, a kábeltelevíziók és a közösségi média elterjedése után már nem áll fenn csatornaszűkösség, tehát az elit nem sajátíthatja ki a kommunikációs csatornákat. Megkérdőjeleződött a kapuőr-teória, hegemonia helyett fragmentációt érdemes vizsgálni, dominancia helyett polarizációt (Bennett–Iyengar, 2008; Levendusky, 2013; Van Aelst et al., 2017).

A hagyomány azonban utat tört magának a közösségi média vizsgálatában is. Az elsősorban Christian Fuchs munkásságához köthető kritikai kutatások szerint a Facebook, a Google, a WhatsApp és egyéb platformok esetében a profitorientált üzleti modell és a transzparencia hiánya egyenlőtlenségeket okoz és centralizációt eredményez (Fuchs, 2010; Fuchs–Sandoval, 2014; Fuchs, 2018a). A közösségi médiában az elitek fölényét és dominanciáját Fuchs a Herman–Chomsky-féle propagandamodell alapján is elemzi. Megközelítése szerint a fölényt egyrészt a platformok mögött álló cégek mérete, tulajdonosi szerkezete, hirdetési bevétele, a felhasználók közötti népszerűsége alapján lehet meghatározni. Másrészt viszont arra is felhívja a figyelmet, hogy a közösségi médiát – legalábbis a nyugati világban – a szélsőséges politikai aktorok, és azok mondanivalói uralják (Fuchs, 2018b).

A *sajtószabadság*, mint kutatási hagyomány szintén ad néhány támpontot a médiafölény differenciált értelmezéséhez. Míg a media powerrel foglalkozó irodalmak elsősorban a gazdasági összefonódásokat igyekeznek feltárni, a magyar médiakutatások nagy részét sokkal inkább az állami-kormányzati be-

avatkozás miatti politikai fölény kimutatása foglalkoztatja. A vizsgálatok sora abból a feltevésből indul ki, hogy a különböző politikai aktorok igyekeznek a befolyásuk alá vonni a médiát, hogy azon keresztül formálhassák a közvéleményt és a szavazói viselkedést (Bajomi-Lázár, 2008; Bajomi-Lázár, 2015: 63.). Ezzel szemben a sajtószabadság biztosítja, hogy kormányra kerülve egyik politikai párt se tudja jelentősen befolyásolni a médiahelyzetet. A sajtószabadság létrejöttének és működésének feltételeit a visszajáról olvasva jutunk el a médiafölényt kimutató vizsgálati szempontokhoz, amelyekről Bajomi-Lázár Péter, Bayer Judit és Sükösd Miklós ír rendszeresen. Intézményes (médiatörvények, médiahatóságok), politikai kulturális (széles konszenzus arról, hogy a sajtószabadság a főszabály, és a cenzúra a kivétel), üzleti (a tulajdonosok stabil és politikától független hátteret biztosítanak), gazdasági (erős, kormányzattól független hirdetési piac, fizetőképes közönség), szakmai (újságírói konszenzus a politikai köröktől való távolságtartásról), illetve attitűdbeli (állampolgárok elköteleződése a sajtószabadság iránt) feltételek (Sükösd–Bajomi-Lázár, 2003; Jakubowicz–Sükösd, 2008; Bayer, 2011; Sükösd–Bajomi-Lázár, 2013) szerepelnek náluk a legfontosabbakként.

A feltételek megsértése a médiafölény indikátoraként szolgál. Ha a médiatörvényeket a parlamenti többség úgy alakítja át, hogy lehetővé válik a tartalmi beavatkozás, vagy erőteljesen megnehezedik az információhoz való újságírói hozzáférés, akkor az jelentősen hozzájárul a kormánynak kedvező médiakörnyezet kialakulásához. Hasonlóképpen: amennyiben a médiumok túlzottan az állami forrásokra, kormányzati hirdetésekre utaltan működnek, az erősen befolyásolja a szerkesztőségi döntéseket (Bajomi-Lázár–Horváth, 2013). A médiafölény szempontjából a leginkább a közszolgálati médiumok veszélyeztetettek. Erre utal a média kolonizációjának tézise, amely szerint a magyar kormányok rendre a politikai patronázs részének tekintik a médiafelügyeleti hatóságok és a közszolgálati csatornák vezetői posztjait. A választásokon győztes pártok úgy jutalmazták értelmiségi holdudvaruk tagjait, hogy többek között a médiában biztosítanak számukra állásokat (Bajomi-Lázár, 2015: 65.).

A sajtószabadság hagyományának álláspontja szerint tehát a médiafölény a mindenkorai kormányoknak kedvező jogszabályi, szervezeti, piaci körülmények megteremtésével születik meg és ennek megfelelő tartalmi változásokat indukál. A médiát – elsősorban a közszolgálati csatornákat – védeni kell a kormányzati befolyástól, s rá kell mutatni annak minden kísérletére, formájára, kezdeményezésére.

A két iskola szerzőitől tehát világos útmutatás kapunk: a médiafölény megértéséhez különböző aspektusokat kell koncentráltan vizsgálni. A magunk részéről az alábbiakat tartjuk a legfontosabbaknak: tulajdonlás, tartalom, hozzáférés, fogyasztás és hozzáteesszük a hatás kérdését is. Mindehhez társulhatna még az újságírók, szerkesztőségvezetők és politikusok közötti kapcsolat-

rendszer, de megbízható adatok híján lehetetlennek tartjuk a feltérképezését, így lemondunk róla.⁷

A médiafölény tiszta képlete a következő volna: egy médium kormánybarát körök tulajdonában van, tehát a tartalma a kormány érdekeit szolgálja, ezért az adott médiumot fogyasztó állampolgár azonosul a kormány álláspontjával, következésképpen a kormánypártokra szavaz a választások alkalmával. Megfordítva: egy médium ellenzéki körök tulajdonában van, tehát az ellenzékre szavaznak azok, akik az adott média tartalmait fogyasztják. Ez az a logika, amelyik az újságot, rádiót, televíziót, internetet is „médiává” teszi, tudniillik ezek egyike sem több, mint kommunikációs csatorna, nem tesz mást, mint híven továbbítja a címzettekhez azt, amit az információforrás az adón keresztül belevezet a csatornába.

Nézzük ennek a logikai láncnak a szemeit, hogy vajon akár egyenként, akár összességükben igazolható-e általuk a médiafölény fogalmának alkalmazhatósága, elméleti és empirikus teherbírása.

TULAJDON

A médiatulajdonlás kérdése önmagában is összetett. A logika az volna, hogy akié a médium, annak a politikai nézetei fognak benne teret kapni, vagy legalábbis semmi olyan nem jelenhet meg, ami ellentétes a tulajdonos politikai rokonszenvével.

Különösen kérdéses ez a logika Magyarországon, ahol úgy lett annak a napvilágra kerüléséből, hogy az Indexnek, a leglátogatottabb internetes hírportálnak a tulajdonosa ez idő szerint jobboldali. Ráadásul ez 2005 óta mindig is így volt, mégsem állíthatjuk, hogy a portál a jobboldalnak a szócsöve lenne, vagy azt, hogy bármikor is a Jobbik mellett, tehát a tulajdonosi körbe tartozott Simicska Lajos által 2015-től 2018-ig preferált párt érdekében folytatott volna propagandát. A Hit Gyülekezetét, a baloldali ellenzék támogató ATV tulajdonosát, gyakran vádolják azzal, hogy túl jó a viszonya a kormánnyal, és hasonlókát mondanak az Egységes Magyarországi Izraelita Hitközségről, a szintén kormánykritikus 168 Óra című hetilapnak és a Klubrádióknak az egyik rész tulajdonosáról is. Ez utóbbi tény arra is felhívja a figyelmünket, hogy egy lapnak vagy elektronikus médiumnak több tulajdonosa is lehet. Vajon akkor melyiknek az érdekei érvényesülnek a szerkesztésben, illetve legalábbis melyiknek az érdekei nem sérülhetnek?

A kritika a legsűrűbben a megyei politikai napilapok esetében merül fel. A 2018-ig tartó időszakban ezeket a lapokat a kormányhoz közel álló nagy befektetők vették meg, és eljutott a helyzet oda, hogy a választásokkor szinte mindegyikük kormánybarát tulajdonban volt. A Mérték Médiaelemző Műhely

Megyejári sorozata arra szolgáltat eseti bizonyítékokat, hogy a megyei napilapok a kormányoldalnak kedvező témákat, ügyeket és értelmezéseket közölnek, míg az ellenzéknek alig adnak teret.⁸ Sajnos semmilyen megbízható, szisztematikus kutatásokon alapuló ismeretünk nincsen az egyéb regionális kiadványokról, mint például a nyugat.hu vagy a szabadpecs.hu.

A tulajdonlás mellett a hirdetési piac biztosítja egy-egy médium működését, így annak megváltozása befolyásolhatja a média-tájkép sokszínűségét. Ha a hirdetési források felett jelentős részben a mindenkori kormányzat diszponál, akkor nagy az esélye annak, hogy a kormánykritikus sajtó hirdetési bevételei megcsappannak, a pénzügyi háttere megrendül. A hirdetések egyenlőtlen eloszlása nagyban hozzájárulhat a médiafölény kialakulásához. A médiagazdaságtannal foglalkozók egyetértenek abban, hogy Magyarországon az állami reklámköltség nagyon jelentős, érdemes azonban azt is számításba venni, hogy például 2018-ban az állami költség 11%-kal részesedett a televíziós hirdetések területén, tehát majdnem 90% más piaci szereplőktől érkezett.⁹ Az utóbbi évek legnagyobb kormányzati kedvezményezettjei a TV2, a Mediaworks Kiadóhoz tartozó lapok és a közszolgálati médiumok – mind kormánybarát csatornák.¹⁰ Bár a kérdéssel kapcsolatban csak spekulációk hallhatók, nem zárható ki, hogy a piaci szereplők egy része óvakodik a kormánykritikus médiában való reklámozástól. Ennek kompenzálása történik a közösségi finanszírozással, amely a Tilos Rádió, Klubrádió, a Mérce.hu, a Direkt36 és a 444.hu esetében sikeres modellnek bizonyult.¹¹

TARTALOM

Bárki legyen is egy-egy lap vagy csatorna tulajdonosa, lényeges az is, hogy az adott média milyen tartalmat közvetít, hiszen amennyiben mindenütt kizárólag vagy túlnyomó részt kormánybarát vagy kormánykritikus tartalom van jelen, akkor az állampolgárok csak ilyenekhez tudnak hozzájutni. Vagyis elvileg mondhatunk valamit arról, hogy az összes magyar médiában megjelenő összes tartalom tekintetében milyen a kormánybarát és a kormánykritikus tartalmak aránya. Ez a megközelítés sem teszi azonban világossá a helyzetet.

Az összes magyar nyelvű tartalom túlnyomó része nem politikai jellegű, és akkor meg kellene tudni mondani azt, hogy mi tesz egy újságcikket vagy videoblog anyagot politikai relevanciával rendelkezővé. A válasz az szokott lenni, hogy meghatározni nem tudjuk ugyan, hogy mi a politikai tartalom, de azért mindenki rögtön meg tudja állapítani egy tartalomról, hogy politikai-e vagy sem. Megmaradhatunk ennél a „definíciónál”, jóllehet szakmailag aligha elfogadható engedményt tettünk ezzel.

A második elbizonytalanító összefüggés az, hogy – ahogyan erre az előbb utaltunk – valójában még senki nem végzett szakmailag elfogadható kutatást arról, hogy egy-egy médium tartalma tartósan kormánybarát-e vagy sem. Itt is több buktató van.

1. Mit kezdjünk az ellenzéki médiában megjelent kormányhirdetésekkal? Vajon ezek az adott médium tisztán kormánybarát tartalmaként érvényesülnek a befogadásban, avagy teljesen szeparálódnak attól, avagy éppenséggel a szándékolttal éppen ellentétesbe fordul a jelentésük, és pedig az ellenzéki kontextus miatt?
2. Hogyan értékeljük azokat a médiumokat, amelyek bizonyos ügyekben egyetértenek a kormányoldal vagy az ellenzék (melyik ellenzék?) álláspontjával, más ügyekben semlegesek, megint más ügyekben pedig élesen kritikusak a kormánnyal. Például a Simicska Lajos által birtokolt nyomtatott lapok 2015 tavaszától kezdve a migráció ügyében a kormányéval megegyező álláspontot foglaltak el, ilyen tartalmakat közöltek, miközben egyébként élesen bírálták a kormánypártokat.
3. Mit jelent az ellenoldal véleményének bemutatása? Elegendő-e néhány befolyásos párt, mondjuk, a parlamenti mandátummal rendelkezők álláspontját ütköztetni vagy szélesebb alapokra kell, hogy helyezzük a diverzitás kérdését?
4. Megállapítható-e a médiafölény egyes témákat vizsgálva? A paradigmatis példaként erre a „cigánybűnözés” fogalmának 2006 és 2010 közötti pályafutása, illetve a romákat illető rasszista médiareprezentáció és a Jobbik népszerűségének megugrása közötti összefüggés (Karácsony–Róna, 2009). Értékelhető-e a Jobbikhoz közelálló témaválasztás és keretezés megsűrűsödése bármiféle médiafölénynak, ha bizonyíthatóan szavazatokat hozott neki, jöllehet a pártot az idő tájt erős médiakarantén övezte (Barta, 2008)?
5. Miként kategorizáljuk a nem kifejezetten pártpolitikai, de azért a politikai érzékenységeket nagyon is megcélzó vagy legalábbis vélhetően eltaláló anyagokat? Olyanokra gondolunk, mint az általános liberális, baloldali vagy konzervatív, jobboldali tartalmak aránya. Vajon a 2017 őszén elindult Metoo-kampány milyen tartalomnak számít kormánypárti, illetve kormánykritikus dimenzióban?
6. És végül: hogyan értelmezzük azt a helyzetet, amikor az egyik oldalnak lenne lehetősége egy-egy aktuális ügyben a saját narratíváját kommunikálni, de nem akar megszólalni, amivel voltaképpen átengedi a terepet más megszólalóknak?¹² Ennek másik formája a bojkott, tudniillik egy politikai erő általában sem hajlandó megszólalni egy adott médiában.

HOZZÁFÉRÉS

A médiafölény kapcsán időről időre felbukkanó álláspont a vidék kommunikációs elzártsága és kiszolgáltatottsága. De vajon olyan-e Magyarországon a helyzet, hogy a nagyvárosokon kívüli kisebb-nagyobb településeken élők akadályoztatva vannak a sokszínű tájékozódásban? A feltételezés szerint a vidéken élők számára kizárólag a közszolgálati csatornák és a helyi újságok jelentik a politikai, közéleti információszerzés forrását. A rádiók tekintetében a kormánykritikus oldal földi sugárzású adásainak az elérhetősége valóban jelentősen lecsökkent 2010 óta. A legismertebb ilyen médiumnak, a Klubrádiónak a frekvenciája csak Budapesten és a környékén fogható, a 2018-ig Simicska Lajos tulajdonában levő Lánchíd Rádió pedig az ország nyugati és középső részén.¹³ Más komolyabb kormánykritikus rádióról nincsen tudomásunk.¹⁴

A sokszínű tájékozódás földrajzi korlátait illetően azonban számos ellenérv hozható fel. Az Orbán-kormánnyal szemben kritikus vagy legalábbis tőle független RTL Klub műsorait Magyarország minden műsorszolgáltatója az alapsomag részeként továbbította, tehát ingyenesen volt nézhető mindenhol. Ezzel szemben az Echo TV nem szerepelt minden kábelcsomagban, az ATV és a HírTV viszont igen. Az ország szinte minden pontjáról elérhető a szélessávú internet, melyen keresztül különféle hazai és nemzetközi hírekhez, információkhoz, véleményekhez, kommentárokhoz juthatunk. Az említett Klubrádió élő adása és archívuma weben is hallgatható, a legtöbb televíziós csatorna közéleti tartalmai a Youtube-on ingyenesen hozzáférhetők. Igaz lehet, hogy a kistelepülésekre nehezebben jutnak el országos napilapok, heti magazinok, folyóiratok, ám ezek közül is egyre többen kínálnak ingyenes letöltést vagy legalább digitális előfizetést. Így aligha lehet infrastrukturális okokkal alátámasztani bármilyen regionális hatókörű médiafölényt.

Más kérdés az anyagi korlátok, életkori sajátosságok vagy a digitális írástudás (digital literacy) hiánya okán bekövetkező hozzáférési probléma, de ez nem kapcsolódik a 2018-as választások eredményének indoklásához, tekintve, hogy a Fidesz szavazói minden korcsoportban és minden képzettségi csoportban legalább relatív többségben voltak 2018 tavaszán.¹⁵ A választási eredmények éppenséggel azt mutatják, hogy a legszegényebb települések lakói pártoltak el leginkább a kormánypárttól.¹⁶

MÉDIAFOGYASZTÁS

A médiafölény talán legjobb mérőszámai a médiafogyasztásból eredhetnének, hiszen ha a médiával való találkozást nem korlátozza érdemben a hozzáférés, akkor az a fogyasztó választásától függ. Mivel nem egyetlen egy napilap van

a piacon, nem egyetlen egy televíziós csatorna és rádióállomás áll a rendelkezésre, és végképp nem egyetlen egy online portált vagy közösségi média platformot és profilt követhet, ezért a saját tájékozódásáról ön maga dönt. Ha tehát nem tekintjük kiskorúnak az állampolgárt, akkor az elérhetőség kiegyenlített voltának megállapításával be is fejezhetnénk a fejtegetésünket. Azért lépünk tovább, mert a fogyasztási adatok igazolhatják, hogy a magyar állampolgárok élnek-e a médiatájkép felkínálta lehetőségekkel, és érdeklődnek-e mind kormánybarát, mind kormánykritikus média iránt.

Nem könnyű az olvasottsági és nézettségi adatok nyomon követése. Aggasztó tendencia, hogy a tulajdonosok és a menedzsment egyre inkább titokban tartja a közönségének a nagyságáról szóló számokat. Az online médiafogyasztás eléggé megbízható adatait leszámítva nem marad más, mint az önbevalláson alapuló, reprezentatív survey kutatás, amely azonban csak erős megszorítással pótolja a korábban rendelkezésre álló auditokat.

A meglévő tudásunk alapján nem mondhatjuk, hogy a fogyasztást a bármelyik oldali médiumok uralnák.

1. Az országos politikai napilapok példányszámairól nincsen teljes képünk, amit azzal szokás magyarázni, hogy a kormánypárti lapok olyan kevés – pár ezres – példányban jelentek meg, hogy szégyellték adataikat nyilvánosságra hozni. Mivel a kormánykritikus Népszavából 2018 második negyedévében átlagosan napi 19 500 darab kelt el,¹⁷ ezért aligha beszélhetünk kormányoldali médiafölényről. Különösen nem lehetett ez jellemző a 2018-as választásokat megelőző három évben, amikor a Magyar Nemzet is kritikus hangot ütött meg a kormánnyal szemben, 2016-ig pedig létezett a Népszabadság. Egyébként a napilapok olyannyira visszaszorultak a hírfogyasztásban, hogy nem tudják érdemben befolyásolni a nyilvánosságot.¹⁸
2. Feltételezhetjük, hogy a megyei napilapok tartalma 2018 tavaszán legalábbis nem sértette a kormánypártok érdekeit, ugyanakkor azt látjuk, hogy még a nem Budapesten és Pest megyében élőknek is csak mintegy a negyede olvasta legalább havonta a helyi napilapot.
3. A hetilapok piacát egyértelműen a kormánykritikus hangok dominálták, az élen a HVG, a Magyar Narancs és a 168 Óra kiadványaival, amihez hozzávehetjük a Heti Választ is – legalábbis annak utolsó éveiben.¹⁹
4. Az ingyenes közéleti lapok (pl.: Lokál) a tartalmat tekintve erősen kormánypártiak voltak, ugyanakkor a megkérdezetteknek mindössze 3%-a használta őket rendszeresen politikai tájékozódásra.²⁰
5. A legnézettebb televízió az RTL Klub, amelyik legkésőbb 2014 nyaratól nem volt kormánybarát – ellenkezőleg. A kampányidőszakra végképp kormányoldalivá vált TV2 híradójának nézettsége nem sokkal maradt le a piacvezető mögött. A további releváns csatornák közül egyedül a kor-

mánykritikus ATV heti közéleti műsora került be a legnézettebb harminc közé, sem a HírTv, sem a köztelevízió hírműsorai nem jutottak ilyen magasra.²¹ A kormánybarát csatornák nézettsége – az online adatok nélkül – tehát elmaradt a kormánykritikusokkal szemben.

6. Az online hírportálok közül a leglátogatottabbak az erősen kormánykritikusak voltak. Az Index megelőzte a kormánypárti Origót, a harmadik legnépszerűbb pedig a 24.hu, amely egyáltalán nem volt kormánybarát, mint ahogy az első ötön belül a maradék kettő (hvg.hu, 444.hu) sem.²²
7. A közösségi média hírfelületeit tekintve a tíz leglátogatottabb közül nyolc kormánykritikus volt 2018 tavaszáig, és általában is nagyon kevés kormánybarát oldal található a leglátogatottabbak között.²³

Összességében azt mondhatjuk, hogy az ingyenes lapokat, a megyei lapokat és a rádiópiacot leszámítva a médiafogyasztásban vagy kiegyensúlyozott volt a helyzet, vagy inkább a kormánykritikus oldal fölénye volt tapasztalható, különösen az online világban. Szakmailag tehát biztosan nem védhető egy olyan álláspont, amely szerint általában vett kormányoldali vagy kormánykritikus médiafölényről beszélhetnénk.

Ismételjük meg: mivel a magyar médiatájkép plurális, és az egyes termékek elérhetők az állampolgárok számára, ezért a fogyasztói döntések szerepe kulcsfontosságú. Az akaratlan médiatalálkozásokról – mint például a rövid híradók a közszolgálati csatornák sportközvetítései idején vagy a zenei csatornák MTI által szerkesztett hírei esetében – sajnos nincs tudományos tudásunk. Feltételezhetjük, hogy a fogadtatásuk vegyes. Beszédes adat, hogy a sportesemények szünetében bejátszott „egyperces híradók” a nézők egyharmada szerint inkább zavaró volt.²⁴ A lényegen azonban ez nem változtat: mindenki hozzájuthat kisebb-nagyobb erőfeszítéssel bármelyik politikai tábor médiatartalmához vagy az újságárusoknál, vagy előfizetéssel, vagy hagyományos rádió- és televíziókészülék és kábelcsomag segítségével vagy interneten át. Mivel pedig a magyar lakosság internet hozzáférése továbbá okos telefonnal való ellátottsága meglehetősen magas, az internetezés technikai feltételei pedig világviszonylatban is az élvonalban vannak, ezért a fogyasztói döntések előtt aligha vannak technikai akadályok.²⁵

HATÁS

Vajon van-e bármely oldali médiafölény abban, ahogyan a média hatást gyakorol a befogadóra, az állampolgárok választói döntésére? A kérdésről rögtön érződik, hogy kétes relevanciájú, hiszen amennyiben igaz, hogy sem a tulajdonlás, sem a tartalom, sem a hozzáférés, sem pedig a fogyasztás nem mutat valamely oldali egyértelmű fölényre, túlsúlyra, akkor a kiegyensúlyozatlan hatás csak annak lehet a következménye, hogy az egyes médiumok mennyire

hatásosak a maguk erőfeszítéseiben. Mindegy tehát, hogy melyik oldalnak van több médiája, melyiket segíti több tartalom, a lényeg, hogy melyek hatnak inkább, aminél pedig aligha a politikai oldalhoz tartozás számít, mint inkább a professzionális működés.

Habár mindenki azt gondolja, hogy a médiának van hatása, hiszen ha nem ezt gondolnák, akkor nem tartanák fenn, nem reklámoznának benne, azonban a hatás mérése elvileg és gyakorlatilag lehetetlen – ezt bizonyítja a szakma ilyen irányú erőfeszítéseinek immár nyolcvan éves története. Miután áttekinthette ennek a nyolcvan évnek a fő elméleteit, Bajomi-Lázár Péter (2006) így összegezte a médiát illetően: „az emberek gondolkodására és viselkedésére gyakorolt hatásának mértéke és iránya megjósolhatatlan – ám az biztos, hogy ez a hatás nem nagy, nem közvetlen és nem egyirányú”.

Többek között azért lehetetlen a médiahatás megállapítása, mert a fogyasztás beleszövődik a mindennapokba, a társas kapcsolatokba. Manapság például a közösségi médiát az a sajátossága teszi társaságfüggővé, hogy sokan politikai tartalmakkal azért találkoznak, mert valaki a baráti hálózatukban megosztotta őket. És ettől persze mindjárt más lesz az adott hírrel kapcsolatos hermeneutikai szituáció is.

Paradox módon a magyar politikatörténet azt sugallja, hogy – ha fennáll egyáltalán – a médiafölény, inkább kedvezőtlen az adott oldal választási esélyeire nézve. Az elmúlt harminc évben az esetek legalább felében az veszített a választásokon, akinek valamilyen értelemben a legnagyobb befolyása volt a médiára. Gondoljunk az 1990-es, az 1998-as, a 2010-es országgyűlési választásokra és a 2009-es európai parlamenti választásra, amikor aligha a győztes jobboldali pártokat támogatta a média többsége, vagy az 1994-es választásokra, amikor a két elektronikus médiában erősen kormánytámogató tartalom kapott helyet és mégis a baloldal győzött, méghozzá fölényesen. Ha azt mondjuk, hogy 2006-ban, 2014-ben és 2018-ban a médiafölény volt a döntő, akkor nehéz megmagyarázni a korábbi eseteket, ahogyan a 2009-est, amely pont megtörte egy esetleg új trendet.

Azt látjuk tehát, hogy bármekkora a propaganda mértéke, a hatása kérdéses.

A MÉDIAFÖLÉNY KIMUTATÁSÁNAK LEHETSÉGES ÚTJAI

Tanulmányunk eddigi szerkezetét követve szeretnénk néhány lehetséges kutatási irányt felvillantani és jelezni, hogy milyen módszerekkel, mérésekkel, indikátorokkal lehetne kimutatni bármelyik politikai erő fölényét. Emellett megemlíthetjük azokat a problémákat is, amikkel az adatgyűjtés és elemzés során találkozhat a kutató. Az előbbieket a media power-tézis szakirodalmából, az utóbbiakat saját tapasztalatainkból merítettük. James Curran *Media and Power* című könyvében megkülönbözteti a gazdasági, politikai és kulturális hatalmat,

s ezek megjelenési formáiról is ír (145–155.). Curran kategóriáit alapul véve és a tanulmányunkban korábban felvetett szempontok mentén a tulajdon, a tartalom, a hozzáférés, fogyasztás és hatás köré csoportosítjuk mondandónkat (lásd 1. táblázat).

Ami a tulajdont illeti, médiapiaci elemzések elvégzése lenne szükséges. A médiakoncentráció vizsgálatában a hagyományos tulajdonszerkezeti vizsgálatok és a hirdetések elosztását regisztráló kutatások mellett feltérképezhető a médiavállalatok és a politikai szereplők közötti kapcsolatok minőségi és mennyiségi vizsgálata. A médiafőlény kimutatásának mérése a tulajdonosok, kiadók és politikusok közötti összefonódás, a management bármilyen pártkötődése vagy az állami szereplők helyzete a médiapiacon, indikátora pedig az, hogy ha valamely politikai oldal egyeduralkodóként befolyásolja a médiapiacot. Ennek vizsgálatában azonban feltételezhetően és sajnálatosan magas adathiánnyal találkozunk, kevés a nyilvános és megbízható információ a tulajdonosok háttéréről és a hirdetési bevételekről. Talán ezért is csökken a tudományos érdeklődés a médiagazdaságtani kutatások iránt (vö. Gálik, 2018a: 8.).

A médiafőlény kimutatásában a tartalomra vonatkozó kutatások is kulcs szerepet játszanak. Itt a legnagyobb fejfájást a médiatartalmak özöne okozza: elektronikus média, online portálok, országos heti- és napilapok, regionális sajtó szöveges és képi anyagaiból kellene igazolható mintát venni, és akkor még nem is beszéltünk a közösségi médián található anyagokról.

A hozzáférés problémájáról piackutatásokat, illetve médiaszociológiai elemzéseket érdemes folytatni. A médiafőlény beteljesüléséhez tömegeket érintő kommunikációs zárványok létét kell feltételezni. Ha a választópolgárok jelentős része nem fér hozzá a sokszínű tájékoztatáshoz, akkor abból egyfajta médiafőlény kialakulására következtethetünk. Az elérésnek nemcsak a fizikai és infrastrukturális elemeit lehetne feltárni, hanem a médiaműveltség és a digitális írástudás politikai szociológiai karakterét is.

A fogyasztással kapcsolatban támaszkodhatunk a jól bevált közönségkutatásra, ám megfelelő auditálás hiányában a nézettségi, olvasottsági és hallgatottsági adatok kapcsán egyre inkább az állampolgárok önbevallása lesz mérvado.

A hatásprobléma is része lenne a médiafőlény vizsgálatának. Itt a kutatások előtt álló legnagyobb kihívás, hogy bebizonyítsák a médiatartalmak, a médiafogyasztás és a politikai viselkedés közötti oksági összefüggést. Bármely politikai oldal főlényének hatással kapcsolatos indikátora, ha a választópolgárok túlnyomó többsége az elfoglult tartalmak meghallgatása, elolvasása, megnézése után például változtat politikai nézetein, politikai preferenciáin, illetve a viselkedésének hátterében kimutatható a média befolyása. A hatáskutatással kapcsolatos elméleti és gyakorlati problémákat már tárgyaltuk. Ezeken kívül az ilyen vizsgálatok jelentős anyagi vonzatát emeljük ki, mint ami nehézséget jelent a médiafőlény elbírálásában.

1. táblázat. A médiafölény kimutatásának aspektusai

	Tulajdon (+ hirdetés)	Tartalom	Hozzáférés	Fogyasztás	Hatás
Kutatási módszer	Médiapiaci elemzések	Tartalom- elemzés	Médiapiaci elemzések Médiaszocioló- giai elemzések	Közönség- kutatás	Kísérlet, survey
Mérés	Kiadók tulajdo- nosainak feltérképezése, a céghálózat feltárása A hirdetési bevételek nyomon követése	Médiumok politikai elfoglaltsága: az egyik politikai oldalnak kedvező interpretációk, forráskezelés, egyoldalú politikai tájékoztatás	Technikai, infrastrukturá- lis, frekvencia- elosztási, terjesztési, hatókörü, lefedettség- vizsgálatok Az elérhetőség feltételeinek szabályozása Média műveltség, digitális írástudás	Közéleti-po- litikai médiu- mok olvasott- sági, nézett- ségi, hall- gatottsági, látogatott sági adatok, terjesztett példányszá- mok összeve- tése. Közszol- gálati csator- nák nézettsé- ge, hallga- tottsága	Kognitív, attitűdbeli, affektív változá- sok nyomon követése
Indi- kátorok	Politikai kapcsolatok dominanciája, magas átfedés a párt tagsága és a manage- ment között Állami dominancia a hirdetési piacon	Tartalmak cenzúrázása Egy politikai oldalt kedvező/ kedvezőtlen színből feltüntető tálalás, médiakarantén kialakítása, adott politikai oldalnak kedvező megszólá- lók dominanciája Közszolgálati médiumok kiegyensúlyozott- sága	Bizonyos médiumok elérhető- ségének központi korlátozásának kimutatása Médiaművelt- ség, digitális írástudás hiánya demográfiai vagy regionális metszetben	Egy politikai oldalt kedvező színből feltüntető médiumok dominálják a fogyasztást	Médiában elhang- zott propaganda- üzenetek erős hatása a tömegek politikai viselkedésre Médiaműveltség, digitális írástudás hiánya demográ- fiai vagy regionális metszetben
Fel- merülő prob- lémák	Korlátozott az adatok nyilvánossága, magas az informális kapcsolatok aránya	Módszertanilag nagy kihívás a komparatív tartalomelemzés szöveges, hangzó, képi és mozgóké- pes anyagokon	–	Megbízható auditálás hiánya	Nehéz a hosszú távú hatások mérése, interdisz- ciplináris tudás szükséges a kutatáshoz, magas eszköz igény

ÖSSZEGZÉS

Tanulmányunk a médiafölény fogalmának politikatudományi alkalmazhatósági körét és teherbíró képességét járta körül. Álláspontunk szerint a reflektálatlan fogalomhasználat következményeképpen jelenhetett meg az az értékelés, miszerint a Fidesz 2018-as választási győzelmének egyik oka az állampolgárok jelentős részének a kormányt kritizáló véleményektől való szisztematikus elzártsága lenne, illetve a másik oldalról, hogy még nagyobb lehetett volna a jobboldali győzelem, ha nincsen ekkora ellenzéki médiafölény. A 2018 tavaszán fennállt viszonyok és a médiatudománynak a hatással kapcsolatos fejtegetései alapján nem látjuk igazoltnak, hogy bármelyik politikai oldal úgy tudta volna uralni a médiát, hogy megakadályozza az ellenfelei és a szavazók tömegkommunikációs térben való találkozását. Természetesen nem állítjuk, hogy minden politikai erőnek minden fórum egyformán állt a rendelkezésére, és azt sem, hogy minden csatorna egyforma fontossággal bírt a politikai kommunikációban. Éppen ezért a médiafölény aspektusainak szétszálazása és kikutatása nagyon is fontos feladat. Ennek elvégzésében támaszkodhatunk a média ökoszisztéma-szerű elgondolására, mert ez segít az egyes kommunikációs platformok kapcsolatainak, egymáshoz viszonyított jelentőségének és működési mechanizmusainak a feltárásban.

Ám amíg ezeknek a munkáknak nem jutunk a végére, szabad a tér a médiafölény fogalmának változatos politikai alkalmazása számára. A másik oldal médiafölénye használható önfelmentésre: jól politizáltunk, csak nem jutottunk el a választókhoz; lelkesítésre: ahhoz képest, hogy nekik volt médiafölényük, nagyon jól szerepeltünk; és önbecsapásra: megfelelő médiafelület hiányában az állampolgárok nem tudnak a valós helyzetről. A szakmai alkalmatlanság nem zárja ki, sőt, kifejezetten vonzóvá teszi a médiafölényre történő politikai hivatkozást, hiszen nincsen a tárgyban a deklarációkat elbizonytalanító alkalmas mérőszám.

JEGYZETEK

¹ Government party MEP complains about opposition's media power after landslide victory in Hungary. <https://www.facebook.com/notes/eurologus/government-party-mep-complains-about-oppositions-media-power-after-landslide-vic/1272556446209809/>. Lásd még: Hazugság a médiadiktatúra. *Magyar Demokrata*, 2018. május 4.

² Például: A rendszer berendezkedett, lehet menni választani. *444.hu*, 2018. január 2. Orbán ellenzéki statisztái most kezdik megnyerni a Fidesznek az EP-választást. *Azonnali.hu*, 2018. szeptember 10.

³ *A politikai tájékozódás forrásai Magyarországon. Trendek, 2015–18.* Mérték Médiaelemző Műhely, 2018.

- ⁴ <https://www.youtube.com/channel/UC7ivXUYaRoZb5WDLKksETUA>
- ⁵ <https://www.youtube.com/channel/UCEFPevuosfPGIV1VyUF6QOA>
- ⁶ *A politikai tájékozódás forrásai Magyarországon. Trendek, 2015–18.* Mérték Médiaelemző Műhely, 2018.
- ⁷ A témához lásd a pártosság irodalom klasszikusát: Blumler–Gurevitch 1975.
- ⁸ Megyejáró 1. – Miről írtak a megyei napilapok a választás előtti pénteken? 2018. július 30.; Megyejáró 2. – Miről írtak a megyei napilapok 2018. július 6-án? 2018. augusztus 1.; „Noncsi szerint a gyümölcs az egészség titka” – őszi Megyejáró, 2018. december 14. Forrás: <https://mertek.eu>.
- ⁹ Reklámtorta: így költöttek el tavaly 260 milliárdot hirdetésekre. *Hvg.hu*, 2019. február 27.
- ¹⁰ A médiapiac illiberális modellje – Lágycenzúra 2017 (Mérték Füzetek, 14.) Forrás: <http://mertek.eu/2018/08/05/a-mediapiac-illiberalis-modellje-lagy-cenzura-2017-mertek-fuzetek-14/> Letöltés időpontja: 2018. december 4.
- ¹¹ Nem a megnyerés, hanem a megtartás a nehéz. *Kreativ.hu*, 2017. december 17.
- ¹² Kálmán Olga: Naponta noszogattuk az ellenzéki pártokat, hogy szólaljanak már meg egy ügyben. *444.hu*, 2018. november 25.
- ¹³ Mérték Füzetek, 14: 11.
- ¹⁴ Az Inforádiót semlegesnek tekintjük.
- ¹⁵ Kik a Fidesz szavazói és mi az, ami már nekik is sok? *Hvg.hu*, 2018. március 29.
- ¹⁶ Világossá vált, kikben bízhat a Fidesz igazán. *Index.hu*, 2019. május 27.
- ¹⁷ Teljesen irracionálisan költ el milliárdokat az állam a sajtóban. *g7.hu*, 2018. június 12.
- ¹⁸ Így haltak meg a magyar politikai napilapok. *Index.hu*, 2018. december 13.
- ¹⁹ Hiába jönnek állami hirdetéseik, egyre több olvasó pártol el a kormány kedvenc újságjaitól. *Hvg.hu*, 2019. február 8.
- ²⁰ *A politikai tájékozódás forrásai Magyarországon. A médiastruktúra átalakulása előtti és az utána következő állapot.* Mérték Médiaelemző Műhely, 2016. 25. oldal. https://mertek.eu/wp-content/uploads/2016/11/Mertek_newsconsumption_hu_2016.11.25.pdf.
- ²¹ Lásd például: http://brandtrend.hu/media/2018/04/RATINGS_2018_w13.pdf.
- ²² A már többször idézett Mérték kiadvány mellett lásd ehhez: <http://ite.hu/legnezettebb-hazai-weboldalak-rangsora/>.
- ²³ https://index.hu/belfold/2018/valasztas/2018/04/07/a_facebook_alapjan_az_ellenzek_jott_ki_jol_a_kampanybol/ Lásd még: https://index.hu/tech/2018/02/02/nem_hiszi_el_mi_volt_az_ev_posztja_a_10_millio_vip_facebook-orzagaban/.
- ²⁴ *A politikai tájékozódás forrásai Magyarországon. A médiastruktúra átalakulása előtti és az utána következő állapot.* Mérték Médiaelemző Műhely 2016. https://mertek.eu/wp-content/uploads/2016/11/Mertek_newsconsumption_hu_2016.11.25.pdf
- ²⁵ <https://bitport.hu/ujabb-statisztika-a-magyarorszag-digitalizaciorol>.

IRODALOM

- Andok Mónika (2015): Mi, a média. In: Aczél Petra (szerk.): *Műveljük a médiát!* Wolters Kluwer, Budapest, 15–38.
- Bajomi-Lázár Péter (2006): Manipulál-e a média? *Médiakutató*, 2006 nyár.
- Bajomi-Lázár Péter (2015): A Média gyarmatosítása. Miért tartják egyes közép- és kelet-európai kormányok tiszteletben a sajtó szabadságát – és mások miért nem? *Politikatudományi Szemle* XXIV/1. 58–82.
- Bajomi-Lázár, Péter–Horváth, Dorka (2013): The Continued Relevance of the Concept of Propaganda. Propaganda as Ritual in Contemporary Hungary. *Global Media and Communication*, 9 (3): 67–87. <https://doi.org/10.1177/1742766513504174>.
- Bajomi-Lázár, Péter (2008): The consolidation of media freedom in post-communist countries. In: Karol Jakubowicz–Miklós Sükösd (ed.): *Finding the Right Place on the Map. Central and Eastern European Media Change in Global Perspective*. Bristol–Chicago, Intellect Books. 73–84.
- Barta Judit (2018): A magyar újságírók gyakorlatai a közösségi médiában. A dialógus hiánya. *Médiakutató*, XIX. évf. 2. szám, 63 – 75.
- Barta Judit (2008) A szélsőjobbboldali tematika kezelése a magyar médiában (Discussing Far-right Issues in the Hungarian Media). *Médiakutató*, 9 (4): 51–60.
- Bene Márton–Farkas Xénia (2018): Kövess, reagálj, oszd meg! A közösségi média a 2018-as országgyűlési választási kampányban. In: Böcskei Balázs–Szabó Andrea (szerk.): *Várakozások és válságok. Parlamenti választás 2018*. Budapest, Napvilág Kiadó–MTA TK PTI, 410–437.
- Bene Márton–Somodi Dániel (2018): „Mintha lenne saját médiánk...” A kis pártok és a közösségi média. *Médiakutató*, XIX. évf. 2. szám, 7–20.
- Bene, Márton (2017): Influenced by Peers: Facebook as an Information Source for Young People. *Social Media + Society*, 3(2): 1–14. <https://doi.org/10.1177/2056305117716273>.
- Bennett, W. Lance–Iyengar, Shanto (2008): A New Era of Minimal Effects? The Changing Foundations of Political Communication. *Journal of Communication*. 58(4), 707–731. <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.2008.00410.x>.
- Bodoky Tamás (2005): A hírportál mint tömegmédiium. *Médiakutató*, 2005. Nyár.
- Blumler, Jay–Gurevitch, Michael (1975). Towards a comparative framework for political communication research. In: Chaffee, Steven H. (ed.): *Political communication: Issues and strategies for research*. Beverly Hills, SAGE Publications, 165–193.
- Couldry Nick–Curran, James (2003): *Contesting Media Power: Alternative Media in a Networked World: Alternative Media in a Networked World*. Rowman & Littlefield Publishers.
- Curran, James (2002): *Media and Power*. London, Routledge.
- Curran, James–Gurevitch, Michael (2000): *Mass media and society*. London, Oxford University Press.
- Csigó Péter (2009): *A konvergens televíziózás*. Budapest, L'Harmattan.
- Fuchs, Christian (2010): Class, knowledge and new media. *Media, Culture & Society*, 32 (1): 141–150. <https://doi.org/10.1177/0163443709350375>.
- Fuchs, Christian (2018a): Towards A Critical Theory of Communication with Georg Lukács and Lucien Goldmann, *Javnost – The Public*, <https://doi.org/10.1080/13183222.2018.1463032>.

- Fuchs, Christian (2018b): Propaganda 2.0: Herman and Chomsky's Propaganda Model in the Age of the Internet, Big Data and Social Media. In: Pedro-Carañana, J.–Broudy, D.–Klaehn, J. (szerk): The Propaganda Model Today: Filtering Perception and Awareness. London, University of Westminster Press, 71–92. <https://doi.org/10.16997/book27.f>. License: CC-BY-NC-ND 4.0
- Fuchs, Christian–Sandoval, Marisol (2014): Introduction: Critique, social media and the information society in the age of capitalist crisis. In: Christian Fuchs and Marisol Sandoval (eds.): *Critique, social media and the information society*. 1–47. New York, Routledge.
- Gálik Mihály (2018a): A hírmédia változásai – egy áttekintés. *Magyar Tudomány*, 179(2): 176–194. <https://doi.org/10.1556/2065.179.2018.2.2>.
- Gálik Mihály (2018b): A média átalakulása. A tömegmédiától a digitális hálózati médiáig. *Vezetéstudomány/Budapest Management Review*, XLIX. évf. 12. szám, <https://doi.org/10.14267/VEZTUD.2018.12.07> pp. 58 - 68.
- Gálik Mihály–Urbán Ágnes (2014): *Médiagazdaságtan*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Holmes, David (2005): *Communication Theory: Media, Technology, Society*. London, Sage.
- Jakubowicz, Karol–Sükösd, Mihály (2008): Twelve concepts regarding media system evolution and democratization in post-communist countries. In: Karol Jakubowicz–Miklós Sükösd (eds): *Finding the Right Place on the Map. Central and Eastern European Media in a Global Perspective*. 9–40. Bristol–Chicago, Intellect Books.
- Jenkins, Henry (2006): *Convergence Culture: Where Old and New Media Collide*. New York, New York University Press.
- Karácsony, Gergely–Róna Dániel (2010): A Jobbik titka. A szélsőjobb magyarországi megerősödésének lehetséges okairól. *Politikatudományi Szemle*, XIX (1): 31–63.
- Levendusky, Matthew S. (2013): Why Do Partisan Media Polarize Viewers? *American Journal of Political Science*. 57(3), 611–623. <https://doi.org/10.1111/ajps.12008>
- Luhmann, Niklas (2008): *A tömegmédia valósága*. Budapest, AKTI–Gondolat Kiadó.
- Lukes, Steven (1986): *Power*. Oxford, Blackwell.
- Lüders, Marika (2007): Converging Forms of Communication? Interpersonal and Mass-mediated Expressions in Digital Environments. In: Dagny Stuedahl–Tanja Storsul (eds): *Ambivalence Towards Convergence: Digitalisation and Media Change*. Göteborg, Nordicom.
- Lüders, Marika (2008): Conceptualizing personal media. *New Media & Society*, 10(5): 683–702. <https://doi.org/10.1177/1461444808094352>.
- McQuail, Denis (2015): *A tömegkommunikáció elmélete*. Budapest, Wolters Kluwer Kft.
- Merkovity Norbert (2018): *A figyelemalapú politika a közösségi média korában: a politikai kommunikáció lehetséges értelmezése napjainkban*. Budapest, Média tudományi Intézet. (Média tudományi könyvtár, 32.)
- Polyák Gábor–Urbán Ágnes (2016): Az elhalkítás eszközei. Politikai beavatkozások a médiapiac és a nyilvánosság működésébe. *Médiakutató*, XVI. évf. 3–4. szám, 109–123.
- Sükösd, Mihály–Bajomi-Lázár, Péter (2003): *Reinventing Media. Media Policy Reform in East Central Europe*. Budapest, Central European University Press.
- Szabó Gabriella (2008): Internetes hírportálok nyomában. *Politikatudományi Szemle*, XVII (4), 57–76.

- Szabó Gabriella (2011): Semmi extra: Internetes portálok a 2010-es kampányról. In: Szabó Gabriella–Mihályffy Zsuzsanna–Kiss Balázs (szerk.): *Kritikus kampány: A 2010-es országgyűlési kampány elemzése*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 178–204.
- Szabó Gabriella (2018): Médiahálózatok 2018. In: Szabó Andrea–Böcskei Balázs (szerk.): *Várákosok és valóságok. Parlamenti választás 2018*. Budapest, Napvilág Kiadó–MTA TK PTI.
- Szabó Gabriella–Kiss Balázs (2012): Trends in Political Communication in Hungary: A Postcommunist Experience Twenty Years after the Fall of Dictatorship. *International Journal of Press/Politics*. 17(4):480–496. <https://doi.org/10.1177/1940161212452448>.
- Szabó Gabriella–Mihályffy Zsuzsanna (2009): Politikai kommunikáció az Interneten. *Politikadományi Szemle*, 28 (2): 81–102.
- Tófalvy, Tamás (2015): Digitális technológia, kultúra és az újságírás határai: hogyan formálja a kultúra a technológiát? *Médiakutató*, 3. sz., 55–65.
- Tóth Csaba–Szabó Andrea (2018): A győztes mindent visz? A 2018-as választás eredményei. In: Böcskei Balázs–Szabó Andrea (szerk.): *Várákosok és valóságok. Parlamenti választás 2018*. MTA TK PTI–Napvilág Kiadó.
- Van Aelst, Peter et al. (2017): Political communication in a high-choice media environment: a challenge for democracy? *Annals of the International Communication Association*, 41(1): 3–27, <https://doi.org/10.1080/23808985.2017.1288551>.
- Van Dijck, José–Nieborg, David (2009): Wikinomics and its Discontents: A Critical Analysis of Web 2.0 Business Manifestos. *New Media & Society*, 11(5): 855–874. <https://doi.org/10.1177/1461444809105356>.
- Van Dijk, Teun A. (1995): The Mass Media Today: Discourses of Domination or Diversity? *Javnost – The Public: Journal of the European Institute for Communication and Culture*, 2:2., 27–45, <https://doi.org/10.1080/13183222.1995.11008592>
- Van Dijk, Teun A. (1993): *Elite Discourse and Racism*. Newbury Park, Sage.

ELLENZÉKI AKTOROK

Csizmadia Ervin

Ellenzékiség, aktorok és a demokrácia nyitott kimenetele.
Az 1990 utáni Magyarország példája

ELLENZÉKISÉG, AKTOROK ÉS A DEMOKRÁCIA NYITOTT KIMENETELE

Az 1990 utáni Magyarország példája

Csizmadia Ervin
(Politikatudományi Intézet)

*A tanulmány beérkezett: 2019. június 21. – opponálás: 2019. július 3. – szeptember. 20. –
véglegesítve: 2019. október 21.*

ÖSSZEFOGLALÓ

Magyarországon a rendszerváltást követő harminc évben az ellenzéki politizálásnak legalább három formája (kormányellenzéki, rendszerellenzéki, ellenállás és ezeknek különböző kombinációi) valósult meg, s egyáltalán nem beszélhetünk arról, hogy – a várakozásoknak megfelelően – megszilárdult volna a fejlett demokráciákban szokásosnak tekinthető kormányellenzéki. A szakirodalom viszonylag kevesebb figyelmet fordított eddig ezeknek a formáknak az azonosítására, illetve az ellenzéki jellegének és dinamikájának leírására. A tanulmány kifejezetten csak Magyarország példáját szemlélve első-sorban a politikai aktorok felől közelít a témához és kevésbé vizsgálja az egyébként szintén fontos strukturális tényezőket, gazdasági és társadalmi feltételeket. A szerző az irodalomnak ahhoz az ágához kapcsolódik, amely az átmenetben az aktorok szándékait és cselekvéseit hangsúlyozza. A tanulmány fő magyarázó elve a nyitott kimenetelű rendszerváltás és demokratizálás, ami azt jelenti, hogy szemben a zártabb és teleologikus demokrácia-elméletekkel, a magyar átmenet harminc évében a politikai aktorok nyitott kimenetelű küzdelmet folytatnak egymással, s így a demokratizálásnak nem valamiféle előre megírt, tanácskönyvi változata valósult meg.

Kulcsszavak: ellenzék ■ politikai aktorok ■ nyitott átmenet ■ politikai dinamika

Az utóbbi tíz évben jelentős tudományos és közéleti érdeklődést váltott ki az ellenzéki pártok helyzete, illetve az ellenzéki pártok közötti nagyon nehezen megteremtődő összefogás. A 2019. októberi önkormányzati választáson aztán az ellenzéki pártok összefogtak és meglepően jó eredményt értek el. Rövid idővel a választás után elemzések légiói foglalkoznak az ellenzéki pártok eredményességével.

Amilyen nagy érdeklődés kísérte azonban az elmúlt években az ellenzéki pártok működését, olyan kevés tudományos értékezés témája volt az *ellenzéki-ség* mibenléte, illetve alakváltásai a rendszerváltás utáni évtizedekben. Még az

átmenet 25. évfordulójára készülő és szinte minden fontos kérdést vizsgáló *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után* című összefoglaló tanulmánykötetben (Körösenyi szerk., 2015) sem találunk az ellenzékiesség természetével, trendjeivel és alakváltásaival foglalkozó tanulmányt.¹ Az egyébként nem kis-számú szakirodalomban is inkább az *egyes* ellenzéki pártok működésével, illetve bizonyos ellenzéki pártokhoz és/vagy mozgalmakhoz köthető médiumokkal vagy társadalmi csoportokkal foglalkoznak a kutatók (Hajdú, 2014; Jeskó–Bakó–Tóth, 2012; Krekó–Juhász–Molnár, 2011; Karácsony–Róna, 2010; Böcskei–Molnár, 2017; Angyal–Fellner–Fényes, 2017; Hajdú, 2017; Szabó–Bene–Antal–Farkas, 2015).

Ha a hiány okaira keressük a választ, akkor megállapíthatjuk, hogy mondjuk egy harminc éves periódusra – s azon belül az ellenzékiesség vizsgálatára – egyáltalán nem könnyű szabatos elméleti kereteket és kategóriákat találni. Amiként viszonylag egyszerűbbnek tűnik leírni a hatalmi dimenzióban bekövetkező változásokat (merthogy a hatalom dimenziója homogénnek mutatja magát), oly annyira nem egyszerű megfogalmazni, hogy egyáltalán mit is jelent az ellenzékiesség, amely – már csak az ellenzéki pártok száma miatt is – jóval heterogénebb. Mire fókuszáljunk e heterogenitásban? Hogyan adja ki az ellenzéki pártok sokszor esetlegesnek, hektikusnak, egymással is szemben állónak tűnő mozgása az ellenzékiesség valamilyen sajátos, akár egyedinek is mondható mintázatát?

A kutatások jelenlegi szintjén nagyratörő elvárás lenne, ha azt mondanám, én tudom (vagy akár csak sejtem) a választ. Nyilvánvalóan nem vagyok birtokában annak a tudásnak, amelynek révén válaszolni tudnék a hazai ellenzéki szerep és az ellenzéki aktorok átalakulásának valamennyi nyitott kérdésére. Ezért pusztán két kérdés megválaszolásával próbálkozom: 1. Ha abból indulunk ki, hogy az elmúlt harminc év nem írható le az ellenzékiesség egyetlen, az egész korszakra jellemző fogalmával, akkor hogyan találhatjuk meg a különböző korszakokra jellemző, adekvát fogalmakat? 2. Ha elfogadjuk, hogy több fajta ellenzékiesség létezett, az egyes típusok közötti átalakulások hogyan függenek össze meghatározott politikai aktorok szándékával és cselekvéseivel? Az első kérdésre az lesz a válaszom, hogy háromfajta ellenzékiességet (kormányellenzékiesség, rendszerellenzékiesség, ellenállás) különböztethetünk meg. A másodikra pedig az, hogy alaposabban meg kell vizsgálnunk az ellenzékiesség formálásában meghatározó szereplők szándékait és mozgását.

A tanulmány a következő menetet követi. Az első részben először röviden áttekintem, hogyan állnak az ellenzékiességről szóló kutatások külföldön és itthon. A második részben bemutatom a későbbiekben kifejtendő három ellenzékiesség-típust, illetve az aktorok vizsgálatára javasolt kiindulópontokat, és egyúttal elhelyezem a magam megközelítését a szakirodalom univerzumában. A harmadik részben a három ellenzékiesség-típus részletesebb bemutatására kerül sor, kezdve a késő Kádár-korszak rendszerellenzékiességével, s befejezve

napjaink sajátos ellenállásával az Orbán-kormánnyal szemben. A negyedik részben pedig igyekszem egy átfogóbb magyarázattal szolgálni a menet közben történő változásokra, s abban az aktorok átalakuló szerepére.

AZ ELLENZÉKISÉGGEL KAPCSOLATOS KUTATÁSOKRÓL

A nemzetközi irodalom néhány tanulsága

Mielőtt azonban bármi másról beszélnék, szükséges néhány tanulságot elmondanom az ellenzékiiség témájában született néhány kutatásról. Erről a legtöbbet egy a témára specializálódott folyóiratból, a *Government and Opposition* címűből tudhatunk meg. Az 1965-ben indult folyóirat első számában a világhírű politikatudós, Robert A Dahl: *Reflections on Opposition in Western Democracies* címmel írt bevezető tanulmányt (Dahl, 1965). Egy évvel később ugyanő *Political Oppositions in Western Democracies* című szerkesztett könyvvel jelentkezett (Dahl ed., 1966), hogy aztán a 70-es évek elején megjelenjék a *Regimes and Oppositions* című kötete is (Dahl, 1973). Talán nem túlzás azt állítani, hogy az említett folyóirat az elmúlt évtizedekben nem győz visszanyúlni ehhez, a dahli hagyományhoz és értelmezni annak intencióit. Természetesen e cikk témájától távol esik Dahl elméletének feldolgozása, már csak azért is, mert elmélete inkább a nyugat-európai fejlett demokráciák körülményire alkalmazható.²

Ami azonban lényegesebb, hogy bár ez a folyóirat immáron több mint ötven éve folyamatosan közöl a témáról szóló publikációkat, számos mai kutató korántsem elégedett az ellenzékiiségről szóló mai tudás mértékével. Története során a *Government and Opposition* számos alkalommal jelentetett meg az ellenzékiiség kutatásának módszertani és elméleti kérdéseivel foglalkozó tematikus számot. Az egyik ilyen tematikus számában Ludger Helms például megállapítja, hogy noha a demokráciának kormány és ellenzék egyformán része, mégis meglepő, hogy a parlamenti ellenzékről nincs elegendően mély tudásunk. Talán túlozva, de azt mondja: még a nem kormányzati aktorokról is többet tudunk, mint a „hivatalos” ellenzékről, s amit tudunk, azt is inkább „alkalmi írásokból”, olyan kutatók tollából, akik nem az ellenzék, hanem a törvényhozás kutatásának specialistái. Arra is rámutat, hogy az ellenzékről szóló kutatások hiánya abból fakad, hogy nemigen vannak elfogadott teoretikus keretek, például olyan alapkérdésekben, mint hogy az ellenzékiiséget inkább intézményként, avagy aktorok tevékenységeként fogjuk-e fel (Helms, 2008: 7).

Ugyancsak a *Government and Opposition* című folyóirat egy korábbi – s ugyancsak tematikus – számában Jean Blondel (miközben összefoglalja Dahl ide vágó kutatásait) bevezeti a kohézív és a diffúz ellenzék fogalmát. Az előbbi alatt azt értve, hogy az ellenzékben van egy párt, amely kiemelkedik a többi közül és kristályosodási pont, míg az utóbbi esetben több, nagyjából egyforma

súlyú ellenzéki párt létezik egymás mellett (Blondel, 1997: 463.). Az egész világra kiterjedő elemzésében felveti azt a kérdést is, hogy mi van a nem nyugati, fejlődésüknek más pontján álló országokban, olyanoknál, ahol nem volt olyan fejlődés, mint a liberális kultúrával rendelkező országokban. A kelet-közép-európai országokra nézve megállapítja, hogy a rendszerváltás után az ellenzék újrapozicionálása nem azonosítható azzal, hogy az autoriterhez képest egy demokratikus fejlődés kezdődik, hanem fontos az is, hogy az ellenzéknek itt nemzetépítéssel kapcsolatos feladatai is vannak (uo.: 486.).

Egy másik írásban Kopecky és Spilova rámutat, hogy a parlamenti ellenzék, és az a mód, ahogyan ezt a formális szerepet az ellenzék felhasználja a politikai folyamatok befolyásolására, nemigen témája szisztematikus kutatásoknak (Kopecky–Spirova, 2008: 133.). Azt is hozzáteszik, hogy van egy meglepő eltolódás a „rég” (a diktatúra idején működő) és az új (a demokrácia idején működő) ellenzékek vizsgálata között, és az újak vizsgálata csak nagyon szórványos (uo.: 135.). Lewis hozzáteszi, hogy a létező kutatások azt azért egyértelműen mutatják, hogy a régi állampárti ellenzékek nem feltétlen harmonikusan illeszkednek be az új körülmények közé. Egyrészt nem mutatkoznak hatékony parlamenti aktoroknak, s ott, ahol kormányra kerülnek, nem lesznek dinamikus kormányerők (Lewis, 1997: 630.). Ugyanakkor felhívja a figyelmünket egy újabb fontos komponensre: a nemzetközi faktorok szerepére a kelet-közép-európai ellenzéki pártok fejlődésében (uo.: 619.). Ez azt jelenti, hogy az ellenzékiesség mintázatai szorosan kötődnek a demokrácia adott állapotához, illetve az adott országnak a külső környezethez való viszonyához.

Hazai kutatások: az egyes ellenzéki pártok, holdudvaruk és a közösségi háló működése

A hazai irodalom – ahogy a bevezetőben hivatkozott munkák is mutatják – inkább egyes pártokra fókuszál. Különösen figyelemreméltó, hogy a magyar politikatudomány az elmúlt években megkülönböztetett figyelmet szentelt az ellenzéken belül a radikális jobboldali és/vagy populistá ellenzéki pártoknak (Karácsony–Róna, 2010; Róna, 2016; Bíró Nagy–Róna, 2011; Krekó–Juhász–Molnár, 2011; Molnár, 2018; Böcskei–Molnár, 2017; Róna–Molnár, 2017), illetve – miután a Fideszt sok kutató ma már a radikális jobboldalra sorolja – a Fideszre (Pataki, 2013). A nemzetközi irodalomban szintén nagy hangsúly helyeződött sokáig a Jobbik szélsőségességére, amelyet az elmúlt években a Fidesz populizmusának és szélsőségességének hangoztatása váltott fel (Müller, 2018). Lényegesen kisebb érdeklődést váltottak ki a mainstream ellenzéki pártok, bár például a Jobbik posztradikális, immáron néppárti korszaka továbbra is kutatások tárgya (Molnár, 2018). Ha nem is nagy irodalma van, de a kutatók foglalkoznak az újabb ellenzéki pártokkal is (Farkas, 2018). Érdekes a helyzet az

MSZP-vel. Erről a párról a 2000-es évek elején Lakner Zoltán írt monográfiát, amely a párt ellenzéki és kormányzati periódusát is magában foglalja (Lakner, 2001), nemrégiben pedig ugyanő nagyobb tanulmányt tett közzé a párt 2010 utáni ellenzéki periódusáról (Lakner, 2017). De ez messze nem éri el a radikális jobboldalról szóló termést. A már megszűnt SZDSZ-ről nemrégiben megjelent ugyan egy nagyobb munka, de ennek értékéből jócskán levon, hogy szerzői magát az „SZDSZ-jelenséget” akarják kielemezni, ami – már csak fejezetcímeik elolvasása alapján – is eléggé egyoldalúan sikerült nekik (Fricz–Halmi–Orosz, 2018).

Az ellenzéki pártok kutatása tehát eléggé kurrens téma, ha nem is egyenlő eloszlásban. Megállapítható azonban, hogy a piacon lévő munkák nem igazán törekszenek az ellenzékiiség átfogóbb trendjeinek azonosítására, és azzal sem nagyon foglalkoznak, hogy az ellenzéki pártok működését az aktorok szándékai és cselekvései felől értelmezzék. Így – bár nagyon hasznos és alapvető munkák születtek, és sok rendkívül érdekes folyamatot tárnak fel számunkra – nem igazán tudok támaszkodni ezekre az előzményekre.

Végül megemlítem, hogy az elmúlt években magam is próbálkoztam a pártok változásának (lásd: Csizmadia, 2007), az elitek változásának (Csizmadia: 2019, megjelenés előtt), illetve az ellenzékiiség változó trendjeinek leírásával (Csizmadia, 2018). Ebben a mostani tanulmányban természetesen hasznosítom korábbi munkáimat, de jócskán el is térek azoktól. Úgy hiszem, döntően két ponton: az aktor-elmélet jobb megvilágításában és a nyitott kimenetelű átmenet magyarázó elvének bevezetésével.

A TANULMÁNYBAN SZEREPLŐ KATEGÓRIÁK: ELLENZÉKISÉG-TÍPUSOK ÉS AKTOROK

Három ellenzékiiség-típus

Mindezek után először lássuk röviden azt a három ellenzékiiség-típust, amely véleményem szerint megfigyelhető és elkülöníthető egymástól az elmúlt három évtizedben. Utána pedig rendeljük ezekhez hozzá az aktorokat, illetve azt, hogy hogyan és milyen jellemzők alapján vizsgálhatjuk az ellenzéki aktorok szerepét. Az lesz a fő mondanivalóm, hogy a az egyes ellenzékiiség-típusok azért alakulnak ki, mert a releváns szereplők olyan magatartásformákat képesek mozgósítani, amelyek segítségével megváltoztatják a korábbi feltételeket.

1. *Kormányellenzékiiség.* A demokratikus átmenet idején meghonosodó ellenzéki szerepfelfogást vagy inkább ideált nevezem e tanulmányban kormányellenzékiiségnek. A kormányellenzékiiség a rendszerváltás során kifejlődő természetes pártpolitikai magatartás, mintegy a hatalmi struktúra kiegészítő oldala. Létezésének előfeltétele, hogy valamennyi releváns párt demokratikusnak

tekintse önmagát s ellenfeleit is. Ha vannak is konfliktusok kormány és ellenzéke között, ez egy bizonyos határon nem megy túl, nem lépi át a demokrácián belüli verseny követelményeit. De fontos jellemzője a kormányellenzékeségnek, hogy az ellenzékben lévő pártok nem is tudnak/akarnak rendszerszintű alternatívát állítani a kormányhatalommal szemben, hiszen ők is a rendszer részei s érdekeltek annak fenntartásában. Látjuk majd, hogy formális értelemben 1990 és 2006 között Magyarországon megvalósul a kormányellenzékeség, ugyanakkor ezt már az első ciklustól kezdve átszínezi az ebből kitekintő rendszerellenzékeség.

2. *Rendszerellenzékeség.* Előáll tehát olyan helyzet, amikor az ellenzékben lévők úgy érzik, köztük és a kormányon levők között a „normálisnál” nagyobbak az ellentétek. Egy ilyen helyzetben alakul ki a *rendszerellenzékeség* állapota. Ilyenkor az ellenzék nem elégszik meg apróbb változtatások hirdetésével, vagy a kormány politikájának „hagyományos” kritikájával, hanem radikális, olykor rendszerváltás-értékű lépések megtételére törekszik. A rendszerellenzékeségnek azonban két értelmezése lehet. Az egyikben az ellenzék által kínált alternatíva nem jelent demokrácián *kívüliséget*, hanem a demokrácián belüli másik értelmezést. Például a Fidesz számára a többségi demokrácia már az 1990-es évek második felétől rendszeralternatíva lesz a konszenzuális demokráciával szemben. A másik értelmezésben rendszeralternatíva a demokrácia *visszaállítása* azzal a másfajta rendszerrel szemben, amely időközben létrejött. Ilyen értelemben nevezhető rendszerellenzékesnek 2010, de még inkább 2014 után a Fidesz-kormánnyal szemben szinte a teljes ellenzék, amely nem ismeri el demokráciának a ma fennálló rendszert, hanem helyette a hibrid rendszer vagy az autokrácia kifejezést használja.³

3. *Politikai és társadalmi ellenállás.* Ez az ellenzékeség-típus nem csak kritikája intenzitásában tér el az előző kettőtől, hanem abban is, hogy már csak részben pártpolitikai jellegű. Természetesen a „rég” ellenzéki pártok is válhatnak ellenállóvá, totális politikai harcot hirdetve a kormányon lévőkkel szemben, de mellettük megjelenhetnek új, a pártpolitikán kívüli szereplők is. Ez utóbbiak még egy újdonsággal szolgálhatnak. Azzal, hogy nem csak a kormányon lévőköt bírálják, hanem a „rég” ellenzéket is. Ezek az új társadalmi mozgalmak és csoportok sokszor úgy ítélik meg: a hatalom túlkapásaiért és a demokratikus rendszer lerontásáért nem csak a hatalmi tényezők (a Fidesz), hanem az ellenzéki pártok is felelősek, ezért teljes elitváltást szorgalmaznak. Sőt, felvetik a *parlamenten kívüli* politizálás lehetőségét is. Egyértelmű, hogy ez az ellenálló attitűd (mind a régi pártpolitikai ellenzékben, mind az új társadalmi mozgalmakban) a 2018-as választás után erősödik fel. Természetesen az egy másik kérdés, hogy erre az ellenállásra – annak technikai kivitelezhetősége miatt – milyen mértékben és mennyire következetesen kerül sor. 2018 és 2019 között az ellenzékeség – számos jelből ítélve – túllépett a rendszerellenzékeségen és már a nem demokratikus kormányzással szembeni permanens

ellenállás jeleit is magára ölti. Ugyanakkor nevezhetjük ezt egy „hibrid ellenzéki ségnek” is, hiszen nem adja fel a parlamenti jelenlétet, nem bojkottál, nem tagad meg adót, tehát nem alkalmazza az ellenállás klasszikus metódusait. Ráadásul a legutóbb lezajlott önkormányzati választások igazolhatják is ezt a „hibrid” stratégiát, hiszen az ellenzéki pártok anélkül is javítani tudtak általános helyzetükön, hogy a totális ellenállás (2018 telén, 2019 elején alkalmazott) stratégiáját követték volna.

Természetesen ezek csak analitikus típusok és tisztán, önálló formátumban szinte az elmúlt harminc évben sosem érvényesültek. Mint majd látjuk: inkább beszélhetünk kevert mintázatokról. Mégis érdemes szétválasztanunk őket, és jelezni azt a fő tendenciát, amely a kormányellenzéki ség salonképes formájától az ellenzéki ség radikálisabb formáiig (rendszerellenzéki ség és ellenállás) vezet.

Az aktorok, mint az ellenzéki cselekvés motorjai

Természetesen az ellenzéki ség jellegében nem önmaguktól és nem automatikusan állnak be változások. Egyáltalán nem elégedhetünk meg azzal a megközelítéssel, amely a változásokat a releváns aktorok elhatározásaitól és megvalósult (vagy meg nem valósult) szándékaitól elvonatkoztatja.

De egyáltalán nincs könnyű dolgunk, ha az aktorok fogalmát szeretnénk meghatározni. Kik ők? Politikai szereplők? Az elit tagjai? Netán személyük egybeesik a pártok ideológia- és gyakorlatformáló köreivel? A kutatások mai szintjén még elég bizonytalanul kell fogalmaznunk e kör szociológiai mibenlétét illetően. Meg kell elégednünk azzal, ha annyit mondunk: számunkra azok minősülnek releváns aktoroknak, akik képesek arra, hogy az ellenzéki ség jellegében változást érjenek el.

Szerencsére azért nem teljesen járatlan terepen mozgunk, mert a szakirodalomnak van olyan ága, amely eléggé alaposan foglalkozik az aktorok szerepével. Az irodalomnak ezt a nyálábját *aktorelméletnek* fogom hívni. Mindez nem jelent egységes iskolát, csupán azt, hogy számos szerző – főképpen a kelet-közép-európai átmenetek vizsgálatában – a releváns politikai szereplők (aktorok) szándékait és cselekvéseit fontosabbnak tartja, mint a strukturális tényezőket, például a gazdasági, társadalmi vagy akár nemzetközi feltételeket. Adam Przeworski és Fernando Limongi arról beszélnek, hogy az átmenetek idején működő politikai aktorok azért válhattak cselekvővé, mert nem hitték, hogy a múlt határozza meg a cselekvést (Przeworski–Limongi, 1997: 176.). Kitschelt hasonlóképpen fogalmaz, amikor azt írja, hogy emberi cselekvések, nem pedig struktúrák vezetnek el a demokráciához (Kitschelt, 1992: 1032.). Számos szerző hivatkozik Dankwart Rustow 1970-es klasszikusára, amelyben a szerző a demokráciához vezető úttal foglalkozik és megállapítja: a demokratizálódáshoz egyfelől szükség van statikus háttérfeltételekre, másfelől azon-

ban dinamikus aktor-mozgásokra (Rustow, 1970: 352.). Husz Dóra játékelméleti tanulmányában úgy látja, hogy az aktorok közötti stratégiai interakció az átmenetek jellegének legkomolyabb befolyásolója (Husz, 1997: 71.). Claus Offe még egyértelműbben fogalmaz, amikor megállapítja: sokan elfelejtik, hogy az intézmények nem „létrejönnek”, hanem azok „konkrét egyének és csoportok szándékos cselekvésének produktumai” (Offe, 1994: 20.). Fricz Tamás pedig úgy érvel, hogy Kelet-Közép-Európában nem elég az intézmények vizsgálata, mert az intézmények alkalmazkodnak az aktorokhoz (Fricz, 2013: 214.).

Mindezekből látszik, hogy az irodalom az aktorok szerepét a rendszerváltás előtti és utáni időszakra különösen hangsúlyosan említi. De pontosan mit jelent ez a hangsúly? És milyen belátások adódnak ebből az irodalmi anyagból számunkra? A legfontosabb tanulság az, hogy az átmenet folyamatában semmi sincs előre meghatározva, azaz: a politikai cselekvők egy bonyolult interakcióban alakítják ki egymáshoz, a demokráciához és – ami minket speciálisan érdekel – a *politikai szerepekhez* való viszonyaikat. Az említett aktor-irodalom nem beszél specifikusan az *ellenzéki szerepkör*ről és az *ellenzéki cselekvés*ről, de arra mindenképpen fényt vet, hogy az ellenzéki felfogás is az aktorok előre nem rögzített szerepeihez kapcsolódik. Ennek kifejtésébe most nem megyek bővebben bele, de jelzem, hogy a tanulmány végén, a magyarázatok között foglalkozom az úgynevezett *nyitott kimenetelű* rendszerváltás és demokrácia jelenségével, ami felfogásomban azt jelenti, hogy az ellenzékiesség jellegében menet közben bekövetkező változás (például kormányellenzékiességből rendszerellenzékiesség és ellenállás) egyáltalán nem *torzulás*, hanem az aktorok közötti verseny jellegzetessége.

Tézisem tehát az lesz, hogy az ellenzékiesség jellegében, radikalizmusában azért történik változás, mert a domináns aktorok szerepkészlete maga is menet közben alakul, tehát nem előre meghatározott. Ez azt jelenti, hogy vannak domináns aktorok, amelyek az egyes korszakok ellenzékiesség-felfogását meghatározzák, de nincs bérelt helyük, és időről időre más aktorok nyomulnak a helyükre. Ennek megfelelően három tényezőt emelhetünk ki. Az első: a domináns aktorok kiválasztódása. A második a megörökölt ellenzékiesség-típus kérdése. a harmadik a küzdelem az addigi érvényben tartásáért és/vagy megváltoztatásáért.

A domináns aktorok kiválasztódása és folyamatos cserélődése

A tanulmány egésze azt a szemléletet képviseli, hogy a magyar rendszerváltást, majd pedig az utáni következő harminc évet is az aktorok mozgása, nem pedig a struktúrák világa felől érthetjük meg leginkább. Az átmenet eleve azért jöhetett létre, mert az aktorok létezésével és cselekvésének fontosságával való szembenézés egyáltalán előtérbe került. Természetesen minden változásban

nagyon sok aktor törekszik befolyásolni az eseményeket, de ez csak keveseknek sikerül. Én sem foglalkozom azokkal, akik rövid ideig léptek színre és/vagy szerepük nem tett szert jelentőségre. Csakis a releváns aktorok mozgását vizsgálom tehát, azokat a csoportokat, s később pártokat, amelyeknek a) tudatos politikai stratégiájuk van; b) képesek ezt gyakorlati cselekvéssé konvertálni; c) befolyásuk erős és képes a hatályban lévő mintákat megváltoztatni. Ez kezdetben nem minden potenciális aktor számára egyértelmű, így azok a szereplők kerülnek előtérbe, amelyek a leghamarabb eszmélnek és a legbátrabbak. Később, amikor a demokrácia létrehozásáért vívott küzdelem eldőlt, már sokkal több elitcsoport lép színre, de közöttük természetesen nincs egyetértés.

Összefüggésben azzal, hogy hány aktorcsoporthoz küzd, az ellenzékiiségről szóló elképzelések is kötődnek ehhez. Ha egyetlen meghatározó csoport van, amely szemben áll a rendszerrel, akkor nyilvánvalóan az ő felfogása válik dominánssá, mint ahogy az történt a demokratikus ellenzékkel. Az átmenet idején ő a meghatározó politikai aktor. Később, amikor már kialakulnak a többpárti viszonyok, „örökölt mintának” is tekinthető, amit az SZDSZ képvisel. Ez a magyarázata, hogy a „tisza” kormányellenzékiiség miért nem lesz egyértelműen uralkodó már a kezdeti években sem. Azért nem, mert átörököltődik a rendszerellenzékiiség az új viszonyok közé. A változás inkább a domináns aktor személyében következik be fokozatosan. A 90-es évek második felére a Fidesz kerül előtérbe és ő kezdi követni – s egyben át is formálni – az ellenzékiiségről alkotott korábbi elképzelést és uralkodóvá tenni a rendszerellenzéki attitűdöt. Igazából a Fidesz által kialakított rendszerellenzéki attitűd végig viszi a 2000-es éveket. Majd a 2010-es években második felére – a Fidesz kétharmados kormányzásai idején – kifejlődik egy harmadik ellenzékiiség-minta, az ellenállás.

Az a hipotézisem, hogy az ellenzékiiség említett három stációját *ugyanazon* aktorlogika formálja ki, ha természetesen a konkrét ideológiai és politikai tartalom más és más is. De természetesen az, hogy mikor és melyik ellenzék-típus kerül előtérbe, az már nem csupán az aktorok szándékaitól függ. Ezért azt a metódust követem, hogy először a kormányellenzékiiség, a rendszerellenzékiiség és az ellenállás köré szerveződő aktor-magatartásokat tekintem át, majd pedig igyekszem két kontextuális magyarázattal is szolgálni arra, hogy miért az és miért úgy történt, ahogy. Számos korszakról – de mindről csak a helyzethez alkalmazkodó rövidséggel – esik majd szó. Az első a rendszerellenzékiiség kora a késő Kádár-rendszerben. A második a korai demokrácia kora, benne egy úgynevezett „vegyes” (kormányellenzékiiség és rendszerellenzékiiség elegye) ellenzékiiséggel. Ez jellemezte a korai demokrácia meghatározó pártját, az SZDSZ-t és a kormányzásba 1994-ben visszatérő MSZP-t. A harmadik a Fidesz „kormányváltásnál több, rendszerváltásnál kevesebb” ellenzékiisége. A negyedik a 2000-es évek ellenzékiisége bal- és jobboldalon. Végül az ötödik a 2010 utáni „rendszerváltásnál is több”, azaz ellenálló típusú ellenzékiiség.

AZ ÚJ DEMOKRÁCIA MEGÖRÖKÖLT MINTÁJA:
RENDSZERELLENZÉKISÉG A KÉSŐ KÁDÁR-RENDSZERBEN

Bejártatott democráciákban világosak az ellenzéki szerepek, bár korábban utaltam rá, hogy még a külföldi szerzők is elégedetlenek azzal, amit tudnak erről. Még sajátosabb a helyzet olyan országokban, amelyek diktatórikus rendszerből jönnek, amelyben az intézményesített ellenzékiiségnek nem lehetett realitása.

Ez a megközelítés azonban máris pontosítást kíván, mert a diktatúrák is nagyon különbözhetnek egymástól és bennük az ellenzékiiségnek igencsak különböző alakzatai honosodhatnak meg. Bozóki András egy tanulmányában a diktatúrák szigorúságából, az elnyomás mértékéből vezeti le azt, hogy *milyen* lesz az átmenet jellege. Ahol erős a diktatúra, ott nagyobb a valószínűsége a forradalmi átmenetnek, ahol puhább az elnyomás (vagy egyáltalán nincs), ott szükségtelen a forradalom, s ott puha átmenetek, rendezett rendszerváltások következnek be (Bozóki, 1995).

A szerzőnek igaza van, de megközelítésében nem foglalkozik azzal, hogy például egy puhább diktatúrából való átmenetben az aktor-magatartás mennyiben meghatározó. Márpedig ahhoz, hogy értsük a demokrácia korai korszakának sajátos kormányellenzékiiségét, ismernünk kell a késő Kádár-rendszert és benne a politika megszületését a demokratikus ellenzék által. A régi hatalmi rendszer az 1970-es évek második feléig monolit és diktatórikus volt, s Magyarországon a demokratikus ellenzék ebben a periódusban jött létre (lásd erről: Csizmadia, 1995; 2015 és 2019; Bozóki, 2019). Az 1980-as évek második felére azonban a hatalom és az ellenzék sajátos koevolúción ment keresztül. Ennek eredményeképpen egy olyan rendszerellenzék jött létre, amely nem akarta ugyan a Kádár-rendszer folytatását, de nem akarta a rendszer hagyományos forradalommal, azaz radikális átmenettel történő megdöntését sem.

Fontos tisztázni, hogy mi vezetett e „mérsékelt rendszerellenzékiiség” kialakulásához. Túlmenően azon, hogy a revolúció helyett az evolúció volt a kelet-közép-európai ellenzék főként lengyel kiindulású általános programja,⁴ döntő tényezőnek a késő Kádár-rendszer új nemzetközi orientációját, nyugatos tájékozódását tekinthetjük. A késő Kádár-rendszer folyóirat-irodalmának feldolgozásával volt szerencsém kimutatni, hogy a hatalmi elit bizonyíthatóan feladta a monolit diktatúra és az önálló nemzeti fejlődés útját és a nyugati fejlődéshez való közeledésben jelölte ki új célját (Csizmadia, 2001). A rendszerváltás idején és az azt követő években egyértelmű, hogy az új demokrácia parlamentjének pártjai valamennyien a nyugatos orientáció hívei, és a külső körülmények is kedvezőek, hogy ha még nem is intézményesen, de az elvek szintjén Magyarország közelebb kerüljön Európához.

AZ ELLENZÉKISÉG „VEGYES” MINTÁZATA A KORAI DEMOKRÁCIÁBAN (1990–1994)

Az ellenzéki aktormagatartást kiformaló tényezők
a demokratizálás idején

A demokratikus ellenzék által képviselt rendszerellenzékiiség azért is kiindulópont a számunkra, mert az ellenzék volt az egyik szervezett társadalmi csoport, amelyet releváns *politikai aktorként* azonosíthatunk. Nem az egyetlen, mert hiszen az 1980-as évek felében más elitcsoportok is megjelennek.⁵

Nem kétséges, hogy a demokratikus ellenzék a rendszerváltásnak az a társadalmi csoportja, amely tudatos cselekvéssel akart demokratikus intézményeket létrehozni. Ebben a tekintetben azonban nem csak azokra a mintákra támaszkodhatott, amelyeket a lengyel ellenzéktől kapott, hanem például az átmenetre vonatkozó politikai irodalomra is. A tranzitológia ugyanis nem pusztán csak azt mondta meg, milyennek kell lennie az új *intézményeknek*, de azt is, hogy ezt milyen *elit-cselekvés* révén sikerülhet elérni. Azaz itt egy minden szempontból nyugatos szellemi és gyakorlati paradigma határozza meg a folyamatokat.

A fentiek – véleményem szerint – magyarázó erővel bírnak a tekintetben, hogy miért nem forradalmi átmenet született 1989–90-ben. De ez egy olyan körülmény, amely nem tekinthető egyedinek a térség, sőt Európa más térségei viszonylatában. Ebben az időszakban a demokrácia európai szétterjedése zajlik és a megvalósulás nagyon hasonlóknak tűnik. A magyar politikatudományban is számos leírás született arról, hogy az átmenetnek kik a főszereplői. Én (éppen mert Magyarországon túlmutató általánosságról van szó) Alfred Stepan egy tanulmányára hivatkozom. Stepan arról ír, hogy az átmenetek négy meghatározó aktort dobnak a felszínre: a mérsékelt rendszerhívók, a radikálisok, a mérsékelt ellenzék és a keményvonalasok. És a két szféra mérsékeltjei erős kölcsönhatásban voltak egymással, nem csak Magyarországon, hanem például Lengyelországban és Spanyolországban is (Stepan, 1997: 658.).

A releváns ellenzéki aktorok cselekvési preferenciái

Az első parlamenti ciklusban három ellenzéki párt volt, de a közöttük lévő hierarchiát (a számarányokon kívül) az döntötte el, hogy melyiknek milyen – akár az előző korszakból örökölt – erőforrásai voltak. E leggazdagabb örökséggel (mint láttuk a mérsékelt rendszerellenzékiiség programjával) a demokratikus ellenzékből kinövő SZDSZ rendelkezett.⁶ Ezek az erőforrások – a hatalmi körökön túl – mind a két másik ellenzéki párt irányában kamatozódhattak. Az SZDSZ lehetőségeit az MSZP felé megalapozhatta, hogy – mint láttuk – az előző rendszer végén demokratikus ellenzék és a mérsékelt hatalmi tömb kö-

zött szövetségre nyílt lehetőség. A Fidesz irányába pedig a közös liberális identitás volt a kapocs.

A két liberális párt azonban másképpen volt cselekvő aktor, mint az MSZP. Az SZDSZ mint legerősebb ellenzéki párt voltaképp meghatározta az ellenzékiiség jellegét. Azzal, hogy bár a parlamentben mérsékelt volt, de a parlamenten kívül kihasználta a nem kormányzati ellenzékiiségben rejlő lehetőségeket (Demokratikus Charta). A Fidesz az SZDSZ-étől eltérő utat járt be, mert bár 1990 tavaszán egyértelműen pártolta a nagykoalíciót, az SZDSZ és az MDF burkolt nagykoalícióját ellenezte, s hasonlóképpen volt azzal is, amikor 1990 őszétől az SZDSZ radiálisabb kormányellenzéki pozíciót kezdett ölteni.

A legsajátosabb az MSZP volt, amely kis ellenzéki pártként egészen 1993 végéig nem játszott komolyabb szerepet az ellenzéki térfélen, s igazából semmi olyan cselekvése nem volt, amelynek köszönhetően 1994-ben kormányra került. A második szabad választás inkább tekinthető a korai demokrácia szokásszerű megnyilvánulásának, amikor kormány és ellenzék helyet cserél egymással. Ennek a cserének persze az is a magyarázata, hogy az első szabadon választott kormány elhasználdik, mégpedig döntően amiatt, hogy sem erőforrásokkal nem rendelkezik, sem pedig a nyugatos demokrácia korabeli európai trendjeivel nem kompatibilis.

Az SZDSZ, mint a hatalom ellenzéki váltópártja: egy elfelejtett koncepció

Rendkívül érdekes adalék a korabeli ellenzékiiség értelmezéséhez, ha röviden áttekintjük Kis Jánosnak, az SZDSZ első elnökének írásait. A kor kíváncsiainak megfelelően Kis célja nem csupán a kormányzat megbuktatása, hanem egyrészt a rendszerváltás, másrészt az ellenzéki szerep értelmezése. A rendszerváltáshoz való viszonyt illetően Kis megállapítja, hogy 1990 óta Magyarországon legitimációs bizonytalanság van. 1992-es karácsonyi cikkében Kis úgy véli: ezt az Antall-kormánynak nem sikerült csökkentenie, s a feladat az 1994-ben megválasztandó új kormányra hárul majd (Kis, 1992), ezt a bizonytalanságot egy új alkotmánnyal sikerülhet majd leküzdeni (Kis, 1994/a).⁷ Végül a harmadik: milyen legyen a következő ciklus új pártszerkezete, létrejön-e életképes váltópárt? A Beszélő 1994. augusztus 18-i számának adott interjújában (Kis, 1994/b) két lehetséges pártpolitikai forgatókönyvet vázol fel. Az első továbbra is egy háromosztatú politikai térrel számol, amelyben az SZDSZ középpárti (20 százalék körüli) támogatottságra számíthat. A második: a politikai tér a jövőben kétosztatúvá válik. De ez is kétféleképp történhet. Vagy úgy, hogy az MSZP váltópártjává az MDF és a KDNP válik; vagy úgy, hogy az SZDSZ lesz az MSZP váltópártja. „Ha azt kérdezi – válaszol egy kérdésre Kis –, hogy kétpólusú rendszer esetén mi az előnyösebb, az SZDSZ vagy a keresz-

tény-nemzeti pártok kulcsszerepbe kerülése, akkor azt felelem: ma az SZDSZ az a párt, amely a magyar társadalom polgárosodását a leghatározottabban képviseli, ezért a mai helyzetet egyenesen meghosszabbítva azt tartanám kívánatosnak, hogy – kétpólusú rendszerben – mi legyünk a jobbközép váltópárt”.

A FIDESZ, MINT A „KORMÁNYELLENZÉKNÉL TÖBB”
ELLENZÉKISÉG LETÉTEMÉNYESE (1994–1998)

A Fideszt a jobboldali ellenzék
vezetőjévé tevő baloldali kormányzás megalapozása

Mindez alapvető kiindulópont ahhoz, hogy jobban értsük, mire alapozódik a korszak domináns ellenzékiisége. Fontos kiemelni, hogy a Fidesz retorikájában megjelenő „kormányváltásnál több, rendszerváltásnál kevesebb” szlogen a Bokros-csomag körüli időben fogalmazódik meg. Mai optikából ez a szlogen radikálisabbnak tűnik, mint bármelyik ellenzéki szlogen a korábbiakban, valójában azonban nem az, ha az MSZP-nek ahhoz a szándékához mérjük, hogy – a Bokros-csomaggal – ez a kormány szeretné befejezni a „valódi rendszerváltást” (Csigó, 1997: 41.). Kis János kapcsán láthattuk már, hogy a „rendszerváltás befejezése” 1992-től jelen van a liberálisok szótárában. Csak éppen az 1994-től a baloldali-liberális kormányon belül is vita volt, *hogyan* tudják befejezni a rendszerváltást. Kisnek a legitimáció és az alkotmányozás volt a fontos, az MSZP-nek – feladva a „társadalmi elvárások” kielégítését – a gazdasági megszorítás, a Bokros-csomag.

A hangsúly áthelyeződésével azonban a kormányoldal „ki is jelöli” a vele szemben fellépő ellenzék mozgásterét. Ezért annak az ellenzéki erőnek, amely versenytárs akart lenni a 72%-os kormánnyal szemben, két témára kellett reagálnia. Először is arra, hogy mi legyen az MSZP által „szögre akasztott” társadalmi elvárásokkal. Csigó itt is pontosan fogalmaz: „az ellenzéki stratégia követői a válsághelyzetet a mindennapok gyakorlatának szintjén fogalmazzák meg” (uo.: 43.), ami annyit jelent: az ellenzék bejelentette igényét az MSZP által magára hagyott társadalmi érdekek képviseltére. Másodszor pedig az ellenzéknek meg kellett fogalmaznia, mi a viszonya a kormány által képviselt rendszerváltás-felfogásról. Ebben a kontextusban nyer értelmet az emelkedőben lévő Fidesz „kormányváltásnál több, rendszerváltásnál kevesebb” szlogenje.

A Fidesz felemelkedésének és korai rendszerellenzéki szerepének döntő eleme, hogy erre a két alapvető kihívásra reagál. Lényeges az is, hogy az SZDSZ-nek – mivel kormánypárttá vált – nincs lehetősége további ellenzéki innovációra, és esetleges továbbfejlődésre a „jobboldali ellenzéki váltópártiság” felé. Így (és a MDF–KDNP–FKGP hármassal korlátozott megújulóképessége miatt) a Fidesz lép arra az útra, amit Kis János az SZDSZ számára elképzelt. A Fidesz nagypárttá válási stratégiájának további fontos területei a következők:

A „kormányváltásnál több” stratégia mibenléte

A „több mint kormányváltás” program természetesen tartalmazott olyan elemeket is, amelyek a bal-liberális oldal demokrácia-felfogásával vitatkoztak. Ilyen például az 1990 óta honos *konszenzuális* demokrácia-felfogás és helyette egy másfajta, *többségi* elv propagálása. Ugyancsak fontos hangsúlyozni, hogy a Fidesz az intézmények szerepét illetően is alternatív koncepciót alakít ki a másik oldalhoz képest. 1996-ban kiadott *A polgári Magyarországért* című programjukban azt olvashatjuk, hogy az MSZP–SZDSZ-kormány „olyan hatalom-megosztási rendszer kialakítására törekszik, amelynek forrásai [...] túlnyúlnak a demokrácia intézményrendszerén, s amelynek segítségével a demokrácia intézményrendszerében rejlő hatalmváltási lehetőségeket kiküszöbölve hatalmát [...] egyszer s mindenkorra berendezheti”.⁸ Ez a megfogalmazás nem csak azért érdekes, merthogy védelmezni kívánja a demokratikus intézményeket a szerinte őket fenyegető veszélyekkel szemben, hanem azért is, mert a magyar politikában először 1994-ben vetődik fel, hogy egy kormány *hosszabb* időre kormányzati hatalmat kaphat. Természetesen a 2010–2018 közötti korszak felől nézve megállapíthatjuk: végül a Fidesz lett az a párt, amelytől ő 1996-ban féltette Magyarországot, de – a Fidesz szempontjából – érthető a félelem, hiszen ő az MSZP-t a régi rendszer *nem demokratikus* inkarnációjának tekintette. Ebből adódóan a veszélyt csak úgy látta elháríthatónak, ha egy hatékony ellenalternatívát állít ezzel a veszéllyel szemben.

Fontos azt is látnunk, hogy a Fidesz felépítésében azzal is számolnak, hogy mekkora a kormányoldal informális befolyása és „hálózati hatalma”. Ezt az informális hatalmat az 1996-os program ismét, mint a demokrácia intézményrendszerére veszélyes, sőt manipulatív hatalmat írja le, amellyel szemben egy átlátható demokratikus hatalmat kell szembeállítani.⁹ Mindezekből azt a fő következtetést kell levonnunk, hogy a Fidesz rendszerellenzékesége a *konfliktusok* kiélezésére épül (Löffler, 2000: 216.). A rendszerváltás utáni politikában természetesen rengeteg konfliktus volt, de egyetlen párt sem törekedett arra, hogy ezeket a konfliktusokat komplex módon, és szinte minden területen kiélezze.

A KÉTCIKLUSÚ BALOLDALI KORMÁNY
JOBBOLDALI ELLENZÉKISÉGE (2002–2010)

Ciklusidő és aktormagatartás

A 2000-es évtized ellenzékiességét döntően két körülmény határozta meg. Egyrészt az, hogy a Fidesz mindössze négyéves, „kormányváltásnál több, rendszerváltásnál kevesebb” korszaka után kikerült a hatalomból. Másrészt viszont az, hogy 2006-ban – mint ahogy az addigi négyéves váltógazdálkodási logi-

kából következett volna – nem tért vissza a hatalomba. Ezért ez az évtized új szintre emeli a „vegyes” (kormány- és rendszerellenzéki elemek együtt) ellenzékiiséget, hiszen 2006-után immár egy második ciklusban is kipróbálhatja magát az ellenzék.

Az, hogy az MSZP képes lett egy folyamatos kétciklusú kormányzásra, fontos komponens, hogy a párt szervezeti és ideológiai értelemben is átesett egy változáson a 1998 és 2002 közötti ellenzéki periódusában. Elég arra gondolkodnunk, hogy ebben a négy évben jelenik meg Anthony Giddens: *A harmadik út* című könyve, amely a megújulás egyik ideológiai talpkövének számít majd. S Tony Blair politikája is ekkor válik az itthoni baloldal számára kézzelfoghatóvá és követhetővé.

2002-ben aztán a választók visszaigazolják ezt a harmadikutas, polgári baloldali stratégiát (Csizmadia, 2002). Ebben persze Gyurcsány Ferencen kívül szerepet játszik az MSZP-n kívülről jövő Medgyessy Péter is. 2019-ből visszatekintve mindenképpen érdekesnek kell tekintenünk, hogy a baloldal versenyképességét már 2002-ben is csak úgy tudja fenntartani, ha nem a párt belső nomenklatúrájából, hanem kívülről választ miniszterelnök-jelöltet és főtanácsadót magának. Ezek a „külső” személyek sikerre viszik a kormányváltást, és az MSZP visszakerül a hatalomba, de a Medgyessy- és a Gyurcsány-kormányok időszakában továbbra is küzdeni fog megoldatlan alapkérdéseivel.

Szinte valamennyi fogalom megjelenik ebben a programban, amely már 1996-ban is ismert volt, de amelyre ezekben az időszakokban senki nem figyelt oda komolyabban, s amelyek majd a 2010-es években nyerik el jelentőségüket. Az új elem tehát nem is az önmeghatározás, hanem inkább a *helyzet* újdonságában van. 2003-ban a „történelem” és a „hagyomány” kifejezés egészen mást jelent, mint akár öt-tíz évvel korábban. E tekintetben a Fidesz mozgását befolyásolta, hogy az átmenet idején a „történelem vége” szlogen az uralkodó,¹⁰ és valóban: bár a Fidesz már 1990 körül is mást gondol e fogalmakról, mint a többi párt, de ezeket akkor még nem tudja bevenni a köztudatba, és főleg nem kezeli őket konfliktusképző fogalmakként. A második MSZP–SZDSZ-kormány idején viszont a Fidesz már támaszkodhat a megváltozott trendre, arra, hogy a történelemnek a politikában betöltött szerepéről való közfelfogás változik, s a történelem megítélése korántsem olyan negatív, mint korábban.

A jobboldali ellenzékiiség 2006 előtt és után

De a 2002–2006-os ciklusnak mégsem a történelemhez való viszony a meghatározó törésvonal-formáló ismérve, hanem az, hogy 2004-ben megbukik Medgyessy Péter és a helyén Gyurcsány Ferenc lesz a miniszterelnök. Ilyen jellegű változás a hatalom csúcsán korábban csak egyszer volt, akkor is Antall József sajnálatos halála miatt. A sajátos körülmények között lezajló kormányváltás¹¹

pedig alapvetően új karaktert ad az ellenzéki politikának. A Fidesz ellenzéki-sége semmit nem igazol vissza Gyurcsány Ferenc szellemi próbálkozásaiából és tanácsadói tevékenységéből. Sőt a polgári balközép programját a Fidesz kifejezetten károsnak tekintette. Azáltal, hogy Gyurcsány közjogilag magas pozícióba került, egy olyan konfliktuszóna keletkezett, amely még erősebbé tette a mannheimi „irracionális mozgástér” szerepét. Ettől kezdődően a Fidesz célkeresztjébe a *nem* megválasztott, csak a helyzetet kihasználó Gyurcsány került. A Fideszen belül kezdettől fogva kimutatható Gyurcsány-ellenes érzés nagymértékben hozzájárul ahhoz, hogy a miniszterelnök Gyurcsánynak a Fidesz nem tud és nem is akar csak kormányellenzéke lenni.

De a kormányellenzéki-ség–rendszerellenzéki-ség dilemma végérvényesen nem is a 2002–2006-os, hanem a 2006–2010-es ciklusban, az MSZP sorozatban második választási győzelmével dőlt el. A 2006-os választáson ugyanis – a rendszerváltás utáni párttörténelemben először – egy párt egy második ciklust is megnyert. Az 1994 óta függőben lévő kérdés is eldőlni látszott, hogy az MSZP fejezi be a rendszerváltást, és ehhez rendelkezésére állt újabb négy éve. 2006 hatalmas újdonsága, hogy megszakad a rövid ciklusokra épülő váltógazdálkodás. A rövid váltógazdálkodási ciklusok fontos szerepet töltenek be az 1990 utáni politikában. A mindenkor ellenzéki pártok egyre hevesebb rendszerellenzéki attitűdjei ellenére ezek a négy éves ciklusok keretek közé szorítják a pártversenyt és valamilyen szabályszerűséget, kiszámíthatóságot visznek a rendszerbe. Ezt 2006-ig a választók is elfogadják, hiszen mindig kiszavazzák a hatalomból az addigi kormánypártokat és mindig felhatalmazzák az ellenzéket. Ugyanakkor a rövid váltógazdálkodási ciklusnak van egy gyenge pontja: nem tudja optimalizálni a kormányok teljesítményét, mert ahhoz túl rövid az idő. A választók tehát egyre elégedetlenebbek a kormányzati teljesítményekkel, ugyanakkor úgy vélik: egy „meghosszabbított” baloldali kormánynak esélye lehet a teljesítmény-optimalizálásra.

Ez az új helyzet azonban nagy kihívást jelent a kormány-ellenzék viszony addigi mechanizmusára, az ellenzéki politikai aktorok szándékaira és cselekvéseire. Ettől kezdődően ugyanis az ellenzék szempontjából az válik fő kérdéssé, hogy ha két egymást követő választást megnyerhetett az MSZP, akkor esélye van, hogy egy *harmadikat* is megnyerjen. Ez pedig felveti egy baloldali domináns párt kialakulásának lehetőségét. A Fidesz 2006–2010 közötti rendszerellenzéki stratégiájának lényege, hogy ezt mindenképp megakadályozza.

Gyurcsány Ferencnek a választások után nem sokkal elmondott őszi beszéde viszont nyomban megfordítja a trendet, és 2006 ősztől egyértelmű: az MSZP 2010-ben nem tud majd újabb választást nyerni. Ettől kezdődően nem is az a kérdés, hogy *ki nyeri* a soron következő választást, hanem az, hogy *hogyan* nyeri meg. Itt nem az arányokra gondolok, hanem arra, hogy előre hozott avagy „normál” választás révén kerül-e hatalomra. Mindkét opciónak van realitása, de egyetlen releváns szereplő sem akar igazán előre hozott vá-

lasztást: a Fidesz számára előnyösebb folytatni építkezését és kivárni a 2010-es választást.

Fontos kiemelni, hogy a Fidesz azért is dönt a kivárási stratégia mellett, mert 2007–2008-ban jön létre a párt körül az az új szellemi infrastruktúra és kapacitás, amely a későbbi kormányzás megalapozásában játszik szerepet. Anélkül, hogy itt ennek részleteibe belemerülnék, csak jelzem, hogy a 2002-es választási vereség után hosszabb időszak telik el, amíg a párt szellemi hátszágában megalapozódik a „jó kormányzás” filozófiája és kialakulnak azok a nagypolitikai és szakpolitikai elképzelések, amelyek a kormányra lépés érdekében szükségesek.¹² Az őszi beszéd utáni helyzetben tehát a Fidesz nem a gyors cselekvést, hanem a további építkezést választja. Ennek lényege, hogy (sokak várakozásával ellentétben) *nem* küzd az előrehozott választások kiírásáért, hanem egyfelől az őszi beszéddel előálló *morális* előnyt akarja kihasználni;¹³ másrészt le is vonja a helyzetből adódó következtetéseket és – a 2008-as gazdasági válság után – Orbán Viktor már nem egy „megszokott” rendszerellenzéki alternatívát mutat, hanem utat is arra vonatkozólag, hogy hogyan képzei el a kormány-ellenzék viszony 2010 utáni szerkezetét. A Kötcsén megfogalmazott „centrális erőter” koncepcióban eltűnik az ellenzék, mint mérvadó tényező, és az ellenzék nélküli kormányzás, illetve a kormány saját maga ellenzéke állapot körvonalazódik.¹⁴ Azt 2009-ben még nem tudhatta a Fidesz, hogy a koncepciót sikerül-e vagy sem valóra váltania. Mindenesetre ebben a ciklusban dől el az a régóta húzóódó kérdés, hogy ki fejezi be a rendszerváltást. A rossz kormánypolitika és Gyurcsány Ferenc személyes lejáratódása együttesen vezet oda, hogy a Fidesz továbblép: váltópárti szerepből „örök kormánypárttá” dolgozza fel magát.

A jobboldali aktor-aktivitás új iránya:
a Fidesz nagy pártkénti megszervezése

Azt, hogy a Fidesz 1998 és 2002 között nem fejezte be az ellenzéki építkezést, bizonyítja, hogy elveszítette a 2002-es választást. 2002-ben a Fidesz ugyan már nem „absztrakt” párt (hogy Tellér Gyula kifejezését idézzem), de még nem is elég „konkrét”. A választók az MSZP–Fidesz párharcában újra az MSZP-t hozzák ki győztesnek.

Erre az új helyzetre a Fidesz társadalmi beágyazottsága elmélyítésével reagál: 2003-ban létrehozta a Fidesz Magyar Polgári Szövetséget. Ennek *Alapító levele* a polgári értékek és a nemzet összefüggéseiről beszélve megállapítja: „csak szabad polgárok és erős közösségek alkotnak életképes nemzetet. A nemzet számunkra a közös múltból eredő megtartó erő és a jövőre vonatkozó közös terv is”.¹⁵ Ebben a programban – a nemzet mellett – a történelem, a vallás és a hagyományok is erős szerepet kapnak. De 2003-as programjában a Fidesz a külső környezethez való viszonyáról is nyilatkozik: „Mi arra kötünk

szövetséget, hogy olyan helyet foglalunk el a most formálódó új világrendben, mely biztosítja a Kárpát-medencei magyarok számára a biztonságot és a szabadságot”.¹⁶ A 2002 és 2010 közötti ellenzéki periódus kifejezetten hasznára volt a Fidesznek, hiszen a nyolc év a belső építkezés rengeteg lehetőségét kínálta fel számukra. S a pártpolitikai viszonyok 2008–2009-re már annyira egyértelművé, és a Fidesznek kedvezővé váltak, hogy előrehozott választásra sem volt szüksége az Őszöd romjain bukducsoló baloldali–liberális kormánnyal szemben. 2008-ban a gazdasági világválsággal, 2009-ben az SZDSZ-nek a kormányból való kilépésével kellett megküzdenie az immár egyedül maradó MSZP-kormánynak. A Fidesznek 2009 végén és 2010 elején olyan méretű a fölénye, s szinte egyedülvalósága, hogy nincs is szüksége a totális ellenzéki-ségre, elég számára a „fülkeforradalom”.

A SZÉTTAGOLT RENDSZERELLENZÉKISÉG, ELLENÁLLÁS ÉS ELLENZÉKI ÖSSZEFOGÁS

Az új rendszer kiépülésének fázisai:
a koncentrált pártrendszertől a dominánsig

2010 előtt – bár az 1990-es évek második felétől a pártrendszer koncentrálnak – nem beszélhetünk domináns pártrendszerről.¹⁷ Domináns pártrendszer kialakulásához két tényező nélkülözhetetlenül szükséges. Az egyik több választás egymás utáni megnyerése. A második a választási győzelme aránya. Az, hogy a Fidesz egymás után kétharmaddal nyerte meg a parlamenti választásokat, továbbá az önkormányzati választásokon is kiemelkedően szerepelt, 2010-től átváltoztatta a magyar pártrendszert és parlamentarizmust. Kialakult az a képzet, amelyben egy nagy kormánypárt mellett sok kis ellenzéki párt foglal helyet.

A domináns pártrendszer Magyarországon korántsem ismeretlen fenomén, és nyilvánvalóan számos strukturális háttértényező megléte szükséges hozzá. Ebben az írásban azonban – mint ezt az elején jeleztem – csak nagyon érintőlegesen foglalkozom a strukturális tényezőkkel. Annál fontosabbak az aktor-mozgások, mind a két oldalon: a domináns párti szerkezet kialakulásában és a vele szemben kialakított ellenzéki-ségben.

Ami a domináns pártrendszer létrehozását illeti: az aktor-magatartás ebben ott van, hogy a szétforgácsolt ellenzék kevésbé tudja biztosítani a kormányzati stabilitást, tehát olyan kormánypártra/koalícióra van szükség, amely ennek biztosítására képes. Nem mellesleg egy ilyen stabil koalíciót (hiába nyert meg két egymást követő ciklust a baloldali–liberális kormány) Gyurcsány Ferenc nem volt képes létrehozni. A szándék benne is meglelt volna ehhez, de sem saját pártja, sem a koalíciós partnere nem tudott ehhez megfelelő támogatói háttérrel biztosítani.

A domináns kormányzat és a hozzá való ellenzéki viszony fokozatos radikalizálódása

2010-től kezdődően viszont a Fidesz vezette kormányzat egy ilyen – mondhatni szuperbiztos – felhatalmazottsággal bír. Nyilvánvaló, hogy a korábban soha nem látott kormányzati túlhatalommal szemben soha nem látott ellenzéki álláspont formálódik ki, amely már nagyon messze van a kormányellenzéktől, de a „hagyományos” rendszerellenzéktől is. A 2010 utáni korszak lényege, hogy az ellenzék először is „átértékeli” a Fideszt, és annak kétharmados felhatalmazását egyben a Fidesz radikalizálódásának, a jobbközép pólustól való elmozdulásnak tudja be.

De a kormányhatalom átértékelését már egy összetételében is megváltozott ellenzék végzi el. Az ellenzéki térfél átformálódása a 2000-es évek második felében, a Jobbik és az LMP megjelenésével kezdődik. 2010 után a Jobbik és az LMP az ellenzéki térfél integráns része lesz, továbbá megjelenik ott új pártként az MSZP-ből kiváló Demokratikus Koalíció.

Az újonnan megformálódó ellenzéki koalíció már 2010 és 2014 között is megpróbál hatékony ellensúlyt képezni a kormánnyal szemben. 2012. október 23-án például a 2009–10-es miniszterelnök, Bajnai Gordon tesz kísérletet az addigra rendkívül heterogénné váló ellenzéki mezőny integrálására, de ez sem neki akkor, sem másnak, máskor nem sikerül. Az Együtt Mozgalom felemelkedése, átmeneti sikere, majd későbbi bukása egyértelműen jelzi: a 2010 utáni periódus az ellenzéki viszony nem megszokott trendjét produkálja majd, amikor az ellenzékben lévők mindent megtesznek, hogy erejüket a kormányon lévőkkel szembe fordítsák. Itt új elemként előtérbe kerül az ellenzékbe szoruló pártok *egymással folytatott* szakadatlan küzdelme. Ez a küzdelem hosszú éveken át olyan heves, ugyanakkor olyan improduktív, hogy az ellenzék retorikailag és programszinten hiába hangoztatja nagyfokú rendszerellenzéki viszonyát, a társadalom nem fogadja el tőle autentikusnak ezt a szerepet és egy magával elfoglalt, magába temetkező tábornak tartja őket.

Holott abban eléggé következetes ez a sokágú ellenzék, hogy az Orbán-kormányt antidemokratikusnak és illiberálisnak tekinti. Az elmúlt években leggyakrabban elhangzó kritika az a Fideszrel és a kormánnyal szemben, hogy – különösen 2014 után – leépíti a jogállamot és egy autokratikus vagy hibrid rendszert épít fel. Ezzel a diagnózissal a nemzetközi sajtó túlnyomó része is egyetért, és a magyar ellenzék általában nagyfokú támogatást kap külföldi politikusoktól is. Ugyanakkor érdemes figyelni arra is, hogy a nagyon sokágú rendszerellenzéki kör *konkrét* nemzetközi elfogadása és támogatása nem egyértelmű. Túlmenően azon, hogy diplomáciai tabusértés lenne, ha külföldi országok nyíltan támogatnának magyar ellenzéki pártokat, arról is szó van, hogy a 2010–18-as időszak közepétől egyre inkább előtérbe kerül az a megfontolás, hogy az Orbán-kormányt hagyományos politikai eszközökkel,

választások útján, nem lehet megbuktatni, hanem a társadalmi és politikai ellenállás új formáinak megszervezésére van szükség. Ehhez pedig mozgósítani kell a civil társadalmat. Azt, hogy ez 2014 és 2018 között mennyire általános szándékká vált, mutatja a Kossuth téren és másutt megszervezett tüntetések és demonstrációk nagy száma, és a hozzájuk fűzött remények.

A tömegmozdulások jellemzője, hogy azokban a hagyományos pártok nem vagy csak alárendelt mellékszereplőként vesznek részt. Ez mutatja, hogy 2010 után nemcsak az ellenzéki térfél szétaprózódása következett be, hanem az (ellenzéki) pártpolitika leértékelődése is. A legnagyobb veszteség az MSZP-t éri, amely 2018-ban lényegében kispárti szerepbe szorul vissza. Ugyanakkor a második ciklusban (2014–2018) három másik fontos esemény is bekövetkezik. Egyrészt létrejön és hatékonyvá válik a Momentum. Másrészt befejeződik a Jobbik pólusváltása, hiszen a párt a radikális jobboldalról jobbközépre pozícionálta át magát. Harmadrészt erős középpárti szerepkörbe kerül a Demokratikus Koalíció. A 2018-as választások után az ellenzéki aktorok számára egyértelmű, hogy az ellenzékiiség korábbi modellje sem maradhat változatlanul.

A legújabb ellenzékiiség: rendszerellenzék és ellenállás kombinációja

Ennek kapcsán annyit érdemes megjegyezni, hogy a Fidesz harmadik kétharmadára az ellenzék azzal válaszol, hogy a rendszerváltozás kezdete óta létező „hagyományos” vegyes ellenzékiiséget „továbbfejleszti”, és létrehozza a *politikai ellenállás* új stratégiáját. Ahhoz, hogy ezt létrehozhasa, az egész rendszerről kell kialakítania egy olyan képet, amely szerint a Fidesz által működtetett rendszer már *nem demokrácia*. Ha pedig nem demokrácia, és különösen nem liberális demokrácia, ott nem lehet gyakorolni a bevált ellenzéki szerepeket, s ott már nem csak a kormányellenzékiiségnek, de a rendszerellenzékiiségnek sincs helye. Így tehát az ellenzék fokozatosan keresi a lehetőségeket az ellenállásra.

Hogy mennyire tudatos stratégiáról van szó, azt mutatja a teljes magyar ellenzék első nyilvános akciója az országgyűlésben 2018. december 12-én, az ún. „rabszolgatörvény” ellen tiltakozva. Akik látták az eseményt, emlékezhettek: az ellenzék lényegében megbénította a Parlament működését, amikor tagjai körbevették az elnöki emelvényt, nem engedvén szóhoz jutni az elnököt. Az azt követő hetekben jelentős utcai demonstrációk és egyéb akciók zajlottak, s valamennyi azt volt hivatva bizonyítani, hogy az ellenzék már nem a parlamentarizmus intézményén *belül* kíván alternatívát állítani, hanem politizálása centrumát az utcára, az utcai akciókra és az interneten közvetített politikai performanszokra helyezi át.

Fontos azt is megállapítanunk, hogy ez az „utcai politika” és a korábbi évek „utcai politikája” nem ugyanaz. Míg korábban az „utcai politika” a rendkívül bizonytalan kontúrú civil társadalom mozgósítását jelentette, s a filozófia az

volt mögötte, hogy a civil társadalom nem csak a kormánnyal, de az ellenzékkel is elégedetlen, 2018 végétől a kezdeményezés egyértelműen az *ellenzéki pártok* kezében volt, amelyhez a civil társadalom különféle csoportjai legfeljebb csatlakoztak. A változás lényege, hogy a pártpolitika visszanyerte identitását, ami egyben az ellenzék új szerepét is jelenti. A magyar ellenzék aktorai a politikai és társadalmi ellenállás irányítójaként egyben az ellenzéki összefogás új modelljének kidolgozását is felvállalták. S ez lesz az ellenzékiiség máig ismert utolsó etapja: az ellenzéki *blokk* létrejövetele a 2019. októberi önkormányzati választások előtt.

Az ellenzéki ellenállástól az ellenzéki összefogásig: a 2019 őszi példa

Az ellenzékben cselekvő aktorok 2019 elejétől egy jól átgondolt és kivitelezett tervet valósítottak meg, amelynek középpontjában az ellenzékiiség új metódusának kipróbálása áll. Ez az új ellenzékiiség nem haladja meg az ellenállás 2010 óta folyamatosan bővülő és egyre radikálisabb alternatíváját, hanem a részben az ellenállásnak is tulajdonított önkormányzati győzelmet a további ellenzéki építkezés szolgálatába kívánja állítani.

Ezen a választáson ugyanis az ellenzéki polgármester-jelöltek és képviselő-jelöltek a vártnál jobban szerepeltek, így az ellenzék meghatározó személyiségei joggal gondolhatják úgy, hogy ez az eredmény reményekre jogosítja őket a 2022-es parlamenti választásokra is.

S az ellenzéki vezetőknek a maguk szempontjából igazuk is van, hiszen nagyon fegyelmezett és tudatos ellenzéki politikával tíz év óta először tudtak felmutatni életképes ellenzéki alternatívát. Minderről persze nem tudhatjuk, hogy mennyire lesz tartós, és a jó eredmény után az ellenzéki pártok és vezetők hogyan tudnak majd együttműködni egymással. De tanulmányom szempontjából nem is ez a döntő kérdés. Hanem az, hogy ezzel a győzelemmel talán az ellenzékiiségen belüli harmadik típus mutatta meg nekünk magát. S ez egyben adalékokat is szolgáltat nekünk a fenti elemzést összegző következtetések levonásához.

KONKLÚZIÓ: A MAGYAR ELLENZÉKISÉG DINAMIKÁJÁNAK ÉRTELMEZÉSE

A nyitott kimenetelű rendszerváltás harminc éve

Ahogy az elején már említettem: a magyar rendszerváltást, illetve a demokratizálás harminc évét *nyitott kimenetelű játszmának* tekintem. A dolgozat utolsó részében szeretném kifejtetni, hogy ennek milyen hatása van a fentebb bemutatott folyamatokra s az ellenzékiiség dinamikájára.

Egy nyitott kimenetelű játszmában természetesen sok múlik a releváns szereplők magatartásán és szándékain. A tanulmány abból indul ki, hogy a politikai riválisoknak az elmúlt harminc év egyes periódusaiban más és más képe volt az ellenzékiségről, amit számos körülmény és tényező befolyásolt. 1990 meghatározó aktorai egészen mást gondoltak például a rendszerváltásról, demokráciáról, pártokról, ellenzékiségről, mint azok a szereplők, amelyek később válnak relevánssá. A politikai aktorok főleg ellenzéki periódusaik alatt igyekeznek innovatív változásokon keresztül menni, s ezek segítségével – kormányra kerülve – befolyásolni a rendszerváltás folyamatát.

A hazai ellenzékiség témáját azért kell nagyobb időkeretben külön vizsgálnunk, mert tapasztalati úton is könnyen meggyőződünk róla: a mai ellenzékiségnek nem sok köze van az 1989–90-es átmenet korszakának ellenzékiségéhez. Bár az 1990 utáni ellenzék kormányellenzéknek nevezhető, a mai (jó esetben) rendszerellenzék, de mint sok jelből láthatjuk: ezen is túllép, és egyfajta politikai ellenállás irányába kíván elmozdulni. Mindezek okán a korai nyugati várakozásokat – az együttműködő elit magatartásokról vagy épp a mérsékelt ellenzékiségről – nem tekinthetjük igazoltaknak.

Ha a változások értelmezésére valamilyen elrugaszkodási pontot keresünk, akkor tehát a rendszerváltásig kell visszamennünk, és abból kell kiindulnunk, hogy a létrejövő magyar demokrácia nem egy konszolidált, hanem egy *induló* demokrácia. Ez látszólag evidens megállapítás, valójában azonban mégis magyarázatra szorul. Az egész elemzés jellegét is irányát befolyásolja ugyanis, hogy *milyennek* (nyitottnak vagy kevésbé nyitottnak, spontánnak vagy valamilyen meghatározott irányba tartónak) tekintjük az új demokráciát. Létezik magyarázat, miszerint a demokratizálás teleologikus folyamat, azaz egy „zárt” pályán mozog, s különféle fázisokon keresztül egy meghatározott cél felé, mindig előre halad.¹⁸ Természetesen ez a cél a nyugati típusú demokrácia mind teljesebb megvalósítása. A teleologikus folyamat első lépése a demokrácia alapintézményeinek létrehozatala, a demokratikus intézményépítés konszolidációja a második, a magatartások konszolidációja pedig a harmadik fázis. Van azonban olyan megközelítés is, amely a fejlődési folyamatot nem teleologikusnak, egyenesen előrehaladónak látja, hanem azt vallja, hogy nincs előre „megírva”, mi fog történni.

Mindezt a különbséget azért is kell kiemelnünk, mert egy „teleologikus” megközelítésben a kormány-ellenzék viszonyának is van egy előre kalkulálhatónak tűnő mintázata. Ebben a megközelítésben a demokrácia oly annyira megkérdőjelezhetetlen entitás, hogy egy demokratikus kormánynak csakis demokratikus *kormányellenzéke* lehet. Ám láthattuk, hogy az aktorok magatartása keresztülhúzza ezt az elképzelést. Két értelemben is. Egyrészt azzal, hogy a demokrácia első éveiben a *közvetlen* múltban kiformalódó ellenzékiségnek fontos szerep jut. A késő Kádár-korszak demokratikus ellenzéke ugyanis maszszív rendszerellenzéki szerepet öltve válik az átmenet talán legmeghatározóbb

tényezőjévé. Ugyanakkor az ellenzék csak névleg rendszerellenzéki, ugyanis maga sem akar „totális” rendszerváltást. Sőt – Bibó István nyomdokán – „hátártolt forradalmat” akar. Azaz a közelmúltból az ellenzékiiségnek egy „vegyes” ellenzékképletét hozzák magukkal a mértékadó aktorok, s ezt a vegyes ellenzékiiséget érvényesítik az MDF kormányával szemben.

Tranzitológia, konszolidológia és az aktorok
„kiszámíthatatlan” cselekvése

De a *távolabbi* múltat sem lehet kiiktatni a magyar demokrácia fejlődéséből. A Fidesz 1994 utáni felemelkedése és a Fidesz-féle „kormányváltásnál több” ellenzékiiség, ha nem is a demokratikus ellenzék mintáját követi, de maga is kapcsolódik egy hagyományhoz, mégpedig a régebbi múlthoz, amelyben a rendszerellenzékiiségnek nagyon is fontos szerep jutott. Ezért az 1994-ben kormányra jutó MSZP-vel szemben a Fidesz – az SZDSZ-hez hasonlóan – szintén *nem* kormányellenzékként lép fel, s így tesz vele szemben az MSZP is 1998-ban. Ugyanakkor hozzá kell tennünk, hogy az 1998 és 2002 közötti jobboldali kormányzással szemben alakul ki – véleményünk szerint – a *legmérsékeltebb* ellenzéki politika. A harmadikutas baloldaliság igyekszik mérsékelni a baloldali ellenzékiiség életét, ami azonban nem fizetődik ki számára, merthogy 2002 (de különösen 2006) után a Fidesz ellenzékben erősen rendszerellenzéki karaktert ölt. Nem csoda, ha vele szemben 2010 után egy ugyancsak rendszerellenzéki baloldali és liberális opposíció lép fel, amely azonban magába ötvöztet egy ugyancsak a távolabbi múltból köthető karakterjegyet: az ellenállást. A magyar történelemből ha mást nem, jól ismerjük a „passzív rezisztencia” fogalmát, amely azonban időről időre aktívvá vált és olyankor robbanáshoz is vezetett. Most még távol vagyunk ettől a robbanástól, de ezzel együtt az ellenállás jelensége és mértéke egyre erőteljesebb.

Mindez pedig – újra hangsúlyozom – az átmenet sajátos kimenetelével függ össze. Messze nem az érvényesült ugyanis, hogy az aktorok „felismerik” a demokrácia érdekeit és ennek megfelelően cselekszenek. A teleologikus elméletek egyik leggyengébb pontja, hogy *nem mindegyik* releváns aktor szándékait és cselekvéseit tudja egyként realitásként elfogadni. Addig a tranzitológiai elméletekkel (lásd erről: Csizmadia, 2015) nincs baj, amíg regisztrálják, hogy az átmenetek Kelet-Közép-Európában azért jönnek létre, mert releváns aktorok elképzelhetőnek tartják a cselekvést és vállalják a kockázatot. Ez valóban így történt, és ezzel egy új paradigma jelent meg a régióban, hiszen addig korántsem volt evidens, hogy tömegesen lesznek cselekvőképesebb aktorok. Magyarországon ez azt jelentette, hogy a nyugatos gondolkodás erősen átjárta a potenciális cselekvőket, és ők vállalták, hogy a nyugatosság cselekvő szószólói lesznek.

A tranzitológia azonban ott tévedett, hogy ezzel a feladat nagyobbik része le van tudva, például azzal, hogy a korai demokráciák konszolidálódnak. Nem véletlenül nevezi a tranzitológia egyik kritikusa a konszolidológiát a tranzitológia meghosszabbításának (Friedman, 2011). A tranzitológiának akkor lett volna igaza, ha az aktorok számára folyamatosan csak egyirányú kihívás létezik, mégpedig az eleinte gyengén intézményesült demokrácia stabilizálására. Csak-hogy a nyitott kimenetelű demokratizálódásban másfajta gondolkodási irányok is képződnek, amelyek történetesen nemcsak arra terjednek ki, hogy az elején elképzelt egyenesvonalú folyamatot lemenedzselik, hanem arra is, hogy más vágányra térnek át.

A magyar demokráciának tehát egyáltalán nem véletlenül lett előbb rendszerellenzéke, majd pedig uralkodott el benne az ellenállás. A kormányellenzékiesség felszívódása ugyanis tünet. Annak a tünete, hogy nálunk nem egy teleologikus folyamat játszódott le előre megírt szerepekkel, hanem ellenkezőleg: a szerepek menet közben formálódtak ki, és az aktorok folyamatosan keresték befolyásnövelésük lehetőségét, és ezt a befolyást nem egyszer egyáltalán nem a „kívánatos” irányban valósították meg. Ha mindenben a várt fejlemények történnek, akkor Magyarország valóban mintademokrácia, és a nyugati modell egyik sikeres átültetője lenne, amilyennek sok nyugati tudós gondolta a 90-es évek végéig. De ne feledjük el, hogy Thomas Carothers nevezetes cikkében, 2002-ben már egyértelműen kimondja, hogy a tranzitológiának vége van (Carothers, 2002), és a jövőben sokkal több figyelmet kell fordítani az általánostól eltérő egyedi gyakorlatokra. A mi szempontunkból ez azt is jelenti: figyelmet kell fordítanunk azokra a belső szereplőkre, amelyek egymás után és nem a kívánatos „elméleti modell” szerint cselekszenek.

A legmélyebb szinten azonban még valamiről szól a nyitott végű átmenet korszaka. Nemcsak arról van ugyanis szó, hogy egyáltalán nem úgy alakul a demokrácia élete, ahogyan a liberális demokrácia modelljében ez elvárható lenne. Hanem arról is, hogy egy demokratizálásban egyáltalán mennyi idő alatt tisztulhatnak le például a kormánypárti és az ellenzéki képletek.¹⁹ A tranzitológia és a demokráciaelméletek általában rövid időtartammal számolnak. Az 1990-es évek közepén számos nyugati tudós már bejelentette, hogy a kelet-közép-európai demokráciák liberális demokráciák. Hogy aztán 2007-ben Iván Krastev már a liberális konszenzus „különös kimúlásáról” értekezzen a régióban (Krastev, 2007).

Így tehát azt mondhatjuk, hogy a nyitott kimenetel egyben nyitott *időhorizontot* is jelent. Mindezzel nem azt állítom, hogy Magyarországnak temérdek ideje van, amely alatt voltaképp nem kérhetünk számon rajta semmit. Azt azonban jelenti, hogy az ellenzékiesség nyugatias modelljeinek kialakulásához még nem volt elegendő az idő. A leginkább azért nem, mert egyelőre a közel- és a távolabbi múlt felfogásai kerültek előtérbe és a szereplők valójában történelmi harcot is vívnak egymással. A rendszerváltás legnagyobb hite pedig

ennek az ellenkezője volt: a történelemnek vége van. Mióta kiderült, hogy nincs vége, némileg talán jobban értjük, mennyire lassan örölnék az idő malmai, és a politikai aktorok miért nem úgy viselkednek, ahogyan az demokratikus vágyainkban reméltük.

JEGYZETEK

- ¹ A kötetben külön tanulmány foglalkozik a politikai vezetőkkel, a politikai elittel, a kormány működésével és szervezeti rendjével, a pártokkal (ezen belül a domináns pártrendszer esetleges kiépülésével).
- ² Dahlról – igaz a mandátumelmélet összefüggésében – lásd: Körösényi, 2007: 11–12.
- ³ A hibrid rendszer vagy más szóval a kompetitív autoritarianizmus a nyugati politikatudományban régóta jelen lévő fogalmak. A nyugati irodalom számos eleméről, illetve a magyar helyzetről nemrégiben Filippov Gábor politológus írt nagy visszhangot kiváltó tanulmányt: Filippov, 2018. A témáról az első tanulmánykötet: Böcskei Balázs–Szabó Andrea (szerk.), 2019. A kötetben a hibridrendszer-szemlélettel szemben kritikai állásfoglalás: Körösényi-Gyulai, 2019: 159–178.
- ⁴ A lengyel hatásokról lásd: Mitrovits, 2019.
- ⁵ 2001-es könyvemben a hatalmi elitet, a külpolitikai elitet és a közgazdász elitet azonosítom ilyen releváns politikai aktorként. Lásd: Csizmadia, 2001.
- ⁶ Az erőforrásokról, köztük az informális hatalomról részletesen máshol írok: Csizmadia, 2015.
- ⁷ Már kormányra kerülve írja Kis, hogy a baloldali-liberális koalíciónak (kétharmados felhatalmazottsága birtokában) alkotmányoznia kell.
- ⁸ Lásd: *A polgári Magyarországért*, 1996: 49.
- ⁹ Uo. 26.
- ¹⁰ A történelem vége tézist (igaz kérdőjeles formában) Francis Fukuyama hozta be a köztudatba. Lásd: Fukuyama, 1989.
- ¹¹ Medgyessy maga is puccsot sejtetett eltávolítása mögött, amelyet ráadásul Gyurcsány irányított.
- ¹² Ebben az építkező munkában fontos szerepet játszik például a ma is létező *Nemzeti Érdek* című folyóirat, amely 2007-ben indult. A mai jobboldal fenegyerekének számító G. Fodor Gábor például – Stumpf Istvánnal együtt – számos tanulmányt ír a folyóiratba az új kormányzás megvalósulására.
- ¹³ Lásd Orbán Viktor háromrészes cikksorozatát a *Magyar Nemzet*ben – Máig vita tárgya, hogy a megírás idején Orbán ismerhette-e az őszi beszédet. Ha végigolvassuk a három cikket (Vízválasztó I., II., és III., július 29., augusztus 5. és szeptember 9.), egyértelműnek látszik, hogy igen, de taktikai okokból nem fedte fel ezt.
- ¹⁴ A centrális erőteréről szóló beszéd a *Nagyítás* című újság 2010. február 17-ei számában jelent meg: *Megőrizni a létezés magyar minőségét* címmel.
- ¹⁵ A Fidesz-Magyar Polgári Szövetség Alapító levele, 2003.
- ¹⁶ Uo.
- ¹⁷ Tóth Csaba kiváló tanulmánya alaposan szól a koncentráció kiépülésének fázisairól és folyamatáról. Lásd: Tóth, 2001.

¹⁸ Ilyen értelemben foglal állást Gans-Morse, 2004.

¹⁹ Aki igazán mélyrehatóan meg akarja ismerni, mennyi idő kellett Franciaország vagy Olaszország demokráciájának konszolidálódására, az olvassa el Sheri Berman nagyszerű tanulmányát: Berman, 2007.

IRODALOM

- Angyal Emese Éva–Fellner Zita–Fényes Csongor (2017): Új kihívók. Politikai szocializációs utak a Momentum Mozgalomban, *Politikatudományi Szemle*, XXVI/4., 55–79.
- Berman, Sheri (2007): How Democracies Emerge? Lessons from Europe. *Journal of Democracy*, January, 28–41.
- Bíró Nagy András–Róna Dániel (2011): Tudatos radikalizmus. A Jobbik útja a parlamentbe, 2003–2010. In: Láncki András (szerk.): *Nemzet és radikalizmus*. Századvég Kiadó.
- Blondel, Jean (1997): Political Opposition in the Contemporary World. *Government and Opposition*, October, 462–486. <https://doi.org/10.1111/j.1477-7053.1997.tb00441.x>
- Bozóki András (1995): A magyar átmenet összehasonlító nézőpontból. In: *Uő.: Konfrontáció és konszenzus*. Savaria University Press, Szombathely.
- Bozóki András (2019): *Gördülő rendszerváltás. Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Böcskei Balázs–Szabó Andrea szerk. (2019): *Hibrid rezsimek. A politikatudomány X-aktái*. MTA PTI–Napvilág Kiadó.
- Böcskei Balázs–Molnár Csaba (2017): Kormányon a radikális jobboldal? – A Jobbik ígéretei a magyarországi törvényalkotásban (2010–2014). *Politikatudományi Szemle*, XXVI/1., 55–76.
- Carothers, Thomas (2002): The End of the Transition Paradigm. *Journal of Democracy*, 1., 5–21.
- Csigó Péter (1997): A Bokros-csomag jelentősége a politikai diskurzusban. *Politikatudományi Szemle*, 4., 27–58.
- Csizmadia Ervin (1995): *A magyar demokratikus ellenzék I–II–III*. T-Twins Kiadó.
- Csizmadia (2001): *Diskurzus és diktatúra. A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben*. Századvég Kiadó.
- Csizmadia Ervin (2007): *Politikai változáselmélet. Miért változnak pártok, kormányok, politikusok?* L'Harmattan Kiadó.
- Csizmadia Ervin (2015): The Hungarian Democratic Opposition in the 1980's: External and Internal Effects and Resources. *Intersections*, 4., 119–138.
- Csizmadia Ervin (2016): A tranzitológiának vége, felejtjük el? Az átmenet tervezett intézményeitől a tervezetlen hibridizációig. *Politikatudományi Szemle*, 2., 135–153.
- Csizmadia Ervin (2018): *Kik és hogyan készülődtek hatalomra? Az ellenzéki típusai és metamorfózisa az 1990 utáni Magyarországon*. Méltányosság Politikelemző Központ.
- Csizmadia Ervin (2019): Mit kezdünk Európával? *A hazai politikai elitek mintakövetési és mintamódosítási stratégiája*. Metszet, megjelenés alatt.
- Dahl, Robert A. (1965): Reflections on Opposition in Western Democracies. *Government and Opposition*, 1., 7–24. <https://doi.org/10.1111/j.1477-7053.1965.tb00362.x>

- Dahl, Robert A. (1973): *Regimes and Oppositions*. Yale University Press.
- Dahl, Robert A. (ed.) (1966): *Political Oppositions in Western Democracies*. New Haven, Yale University Press.
- Farkas Eszter (2018): „Az ellenzék ellenzéke”: A Lehet Más a Politika, a Momentum, Magyar Kétfarjú Kutyapárt és az Együtt szavazói a 2018-as választás idején. In.: Böcskei Balázs–Szabó Andrea (szerk.): *Várákozások és valóságok. Parlamenti választás 2018*. MTA PTI–Napvilág Kiadó, 223–240.
- Filippov Gábor (2018): A hibrid ellenforradalom kora. *24.hu*, <https://24.hu/belfold/2018/07/31/filippov-gabor-a-hibrid-ellenforradalom-kora/> Letöltés: 2018. szeptember 8.
- Fricz Tamás–Halmi Kund–Orosz Tímea (2018): *Az SZDSZ-jelenség. Liberalizmus Magyarországon a rendszerváltás idején*. Antológia Kiadó, Lakitelek.
- Fricz Tamás (2013): *Alkalmazott demokráciák*. Kairosz Kiadó.
- Fukuyama, Francis (1989): The End of History? *National Interest*, Summer. 1–18. <https://www.jstor.org/stable/24027184>
- Gans-Morse, Jordan (2004): Searching for Transitologists: Contemporary Theories of Post-Communist Transitions and the Myth of a Dominant Paradigm. *Post-soviet Affairs*, 4., 320–349. <https://doi.org/10.2747/1060-586X.20.4.320>.
- Hajdú András (2014): A magyar radikális jobboldali képviselők két generációja. A MIÉP és a Jobbik parlamenti képviselőinek összehasonlítása. *Politikatudományi Szemle*, 2., 59–86.
- Helms, Ludger (2008): Studying Parliamentary Opposition in Old and New Democracies: Issues and Perspectives. *The Journal of Legislative Studies*, March-June, 6-19. <https://doi.org/10.1080/13572330801920788>
- Husz Dóra, (1997): Elit-játszmák: A posztkommunista elit kialakulása. *Politikatudományi Szemle*, 3., 71–104.
- Jeszó Jozsef–Bakó Judit–Tóth Zoltán (2012): Jobbik: Egy net-network párt természetrajza. A radikális jobboldal webes hálózatai. *Politikatudományi Szemle*, 1. 81–104.
- Karácsony Gergely–Róna Dániel (2010): A Jobbik titka. A szélsőjobb magyarországi megerősödésének lehetséges okairól. *Politikatudományi Szemle*, 1. 31–63.
- Kis János (1992): Gondolatok a közeljövőről. *Magyar Hírlap*, december 24.
- Kis János (1994/a): A rendszerváltást lezáró alkotmány. *Népszabadság*, augusztus 19.
- Kis János (1994/b): Politika és liberalizmus. Interjú. *Beszélő*, augusztus 18.
- Kitschelt, Herbert (1992): Political Regime Change: Structure and Process Driven Explanations? *American Political Science Review*, December, 1028–1034. <https://doi.org/10.2307/1964354>, <https://www.jstor.org/stable/1964354>
- Kopecky, Petr–Spirova, Maria (2008): Parliamentary Opposition in Post-Communist Democracies: Power of the Powerless. *Journal of Legislative Studies*, 1-2., 133–159. <https://doi.org/10.1080/13572330801921117>
- Körösényi András–Gyulai Attila (2019): A hibridrezsime fogalom korlátai és egy alternatív megközelítés: a plebiszciter demokrácia. Un: Böcskei Balázs és Szabó Andrea (szerk.): *Hibrid rezsimek. A politikatudomány X-aktái*. MTA PTI–Napvilág Kiadó.
- Körösényi András (2007): A demokratikus elitizmus konszenzusán túl. *Politikatudományi Szemle*, 4., 7–28.

- Körösényi András (szerk.) (2015): *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Osiris–MTA-TK, PTI.
- Krastev, Ivan (2007): Is East-Central Europe Backsliding? The Strange Death of the Liberal Consensus. *Journal of Democracy*, October, 56–63.
- Krekó Péter–Juhász Attila–Molnár Csaba (2011): A szélsőjobboldal iránti társadalmi kereslet növekedése Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 2., 53–79.
- Lakner Zoltán (2011): *Utak és útvesztők – Az MSZP húsz éve*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Lakner Zoltán (2017): Megújuló válság. Az MSZP alkalmazkodási kísérlete 2010 után. In: Boda Zsolt–Szabó Andrea (szerk.): *Trendek a magyar politikában 2. A Fidesz és a többiek: pártok, mozgalmak, politikák*. MTA PTI–Napvilág Kiadó, 143–167.
- Lewis, Paul (1997): The Repositioning of Opposition in East-Central Europe. *Government and Opposition*, October, 614–630. <https://doi.org/10.1111/j.1477-7053.1997.tb00449.x>
- Mitrovits Miklós (2019): A lengyel hatás a magyar demokratikus ellenzék tevékenységére, 1980–1981. *Századok*, 2., 403–428.
- Molnár Csaba (2018): A néppártosodás próbája a nyerés? A Jobbik szereplése a 2018. évi országgyűlési választáson. In.: Böcskei Balázs–Szabó Andrea (szerk.): *Várakozások és valóságok. Parlamenti választás 2018*. MTA PTI–Napvilág Kiadó, 195–222.
- Müller, Jan-Werner (2018): *Mi a populizmus?* Libri kiadó.
- Offe, Claus (1994): A kelet-európai átmenetek intézményeinek tervezése. *Politikatudományi Szemle*, 3., 5–32.
- Pataki Ferenc (2013): *Hosszú menetelés. A Fidesz-jelenség*. Noran Libro.
- Przeworski, Adam–Limongi, Fernando (1997): Modernization: Theories and Facts. *World Politics*, January, 155–183. <https://doi.org/10.1353/wp.1997.0004>
- Róna Dániel–Molnár Csaba (2017): Radikális változás? – Jobbik néppártosodása. In: Boda Zsolt–Szabó Andrea (szerk.): *Trendek a magyar politikában 2. A Fidesz és a többiek: pártok, mozgalmak, politikák*. MTA PTI–Napvilág Kiadó, 168–198.
- Róna Dániel (2016): *A Jobbik-jelenség. A Jobbik Magyarországért Mozgalom térnyerésének okai*. Könyv Café, Budapest.
- Rustow, Dankwart (1970): Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model. *Comparative Politics*, April, 337–363. <https://doi.org/10.2307/421307>, <https://www.jstor.org/stable/421307>.
- Stepan, Alfred (1997): Democratic Opposition and Democratic Theory. *Government and Opposition*, October, 657–678. <https://doi.org/10.1111/j.1477-7053.1997.tb00452.x>.
- Szabó Gabriella–Bene Márton–Antal Anna–Farkas Attila (2015): Kívül tágasabb! Radikális jobboldali médiumok a magyar médianyilvánosság hálózataiban. *Politikatudományi Szemle*, 3., 99–126.
- Tóth Csaba (2001): A magyar pártrendszer fejlődésének fő iránya. *Politikatudományi Szemle*, 3., 81–104.

KITEKINTŐ: MÓDSZERESSEN

Farkas Eszter–Susánszky Pál

Hazai és nemzetközi választáskutató panelvizsgálatok.
A lebonyolítás főbb elméleti és módszertani szempontjai

HAZAI ÉS NEMZETKÖZI VÁLASZTÁSKUTATÁSI PANELVIZSGÁLATOK

A lebonyolítás főbb elméleti és módszertani szempontjai

Farkas Eszter

(Közép-Európai Egyetem Politikatudományi Tanszék)

Susánszky Pál

(Társadalomtudományi Kutatóközpont, Politikatudományi Intézet,
ELTE Társadalomtudományi Kar Felsőoktatási Intézményi Kiválósági Program)

*A tanulmány beérkezett: 2019. február 8. – opponálás: 2019. február 19– május. 28. –
véglegesítő: 2019. október 24.*

ÖSSZEFOGLALÓ

A politikai témájú kérdőíves felmérések eredményeit és az összefüggések feltárását célzó elemzéseket érthető módon kiemelt figyelem kíséri az országgyűlési választásokat megelőzően. Azt azonban sokan figyelmen kívül hagyják, hogy az egyszeri, keresztmetszeti vizsgálatok számos kérdésre nem képesek választ adni. Nem alkalmasak például egyéni szintű változások feltárására, továbbá a különböző politikai események (például a választási kampány) hatásának mérésére is csak korlátozott mértékben. A nemzetközi gyakorlatot követve a Magyar Tudományos Akadémia Politikatudományi Intézetének kutatócsoportja Magyarországon ritkaságszámba menő, három hullámos panelkutatást folytatott a 2018-as országgyűlési választásokhoz kapcsolódóan. Jelen cikkünkben összefoglaljuk a panelkutatások módszertani előnyeit és a legfontosabb technikai nehézségeket. Kitérünk a hazai és más európai választáskutatási panelvizsgálatok kutatási dizájnaira. Végül pedig bemutatjuk a *Résztétel, képviselet, pártosság. Választáskutatás 2018* (NKFI K-119603) projekt legfontosabb kutatási kérdéseit.

Kulcsszavak: országgyűlési választás ■ panelkutatás ■ oksági kapcsolat ■ lemorzsolódás
■ kondicionálódás ■ pártosság ■ képviselet ■ politikai részvétel

Cikkünk legfőbb célja, hogy bemutassuk a *Résztétel, képviselet, pártosság. Választáskutatás 2018* (NKFI K-119603) vizsgálat kutatási környezetét. A projekt keretében panel adatfelvételt végeztünk, amelynek három hulláma a 2018-as magyarországi parlamenti választásokhoz kapcsolódott. Ennek megfelelően összefoglaló cikkünk az alábbi témákra tér ki: (1) a paneldizájn legfontosabb

Politikatudományi Szemle XXVIII/4. 119–134. pp. © Társadalomtudományi Kutatóközpont
<https://doi.org/10.30718/POLTUD.HU.2019.4.119>

módszertani tulajdonságai; (2) a választáskutatási panelek típusai; (3) a magyar panelkutatások, végül pedig (4) a választáskutatás európai gyakorlata.

A panelvizsgálatok legfőbb jellemzője, hogy a kutatás során a válaszadókat több hullámban, több időpontban kérdezzük meg ugyanazokról a témákról. Ennek legfőbb előnye, hogy a vizsgált jelenségek alakulását nem csak populációs szinten, hanem egyéni szinten is nyomon tudjuk követni. A választási panelvizsgálatok tematikája a választásokhoz kapcsolódik, többek között kitér a választási részvételre, politikai témákkal kapcsolatos vélekedésekre, politikai attitűdökre. A vizsgálat tárgyán kívül a követéses vizsgálat periodicitásában is vannak speciális jellegzetességei, amennyiben a választási ciklusok természetes tagolódását követik.

Az általunk áttekintett nagyobb európai választáskutatási panelvizsgálatokban (brit, német, osztrák, svájci, román, portugál, svéd) kétféle gyakorlattal találkozhatunk. Előfordulnak két választás közötti vizsgálatok, amelyek egy választási ciklus alatt a választók preferenciáinak alakulását kívánják feltárni (lásd például a brit választási panel esetén). Ezekre a kutatásokra jellemző, hogy évente keresik fel a paneltagokat, tehát egy kutatássorozatban – a választási ciklus hosszától függően – 4-5 hullám szerepel. A másik típusú kutatási stratégia inkább a kampányidőszakokra koncentrál. A választásokat megelőző egy évben 34 havonta kérdezik meg a paneltagokat, majd a választások után lebonyolítanak egy záróhullámot is. Összességében a választások előtt általában kétszer, majd a választások után egyszer vesznek fel adatokat. Vannak olyan projektek, ahol a két gyakorlatot egyszerre alkalmazzák, tehát vizsgálják a választási ciklus alatti változásokat és a kampányidőszak alatti változásokat is.

A Részvétel, képviselet, pártosság. Választáskutatás 2018 elnevezésű projektünk adatfelvételi részében ez utóbbi, második kutatási gyakorlatot választottuk. Három hullámban kerestük fel ugyanazon megkérdezetteket. Két adatfelvételt a 2018-as országgyűlési választás előtt, egyet pedig a választást követően bonyolítottunk le. Mindenképpen hangsúlyozni kívánjuk, hogy Magyarországon olyan, választásokhoz kapcsolódó panelkutatást, amely fél év alatt három hullámban készített felmérést, még nem végeztek. Jelen kutatásunk lehetőséget biztosít ahhoz, hogy az európai kutatási trendekhez csatlakozzunk, azokkal összehasonlítható adatokat kapjunk.

Mielőtt a panelkutatások előnyeinek és hátrányainak részleteit kifejtjük, érdemes magának a panel vizsgálatnak a fogalmát bemutatni. Ahogy azt fentebb említettük, a panelvizsgálatok legfőbb tulajdonsága, hogy a válaszadóinkat egymás után több időpontban kérdezzük meg. A téma fontos kézikönyvei közül jó néhány azonban szinonimaként használja a panel és a panelvizsgálat kifejezéseket (lásd: Lynn, 2009; Menard, 2007; Wooldridge, 2015). Ennek valószínűleg az lehet az oka, hogy a társadalomtudományon belül több diszciplína is használ hasonló módszertant, viszont nagyon különböző jelensé-

gekre alkalmazza azt és némiképp eltérő fogalomhasználatot vezettek be. A politikai szociológiában egyértelműnek tűnik, hogy a megfigyelési egységeink egyének. Ezzel szemben az ökonometria kutatási gyakorlatában a vizsgált egységek lehetnek cégek vagy termelési egységek, más kutatásoknál városok vagy országok. Például fontos lehet felmérni, hogy egy-egy állami intervenciónak (cégek támogatása, cégvezetők képzése, városi rendőrség megerősítése stb.) milyen hatása van a cégek termelékenységére, vagy a bűnözési ráta alakulására. Éppen azért, hogy az olvasót korábbi – saját diszciplínájának fogalomhasználatára – tapasztalatai lehetőleg ne keverjék össze, mi kizárólag a panelkutatás, panelvizsgálat kifejezéseket fogjuk használni és kerülni fogjuk a panel, esetleg a követéses vizsgálat kifejezéseket.

Tehát a panelkutatásra úgy tekintünk, mint egy olyan empirikus vizsgálati típusra, ahol előre meghatározott időközönként a népesség ugyanazon tagjait kérdezik meg hasonló, vagy ugyanazon kérdésparkkal.

A tanulmány első két részében a panelkutatások előnyeit és hátrányait tekintjük át, amelyben kitérünk a kutatás során felmerülő legfontosabb módszertani problémákra. A harmadik részben a korábbi magyar, a negyedik részben pedig az európai választási panelkutatások dizájnait foglaljuk össze. Az utolsó, ötödik részben pedig projektünk céljait, módszertani kihívásait tárgyaljuk.

A PANELVIZSGÁLATOK ELŐNYEI

A panel lekérdezések előnye, hogy a vizsgálat során az alanyok megfigyelése több alkalommal történik, így a kutatás során véleményük változása nyomon követhető. Peter Lynn (2009) módszertani kézikönyvének első fejezetében összefoglalja, melyek a panelvizsgálatok erősségei, milyen kérdésfeltevésekre lehet használni az így gyűjtött adatokat. Ebből a listából most csak azokat mutatjuk be, amelyek egy választási panelkutatás során relevánsak lehetnek. Fontos hangsúlyozni, hogy a különböző kérdésfelvetések mögött az adatfelvételnek ugyanaz a logikája: egy emberrel egymás után többször töltetjük ki ugyanazt a kérdőívet.

A teljes populációban lezajlott változások elemzése

Társadalomkutatók számára érdekes lehet, hogyan változnak meg egy adott populáció bizonyos aggregált (makro szintű) tulajdonságai, mint például átlagok, eloszlások vagy arányok. Keresztmetszeti kutatások sorozatából a társadalmi szintű tulajdonságok változása/változatlansága ugyan jól detektálható, de az egyéni (mikro szintű) változások nem ismertek. Tegyük fel, hogy egy párt támogatottsága két időpont között változatlan. Könnyen előfordulhat

azonban, hogy az első és a második időpont között a támogatók körében nagyon magas volt a fluktuáció, azaz noha ugyanolyan arányban, de más társadalmi háttérrel rendelkező emberek szavaznának ugyanarra a pártra. A keresztmetszeti vizsgálatokból a támogatói csoportok összetételének változására lehet következtetni, de egyéni szintű változásokra nem. Nem tudjuk például, hogy azok, akik az első időpontban az adott pártra szavaztak, miért pártoltak el tőle, és melyik másik pártot választották helyette. Röviden szólva, a választási panelvizsgálatból megtudhatjuk, hogy az adott pártnak a kampány során pontosan kiket sikerült megtartania, meggyőznie, és kiket elveszítenie.

Egyéni szintű változások elemzése

A makro/populációs szinten detektált változásoktól függetlenül fontos kérdés, hogy az egyének szintjén milyen változások jelentkeznek és ezeket a változásokat milyen tényezőkkel lehet magyarázni. Elképzelhető, hogy vannak olyanok, akik elbizonytalanodnak a kampány során, vagyis az első időpontban még úgy nyilatkoznak, hogy elmennének szavazni, de a másodikban már nem. Egy intenzív kampányidőszakban, amikor az emberek többet foglalkoznak politikával és a politikai pártok nagyobb hangsúlyt fektetnek a szavazók preferenciáinak alakítására, érdekes jelenség nemcsak a pártot támogatók összetételének változása, hanem az egyéni szintű politikai preferenciák alakulása is. Az egyéni szintű változások elemzése során olyan kérdésekre lehet választ adni, mint: Milyen tényezők vezethetnek az elbizonytalanodáshoz, bizonyos attitűdök változásához?

Az egyéni tulajdonságok változása kapcsán nem csak az az érdekes, hogy mi magyarázza az egyéni vélemények változását, hanem az is, hogy a változás mennyire van jelen a társadalomban. A politikai szociológiában jól ismert, hogy bizonyos politikai attitűdök stabilitása meglehetősen magas. Prior (2010) a nyugat-európai országok panelkutatásait elemezve megállapította, hogy a politika iránti érdeklődés kifejezetten stabil. Azok aránya a társadalomban, akik korábban nem érdeklődtek a politika iránt, később azonban érdeklődőek lettek (és fordítva), nagyon alacsony. Újabban Russo és Stattin (2016) megerősítette Prior eredményeit, de kiegészítették azzal, hogy a fiatal korcsoportokban a politika iránti érdeklődés és a liberális-konzervatív orientációk nagyobb ingadozást mutatnak, mint az idősebb korcsoportokban.

Az egyéni szintű tulajdonságok stabilitása kapcsán gyakran tárgyalt kérdés, hogy az egyéni tulajdonságok változásának milyen mintázatai fordulnak elő. Jelen kutatásunkban különösen érdekes lehet, hogy a kormánnyal való elégedettség, vagy más vélemények és attitűdök változása, milyen egyéni mintázatokat mutatnak. Elképzelhető, hogy az intenzív kampányidőszakban lesz-

nek olyanok, akiknek az elégedettségi szintje nem változik és lehetnek olyanok, akik a kampány előrehaladásával (éppen annak hatására) elégedettebbek vagy elégedetlenebbek lesznek a kormánnyal. Az egyéni szintű tulajdonságok stabilitásának vizsgálatánál tehát nem csupán az ingadozás mértékét lehet kimutatni, hanem egyéni változási mintákat (pl.: stabilitás, növekedés, csökkenés, nem lineáris változás) is detektálhatunk.

A beavatkozások vizsgálata

Mivel a *Választáskutatás 2018* projektünk kampányidőszakban zajlott, érdemes rá úgy tekinteni, mint beavatkozási vizsgálatra. A beavatkozás-vizsgálatok arra a kérdésre igyekeznek válaszolni, hogy egy bizonyos beavatkozás (pl. információs kampány, szervezeten belüli átszervezés, munkakeresési képzés) eredményeképpen megváltoznak-e a vizsgált attitűdök (pl.: tolerancia, empátia) vagy viselkedések (pl.: munkakeresés, együttműködés). A választásokat megelőző politikai kampány időszaka felfogható úgy is, mint egy az egész társadalmat érintő beavatkozás, aminek a hatása azonnal jelentkezik. A pártok ugyanis igyekeznek a választási kampánnyal a lehető legtöbb embert elérni, és a lehető legtöbb emberre hatást gyakorolni, méghozzá úgy, hogy a kampány hatása azonnal jelentkezzen az állampolgároknál. Az eléérés 2018-ban Magyarországon jól sikerült a pártoknak, választadóink mindössze 11 százaléka mondta azt a választások után, hogy egyáltalán nem követte a kampányt.

A kampányok hatásának elemzésekor a kutatók alapvetően két témára koncentrálnak: fokozza-e a kampány a részvételt, illetve hogyan alakulnak a pártok szavazóbázisai a kampány során. Vannak, akik szerint a kampány hatása a választási részvételre minimális (pl. Gelman–King, 1993), míg mások úgy találták, a különböző kampányesemények (pl. jelölti vita, jelöltállítási beszéd) különböző hatással vannak a választótáborokra (Hylligus–Jackman, 2003).

Oksági kapcsolatok

Lynn (2009) külön kiemeli, hogy a panelvizsgálatok alkalmasak lehetnek az oksági kapcsolatok tesztelésére. Az oksági viszony fennállásával kapcsolatban valóban az egyik fontos követelmény, hogy az ok időben megelőzze az okozatot (Davis, 1985). A panelkutatások során tehát mindenképpen többet tudhatunk meg a lehetséges oksági kapcsolatokról, mint a keresztmetszeti vizsgálatok esetén. Azonban fontos hangsúlyozni, hogy a panelvizsgálatok sem elégitik ki az oksági kapcsolatokkal szemben támasztott összes követelményt (Greenberg, 2008).

A PANELVIZSGÁLATOKNÁL FELMERÜLŐ MÓDSZERTANI PROBLÉMÁK

A lemorzsolódás

Lemorzsolódásnak nevezzük az egyes paneltagok adatfelvételtől való kiesését. Többféle ok képzelhető el, ami miatt egy válaszadót a második vagy későbbi hullámban nem érünk el: megtagadja a válaszadást, elköltözött, elhalálozott, és így tovább. A panelkutatások során tapasztalható lemorzsolódás akkor különösen problematikus, ha a nem válaszolás bizonyos társadalmi csoportok körében nagyobb valószínűséggel következik be. Számos nemzetközi kutatás eredménye igazolja, hogy a panel adatfelvételek során történő lemorzsolódás a legtöbb esetben szisztematikus. Azon társadalmi csoportokhoz tartozók körében magasabb a lemorzsolódás esélye, akiket egyébként is nehezebb elérni egy kérdőíves lekérdezés során. A lemorzsolódás rontja a populációs becslések pontosságát, és veszélyeztetheti a panelkutatás folytatását is (Watson–Wooden, 2009: 159.). További probléma a lemorzsolódásnál a minta elemszámának csökkenése, valamint a kutatási pénzek hatékony felhasználása szempontjából is fontos, hogy minél több válaszadót sikerüljön benntartani az egyes lekérdezési hullámokban (Fumagalli–Laurie–Lynn, 2013).

Rothenbühler és Voorpostel (2016) tanulmányukban azt vizsgálják, mely változók mentén érintettek a kérdezettek különösen a panelvizsgálatokból való lemorzsolódásban. Arra a kérdésre keresték a választ, vajon a sérülékeny, kevesebb erőforrással rendelkező, nehezen elérhető társadalmi csoportok tagjai (többek között az alacsonyán képzettek, munkanélküliek, idősek) nagyobb eséllyel morzsolódnak-e le két panelfelvételi hullám között. Feltételezésük szerint, ezen csoportok tagjai számára a panelkérdőívek kitöltése jóval kellemetlenebb, hiszen nem szívesen osztják meg nehéz helyzetüket egy ismeretlen kérdezőbiztossal, továbbá azt gondolják magukról, hogy nem rendelkeznek a kérdőívek kitöltéséhez szükséges nyelvi és intellektuális képességekkel, ezért inkább megtagadják a válaszadást. Mivel ezen csoportok tagjainak társadalmi integrációja általában alacsonyabb az iskolázottabbaknál, a magasabb jövedelemmel rendelkezőknél jóval kevésbé érzik állampolgári kötelességüknek a különböző kutatásokban való részvételt. Ezen felül jellemző, hogy politikai érdeklődésük is alacsonyabb, amely szintén a nem válaszolási attitűdöt erősíti. Miközben a magas iskolai végzettséggel rendelkezők és alkalmazásban állók esetén annak kisebb az esélye, hogy a kérdezőbiztosok otthonukban találják őket.

Rothenbühler és Voorpostel elemzésének eredménye szerint a bevándorlók, a munkanélküliek, illetve a rossz egészségi állapotban lévők nagyobb valószínűséggel morzsolódnak le a panellekérdések során, a magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők pedig nagyobb valószínűséggel vesznek részt a lekérdezés hullámaiban. Hasonló eredményre jutott Frankel és Hillygus (2013) is: a nehezebben elérhető csoportok ezek ki legkönnyebben a panelből. Eredményeik szerint a fiatalok, a bevándorlók és az egyedül élők morzsolódnak le

a legnagyobb, a társadalmi kérdésekben elkötelezettek és stabil lakóhellyel rendelkezők pedig a legkisebb valószínűséggel az egyes kérdezési hullámok között. Ezzel szemben Kruse és szerzőtársai (2009) kutatásukban a gyermekek lemorzsolódásának nagyobb valószínűségét tapasztalták. Továbbá nem meglepő módon azt találták, hogy a tapasztaltabb kérdezőbiztosok hatékonyabban tartják bent a kérdezetteket a panelvizsgálatban. A kérdezőbiztosokra a panelkutatások során különösen nagy felelősség hárul, az elutasítás valószínűsége nagyban függ a kérdezőbiztos tapasztaltságától, megbízhatóságától, magabiztosságától (Watson–Wooden, 2009: 162.).

A lemorzsolódást és a kérdőívekre adott válaszok minőségét a demográfiai jellemzők mellett politikai hovatartozás szempontjából is vizsgálták (lásd pl.: Kruse és szerzőtársai, 2009). Kutatásuk során a megfelelő kontrollváltozók bevonását követően többek között azt találták, hogy azok a válaszadók, akik a panelkutatás több hullámában sem morzsolódtak le, nagyobb valószínűséggel tudták megnevezni Barack Obama vallását, kevésbé látják reménytelennek az ország politikai helyzetét, viszont unalmasabbnak találják az elnökválasztási kampányt, mint a panelkutatás hullámai során lemorzsolódott, vagy a kizárólag keresztmetszeti vizsgálatban résztvevők. Továbbá eredményeik szerint a bizonytalan republikánus szavazók morzsolódtak le legnagyobb eséllyel az egyes panel lekérdezések során, noha önmagában a politikai preferencia és a kutatásban való részvétel között nem találtak összefüggést. A szerzők arra is kíváncsiak voltak, vajon a panelvizsgálatban való részvétel megnöveli-e a választáson való részvétel valószínűségét. Eredményeik szerint a panelvizsgálatban való részvétel a politika iránt kevésbé érdeklődők esetében növelte a választási részvétel esélyét, valamint minél több lekérdezési hullámban vesznek részt a válaszadók, annál kevesebbszer választják politikai témájú kérdéseknél a „Nem tudom” válaszlehetőséget. Kutatásunk szempontjából szintén fontos eredménye a tanulmányuknak, hogy minél több lekérdezési hullámban vettek részt a kérdezettek, annál inkább csökkent a panelvizsgálatból való lemorzsolódás valószínűsége.

Többen foglalkoznak azzal a kérdéssel, hogyan lehetne a lemorzsolódást csökkenteni (Watson–Wooden, 2009, Fumagalli és szerzőtársai, 2013). A legkézenfekvőbb megoldások közé tartozik a különböző ösztönzők alkalmazása. Fumagalli és szerzőtársai (2013) kutatási eredményeikkel egyértelműen rámutatnak, hogy a lekérdezés során alkalmazott anyagi ösztönzők nagymértékben hozzájárulnak a válaszadók bennmaradásához. Kutatásuk fontos következtetése, hogy az anyagi ösztönző összege nincs szignifikáns hatással a kérdezettek kutatásban való részvételére, illetve annak kapcsán sem találtak szignifikáns összefüggést, hogy az anyagi hozzájárulást a kérdezettek a kérdőív kitöltését megelőzően, vagy azt követően kapták-e kézhez. Továbbá különböző kísérleti módszerekkel azt is tesztelték, hogy a paneltagokhoz a kérdőív kitöltését követően eljuttatott kutatási eredményekről szóló tájékoztató hatással van-e a lemor-

zsolódásra, azonban nem találtak szignifikáns összefüggést a kérdezettek utólagos informálása és a panelhullámokban való bennmaradás között.

Kruse és szerzőtársai (2009) nem találtak összefüggést a panelvizsgálatok kérdőív-szerkezete és a panelben való részvételi valószínűség között. Vélhetően ebből a szempontból a panel- és keresztmetszeti lekérdezésekre hasonló „hüvelykujj-szabályok” vonatkoznak: minél hosszabb a kérdőív, annál magasabb lesz a válaszmegtagadás aránya, politikai szempontból minél kényesebb kérdések kerülnek bele a kérdőívbe, annál kevesebb őszinte válaszra számíthatunk.

Angelusz Róbert és Tardos Róbert (2006) korábbi magyarországi panelkutatások adatain elemezték a lemorzsolódást. Eredményeik szerint a legnagyobb eséllyel a férfiak, a budapestiek, és a 30 év alattiak morzsolódnak le a mintából. Nehezebb elérhetőségű csoportoknak számítottak még az aktív keresők és a tanulók is, a munkanélkülieket és a nyugdíjasokat pedig az előbbieknél nagyobb arányban sikerült elérni a második és a harmadik hullámokban. A kutatás során az első hullámba bekerült válaszadóktól megkérdezték, hajlandók volnának-e részt venni egy következő kérdezési hullámban is. A 2000-es évek elején alig pár év alatt 67 százalékról 53 százalékra esett vissza a részvételre hajlandóak aránya és 19 százalékról 26 százalékra nőtt a részvételt elutasítók aránya is. Ezeket a lemorzsolódásra vonatkozó eredményeket megerősítette Bartusnak (2015) az *Életünk Fordulópontjai* című vizsgálat adatain alapuló elemzése is.

A paneltagok alkalmazkodása

A panelkutatások egyik érdekes módszertani problémája, hogy a résztvevő tagok egy olyan hatásnak vannak kitéve, amit a kutatás során nem tudunk elkerülni. Ez a hatás magának a megfigyelésnek, vagy másként az ismételt kérdésnek a hatása. Mivel a panel vizsgálatokban egy személyt többször is megkérdezzük ugyanarról a témáról, sőt ugyanazt a kérdést tesszük fel több időpontban, az ismételt méréseknél a válaszok a korábbi tapasztalatok miatt kondicionáltak lehetnek (Lynn, 2009: 9.). A panelben való részvétel lehetséges hatásai közé tartoznak, hogy (1) a résztvevők hozzászoknak a kérdezési szituációhoz, beletanulnak a különböző skálák használatába, (2) a nagyobb tudatosság miatt megváltozik az egyén attitűdje és viselkedése, (3) megnövekszik vagy lecsökken a résztvevők motiváltsága, esetleg kikristályosodnak bizonyos vélemények, megszilárdulnak egyes attitűdök (Waterton–Lievesley, 1989 [idézi Cantor, 2008]). Elképzelhető, hogy a kutatásban résztvevőknek olyan, politikával kapcsolatos kérdéseket tesznek fel, amiken korábban még nem gondolkodtak. A panel kondicionálódása miatt tehát a paneltagok válaszai eltérhetnek azon nem paneltagok válaszaitól, akik csak egyszeri megkeresés alkalmával találkoznak a kérdőív témáival, kérdéseivel.

A panel kondicionálódásának problémája nem érint minden kutatási területet egyformán. Cantor (2008:125.) összefoglalójában kiemeli, hogy a választáskutatások azok közé a tematikák közé tartoznak, amelyeknél a paneltagok kondicionálódásának esélye kifejezetten magasnak mondható. A Cantor által bemutatott, főleg az 1970-es években készült kutatások szerint a panelben résztvevők nagyobb arányban mentek el szavazni, mint azok a nem paneltagok, akik csak egy lekérdezési hullámban vettek részt.

A kondicionálódásnak a negatív hatások mellett van pozitív hozadéka is a kutatások számára. Azok a mérőeszközök, főkomponensek, amelyek kérdései kondicionáltak (nem először találkozik vele a válaszadó) magasabb mérési megbízhatósággal rendelkeznek (Sturgis, Allum és Brunton-Smith, 2009).

A válasz megtagadása és a személyre szabott kérdezés

Az egyes kérdések esetén tapasztalható válaszmegtagadások (*item non-response*) jelentősen ronthatják az adatok minőségét. A panelvizsgálatoknál azonban lehetőség van a korábbi hullámok eredményeit a következő hullámok lekérdezésébe beépíteni (*dependent interviewing*). A korábbi válaszokat felhasználhatjuk az aktuális válaszok ellenőrzésére, vagy emlékeztethetjük a válaszadót korábbi válaszára (Jäckle, 2009). Például, ha valaki a második hullámban úgy nyilatkozik, hogy nem tudja, kire szavazna, pedig az első hullámban volt egyértelmű pártpreferenciája, akkor a kérdezőbiztos emlékeztetheti a válaszadót, hogy korábban melyik pártra szavazott volna. Így csökkenthető a rejtőzködés és pontosabban mérhetjük az elbizonytalanodást.

A politikai attitűdök kapcsán is használható a személyre szabott kérdezési technika. Tegyük fel, hogy az oktatás helyzetével való elégedetlenséget egy 11 fokú skálán mérjük. Ha valakinek a véleménye nagyon nagy ingadozást mutat (három pont vagy még nagyobb az eltérés az első és a második hullám közötti véleményekben), akkor érdemes lehet rákérdezni, és ellenőrizni, vajon tényleg ilyen jelentős mértékben megváltozott-e a véleménye, illetve milyen eseményekkel függhet össze véleményének megváltozása.

A MAGYARORSZÁGI PANELVIZSGÁLATOK

Magyarországon a rendszerváltás óta több olyan kutatás is zajlott, ahol a válaszadók többszöri megkeresésére, válaszaiknak, véleményeiknek nyomon követésére sor került. A TÁRKI *Magyar Háztartás Panel* című kutatása a magyarországi panelkutatások szempontjából egyedülálló példának számít. A hazai panelkutatások között ezt a lekérdezést végezték első és eddigi legtöbb alkalommal: 1992 és 1997 között összesen hat hullámban vizsgálták a rendszer-

váltás utáni Magyarország társadalmának átalakulását. A kérdőív kitért a háztartásban élők jövedelmi helyzetére, megtakarításaira, munkaerő-piaci státuszára, iskolázottságára, de különböző társadalmi kérdésekben (pl. migráció, szegénység, állami szerepvállalás) alkotott véleményére is. Egy másik jelentős panelkutatás a 2001-ben indult és négy hullámon keresztül zajlott az Életünk Fordulópontjai című vizsgálat. A kutatás a magyar társadalom gyermekvállalási, párkapcsolati és nyugdíjba vonulási viselkedését vizsgálta négy lekérdézési hullámon keresztül. A 2000-es évek közepén a *Hungarostudy Egészség Panel* című vizsgálatban az egészség-magatartás és a depresszió mellett a civil szervezeti részvétel témája is megjelent (Kopp, 2008).

A kifejezetten politikai magatartással, politikai attitűddel kapcsolatos kutatások Magyarországon elsősorban Angelusz Róbert és Tardos Róbert nevéhez fűződnek, noha választási témájú panelkutatást először az 1994-es választásokhoz kapcsolódóan az MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoportja végzett. Az adatfelvételre a választást megelőzően kettő, a választásokat követően egy hullámban (1993 őszén, 1994 tavaszán és 1994 őszén) került sor (Angelusz és Tardos, 1995). 2002-ben – többek között – Angelusz Róbert és Tardos Róbert vezetésével *Magyar Választáskutatási Program* néven egy olyan műhelyt hoztak létre, amelynek célja a politikai viselkedés és a választói magatartás vizsgálata volt. A projekt keretében megjelent tanulmánykötetben a választási részvételen kívül elemzéseket olvashatunk a választói csoportok közötti törésvonalokról, a pártok kampánytevékenységéről, a média szerepéről a politikai részvételben, valamint módszertani problémákról (mérés, előrejelzés, lemorzsolódás stb.). A kutatási projekt és vizsgálatsorozat 2011-ben befejeződött.

A következő jelentős választási panelkutatást ezen program keretében szervezték. A kutatók két panelvizsgálatot is végeztek párhuzamosan a 2006-os választásokhoz kapcsolódóan, mindkettőt két hullámban kérdezték le: az egyiket 2003-ban és 2006-ban, a másikat pedig 2005-ben és 2006-ban. (Angelusz és Tardos, 2006).

AZ EURÓPAI VÁLASZTÁSI PANELVIZSGÁLATOK

A bevezetőben már említettük, hogy több európai országban nagy hagyománya van a választásokhoz kapcsolódó panelkutatásoknak. Nagy-Britanniában és Németországban például már az 1960-as években végeztek panelvizsgálatokat. Az 1. táblázatban felsoroljuk az elmúlt 10 évben lebonyolított legjelentősebb európai választási panelkutatási projekteket, azok kutatási dizájnját és a vezető kutatókat. Ugyanakkor nem szerepeltetjük az egyéb dizájn szerint végzett kutatásokat, tehát a választókerületi jelöltekkel készült kérdőíveket, a kampánytémák kutatását, médiaelemzéseket és keresztmetszeti vizsgálatokat, noha a vizsgált négy országban a választáskutatási panelt a fenti kutatási ele-

mek közül néhány általában kiegészíti. A táblázat csak az országos parlamenti választás kutatási panelvizsgálatait foglalja össze, tehát nem jelennek meg az európai parlamenti választások kapcsán végzett egyéb felmérések, vagy a nem politikai témájú panelvizsgálatok sem.

Ahogy a táblázatban is látható, a panelkutatások meglehetősen különböző szerkezetűek lehetnek. A legfontosabb tulajdonságok:

- (1) a lekérdezések (adatfelvételi hullámok) száma,
- (2) a lekérdezések között eltelt idő,
- (3) az adatfelvétel módja (személyes, telefonos és online), és
- (4) a kérdezés időzítése (kampányhoz vagy választásokhoz kötött).

Különösen érdekesek a gördülő keresztmetszeti kampány-vizsgálatok (*Rolling Cross-Section Campaign Survey with Post-election Panel Wave*). Ezeknél a kutatásoknál a választást megelőző körülbelül két hónapos intervallumban minden nap felkeresnek 100 válaszadót, majd a választást követően egy alkalommal még egyszer megkérdezik őket. Ausztriában, Németországban és Svájcban találkozhatunk a választási panelkutatások ezen válfajával.

Az 1. táblázatban szereplő országok nyugat-európaiak, az egyetlen kelet-európai kivétel Románia. A román választási panelkutatás honlapja nagyon imponáló, a vezető kutatók között több jelentős politikatudományi szerzőt is találhatunk (Tóka Gábor, Grigore Pop-Eleches, Bogdan Voicu).

A második világháború után a kampány időszakra időzített kutatások azt mutatták, hogy a választási kampányoknak nincs, vagy csak minimális hatásuk van. Az újabb vizsgálatok azonban ettől eltérő eredményeket mutatnak. Hillygus és Jackman megjegyzik, természetesen van a kampánynak hatása a választási magatartásra, csak az a kérdés, hogy mely választói csoportokra és milyen feltételek mellett (2003: 583.). Classen (2011) eredményei alátámasztják Hillygus és Jackman észrevételét, amely szerint a kampánytémák kapcsán kialakult nézetkülönbségek* a politikát követők körében lényegesen nagyobb hatással vannak a szavazásra, mint a politika iránt nem érdeklődők körében. Egy Európai Unió választáshoz kapcsolódó kutatásban (Vliegenhart és De Vreese, 2014), 21 országban vizsgálták meg a jelöltek vitájának hatását a részvételre. Eredményeik szerint a politikusok közötti konfliktusok, nézeteltérések növelik a részvétel esélyét. A szerzőpáros magyarázata szerint a választópolgároknál a vita során kialakul a választás lehetőségének érzése, ha pedig van választási lehetőség, akkor az növeli a részvételi hajlandóságot.

Magyarországon csak az elmúlt időszakban terjedtek el a különböző választást segítő alkalmazások és honlapok. Németországban azonban már a 2014-es EP-választások előtt is használták. Egy tanulmány szerint a választást segítő alkalmazások (Voting Advice Applications) növelik a kampány iránti

* Például meleg párok házasságának támogatása vagy ellenzése.

1. táblázat. Jelentősebb európai választási panelkutatások jellemzői

	Dizájn	Vezető kutatók
Ausztria	Választások közötti panel Választások előtt és után: 2 hullám Gördülő keresztmetszeti kampányvizsgálat post-election panellal Tévévita, hatáselemzés Online panel: 6 hullám autnes.at	Wolfgang C. Müller Sylvia Kritzinger Hajo Boomgaarden
Belgium	Választások előtt és után, 2009: 3 hullám Választások előtt és után, 2014: 2 hullám	Ruth Dassonneville Eva Falk Pedersen Annika Grieb Marc Hooghe
Nagy-Britannia	Választások közötti panel: 6 hullám http://www.britishelectionstudy.com	Ed Fieldhouse Jane Green Hermann Schmitt Geoffrey Evans Cees van der Eijk
Németország	Választások közötti panel: 5 hullám Kampánypanel: választást megelőzően (2017) 8 hullám Gördülő keresztmetszeti kampányvizsgálat post-election panellal: 60-80 napig naponta 100 kitöltő a kampány alatt, ezután követés Tévévita, hatáselemzés http://gles.eu	Sigrid Roßteutscher Bernhard Weißels Christof Wolf Harald Schoen Rüdiger Schmitt-Beck
Románia	Választások közötti panel, 2009–2014: két hullám Választások előtt és után, 2012: 4 hullám Választások előtt és után, 2014: 2 hullám (https://resproject.wordpress.com/)	Mircea-Ioan Comsa
Portugália	Választások közötti panel, 2016–2018 http://er.cies.iscte-iul.pt	André Freire Marco Lisi Emmanouil Tsatsanis
Svájc	Gördülő keresztmetszeti kampányvizsgálat post-election panellal http://forscenter.ch/	Georg Lutz
Svédország	2010 óta 28 hullám: internetes lekérdezés, interneten rekrutálták a paneltagokat https://lore.gu.se/surveys/citizen	Sören Holmberg Henrik Oscarsson

érdeklődést és a részvételi esélyeket, ugyanakkor nincs hatással a politikáról való tudásra, ismeretekre (Heinson és mtsai, 2019).

Az Európai választásokhoz kapcsolódóan nem csak a kampányhatást, hanem a választások fontosságát, jellegét is kutatták. Az osztrák választáskutatási projekt (AUTNES) keretében arra a kérdésre keresték a választ, hogy az EP-választások mennyiben szólnak az Európai Unióról (integráció, Európai közösség stb.) és mennyiben a hazai politikai helyzetről, a kormányzati teljesítményről (second order election). Az eredmények szerint a korábbi kormánypárti választók jelentős része szavazott kisebb ellenzéki pártokra, amivel ki akarták fejezni elégedetlenségüket. Továbbá azok, akik elégedetlenek voltak az EU-val és ellenzik az európai integrációt, nagyobb eséllyel váltottak, vagyis a parlamenti választásokon még EU-párti pártra szavaztak, de az EP-választásokon már EU-szkeptikus pártra adták a voksukat (Boomgaarden, Johann és Kritzinger, 2016).

Faas (2015) egy németországi népszavazás kapcsán azt vizsgálta, milyen információs források gyakorolják a legnagyobb hatást a választókra. Összehasonlította, hogy a kormány, a pártok, a civil szervezetek kommunikációja, vagy a személyes beszélgetések, interakciók alakítják-e jobban az állampolgárok informáltság érzetét. Az eredmények szerint a válaszadók azon meggyőződését, hogy informáltak, a leginkább a kormányzati kommunikáció befolyásolta. Ugyanakkor Faas kutatásából kiderül, hogy a különböző társadalmi csoportok nem ugyanolyan eséllyel vannak kitéve a különböző szereplők kampányának. Másként fogalmazva, az aktorok nem ugyanolyan hatékonysággal érnek el minden társadalmi csoportot. Míg a baden-würtembergi kormány kampányának tájékoztatása szinte minden csoporthoz ugyanolyan mértékben jutott el, a civil szervezetek kampányáról a magasabb iskolai végzettségűek, a politika iránt érdeklődőbbek értesültek nagyobb eséllyel.

Az elmúlt években több kutatás is a szélsőjobboldali pártok megerősödésére (Aichholzer és mtsai, 2014; Berning és Schlueter, 2016; de Blok és van der Meer, 2018) előretörésére fókuszált. Egy belga adatokon alapuló vizsgálat szerint azok, akik nem bíztak a politikai intézményekben nagyobb valószínűséggel szavaztak valamelyik rendszerkritikus pártra. Ugyanakkor az ilyen pártokra való szavazás után a politikai bizalom szintje tovább süllyed, tehát a bizalmatlanság és a szavazás egymást erősítik (Hooghe és Dassonneville, 2018).

Mindezek arra engednek következtetni, hogy kifejezetten érdekes lehet a magyar választáskutatási eredmények összevetése a nyugat-európai országokban gyűjtött adatokkal.

KONKLÚZIÓ

Tanulmányunkban bemutattuk a választáskutatási panel előnyét a keresztmetszeti vizsgálatokkal szemben. Mivel a kutatásban egy válaszadót több időpontban is megkérdezzük (választások előtt és után) megtudhatjuk, hogyan

változtak a választási kampányban a politikai attitűdök, és milyen tényezők függték össze a választáson való részvétellel, illetve a pártválasztással. Összefoglaltuk továbbá a magyar és az európai választáskutatások kutatási dizájnait, és kitértünk néhány fontos kutatási témára (pl.: kampányhatás, attitűdök változása, szélsőjobboldali pártok megerősödése).

A korábbi nemzetközi és magyar választási panelkutatások tanulságai fontos kiindulópontként szolgálnak a *Részvétel, képviselet, pártosság. Választáskutatás 2018* című projekt számára is. A kutatás legfőbb célja, hogy a 2018. évi országgyűlési választások kapcsán pontosabb képet kapjunk a magyar állampolgárok politikai részvételi szokásairól, parlamenti képviselőjükhöz fűződő viszonyukról, valamint pártosságukról, pártokhoz való kötődésükről. A kérdőíves kutatás panel jellege folytán lehetővé válik a „kampányhatás”, illetve „választáshatás” vizsgálata, azaz a válaszadók politikai véleményének és attitűdbeli változásának egyéni szintű követése a kampány során, majd a választásokat követően. A panelkutatás adatainak elemzésével többek között olyan kérdésekre tudunk majd választ adni, mint például: a kampány hatására nőnek-e a válaszadók választási részvételi hajlandóságai? Milyen más részvételi típusok (pl.: tüntetés, petíció aláírása, bojkott, aláírásgyűjtés) erősödnek a kampány során? Változik-e a válaszadók pártpreferenciája, egyes pártokról alkotott véleménye a kampány során, és ha igen milyen irányba? Érvényesül-e a győzteshez húzás (*bandwagon effect*) jelensége a választásokat követően, azaz valóban többen „emlékeznek úgy”, hogy a kormánypártra szavaztak, mint ahányan a választásokat megelőzően úgy nyilatkoztak, hogy a győztes pártra szavaznak? Hogyan ítélik meg egyéniben megválasztott országgyűlési képviselőjük teljesítményét a kampány során, majd a választásokat követően? Vajon a kampány és a választások hatására több válaszadó tudja megnevezni saját egyéni országgyűlési képviselőjét?

A *Választáskutatás 2018* projekt során három alkalommal kerestük fel kérdőívünkkel ugyanazon válaszadókat. Az első, megalapozó lekérdezési hullám (ún. *benchmark survey*) lekérdezésére 2017. december és 2018. január folyamán, a választási kampány megkezdése előtt került sor. A második hullámot közvetlenül a 2018-as országgyűlési választások előtt, márciusban kérdeztük le (ún. *pre-election survey*), a harmadikat pedig körülbelül egy hónappal a választásokat követően (*post-election survey*).

Az adatok alapján választ kaphatunk majd olyan kérdésekre, mint (1) hogyan zajlott a pártok választási részvételre való mobilizálása, (2) milyen hatása volt a politikai részvételre a kampánynak, (3) hogyan változott a választási részvétel mellett a protest részvétel (tüntetésen való részvétel, petíció aláírása) a kampányidőszakban. A politikai szociológia témakörébe tartozó kérdések mellett fontos technikai ismeretekre is szert tehetünk, mint például a lemorzsolódás problémája (lásd Angelusz és Tardos, 2006, Bartus, 2015).

A kutatási projekt adatfelvételein alapuló, már megjelent elemzések többek között kitérnek a 2018-as parlamenti választások általános értékelésére (Tóth és

Szabó, 2019), a választók társadalmi beágyazottságára (Enyedi és Tardos, 2019), a társadalom politikai megosztottságára (Patkós, 2019) illetve a teljes népesség és az egyetemista fiatalok politikai magatartásának összehasonlítására (Szabó, Susánszky és Oross, 2019).

IRODALOM

- Aichholzer, Julian–Kritzinger, Sylvia–Wagner, Markus–Zeglóvits, Eva (2014): How has radical right support transformed established political conflicts? The case of Austria. *West European Politics*, 37(1), 113–137. <https://doi.org/10.1080/01402382.2013.814956>
- Angelusz Róbert–Tardos Róbert (2006): Az elérhetőség és a válaszadói készség gyenge közegei – mintalemorzsolódás és trendszerű erőzió panelfelvételek példáján. In: Angelusz Róbert–Tardos Róbert: *Mérésről mérésre*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Köpontja Alapítvány, 41–66.
- Angelusz Róbert–Tardos Róbert (1995): A választói magatartás egy mögöttes pillére. *Politikatudományi Szemle*, 3. szám, 5–18.
- Berning, Carl C.–Schlueter, Elmar (2016): The dynamics of radical right-wing populist party preferences and perceived group threat: A comparative panel analysis of three competing hypotheses in the Netherlands and Germany. *Social Science Research*, 55: 83–93. <https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2015.09.003>
- Boomgaarden, Hajo G.–Johann, David–Kritzinger, Sylvia (2016): Voting at national versus European elections: An individual level test of the second order paradigm for the 2014 European Parliament elections. *Politics and Governance*, 4(1), 130–144. <https://doi.org/10.17645/pag.v4i1.472>
- Cantor, David (2008): A review and summary of studies on panel conditioning. *Handbook of longitudinal research: Design, measurement, and analysis*. 123–138.
- Davis, James A. (1985): *The logic of causal order* (Vol. 55). Sage.
- De Blok, E. Lisanne–van der Meer, Tom (2018): The puzzling effect of residential neighbourhoods on the vote for the radical right an individual-level panel study on the mechanisms behind neighbourhood effects on voting for the Dutch Freedom Party, 2010–2013. *Electoral Studies*, 53: 122–132. <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2018.04.003>
- Enyedi Zsolt–Tardos Róbert (2019): A magyar választók társadalmi beágyazottsága és ideológiai tagoltsága. In: Böcskei Balázs–Szabó Andrea (szerk.): *Várakozások és valóságok*. MTA TK PTI–Napvilág Kiadó.
- Faas, Thorsten (2015): Bring the state (information) in: Campaign dynamics in the run-up to a German referendum. *Electoral studies*, 38: 226–237. <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2015.02.004>
- Fitzmaurice, Garrett–Davidian, Marie–Verbeke, Geert–Molenberghs, Geert (2009): *Longitudinal Data Analysis*. New York, Taylor & Francis Group.
- Frankel, Laura Lazarus–Hillygus, Sunshine D. (2013): Looking Beyond Demographics: Panel Attrition in the ANES and GSS. *Political Analysis*, Oxford, Oxford University Press. 1–18.
- Fumagalli, Laura–Laurie, Heather–Lynn, Peter (2013): Experiments with methods to reduce attrition in longitudinal surveys. *Journal of the Royal Statistical Society*, 499–519. <https://doi.org/10.1111/j.1467-985x.2012.01051.x>
- Gelman, Andrew–King, Gary (1993): Why are American presidential election campaign polls so variable when votes are so predictable? *British Journal of Political Science*, 23(4): 409–451. <https://doi.org/10.1017/s0007123400006682>

- Greenberg, David F. (2008): Causal analysis with nonexperimental panel data. *Handbook of longitudinal research: Design, measurement, and analysis*, 259–278.
- Heinsohn, Till–Fatke, Matthias–Israel, Jonas–Marschall, Stefan–Schultze, Martin (2019): Effects of voting advice applications during election campaigns. Evidence from a panel study at the 2014 European elections. *Journal of Information Technology & Politics*, 1–15. <https://doi.org/10.1080/19331681.2019.1644265>
- Hillygus, D. Sunshine–Jackman, Simon (2003): Voter decision making in election 2000: Campaign effects, partisan activation, and the Clinton legacy. *American Journal of Political Science*, 47(4): 583–596. <https://doi.org/10.1111/1540-5907.00041>
- Hooghe, Marc–Dassonneville, Ruth (2018): A spiral of distrust: A panel study on the relation between political distrust and protest voting in Belgium. *Government and Opposition*, 53(1): 104–130. <https://doi.org/10.1017/gov.2016.18>
- Jäckle, Annette (2009): Dependent interviewing: A framework and application to current research. *Methodology of longitudinal surveys*, 93–111.
- Johnston, Richard–Partheymüller, Julia–Schmitt-Beck, Rüdiger (2014): Activation of fundamentals in German campaigns. *Voters on the move or on the run*. 217–237.
- Kopp Mária (2008): *Magyar lelkiállapot 2008*. Semmelweis Kiadó, Budapest.
- Kruse, Yelena et al. (2009): Panel Conditioning and Attrition in the AP-Yahoo! News Election Panel Study. *Knowledge Networks*, Washington, Associated Press. 5742–5755.
- Lynn, Peter (2009): Methods for longitudinal surveys. *Methodology of longitudinal surveys*, 1–19.
- Menard, Scott (ed.) (2007): *Handbook of longitudinal research: Design, measurement, and analysis*. Elsevier.
- Patkós Veronika (2019): Pártos szavazók győzelme. A pártosság és a politikai megosztottság mintázatai a 2018. évi országgyűlési választás idején. In: Böcskei Balázs–Szabó Andrea (szerk.): *Várakozások és valóságok*. MTA TK PTI–Napvilág Kiadó.
- Piesse, Andrea–Judkins, David–Kalton, Graham (2009): Using longitudinal surveys to evaluate interventions. *Methodology of Longitudinal Surveys*, 303.
- Prior, Markus (2010): You’ve either got it or you don’t? The stability of political interest over the life cycle. *The Journal of Politics*, 72, No. 03: 747–766. <https://doi.org/10.1017/s0022381610000149>
- Rothenthöbner, Martina–Voorpostel, Marieke (2016): Attrition in the Swiss Household Panel: Are Vulnerable Groups more Affected than Others? In: Michel Oris–Caroline Roberts–Dominique Joye–Michèle Ernst Stähli (eds.): *Surveying Human Vulnerabilities across the Life Course*. Springer, Cham.
- Russo, Silvia–Håkan Stattin (2016): Stability and Change in Youths’ Political Interest. *Social Indicators Research*, 1–16. <https://doi.org/10.1007/s11205-016-1302-9>
- Sturgis, Patrick–Allum, Nick–Brunton-Smith, Ian (2009): Attitudes over time: The psychology of panel conditioning. *Methodology of longitudinal surveys*, 113–126.
- Szabó Andrea–Susánszky Pál–Oross Dániel (2019): *Mások vagy ugyanolyanok? A hallgatók politikai aktivitása, politikai orientációja Magyarországon*. Belvedere Meridionale–Heinrich Böll Stiftung–TK PTI.
- Tóth Csaba–Szabó Andrea (2019): A győztes mindent visz? A 2018-as választás eredményei. In: Böcskei Balázs–Szabó Andrea (szerk.): *Várakozások és valóságok*. MTA TK PTI–Napvilág Kiadó.
- Watson, Nicole–Wooden, Mark (2009): Identifying factors affecting longitudinal survey response. *Methodology of longitudinal surveys*, 1, 157–182.
- Wooldridge, Jeffrey M. (2015): *Introductory econometrics: A modern approach*. Nelson Education.

VITA

Löffler Tibor

A demokrácia állagromlása és az autokratizálódás alternatívái.
Megjegyzések Kis János rendszertipológiájához

A DEMOKRÁCIA ÁLLAGROMLÁSA ÉS AZ AUTOKRATIZÁLÓDÁS ALTERNATÍVÁI

Megjegyzések Kis János rendszertipológiájához

Löffler Tibor

(SZTE ÁJTK Politológiai Tanszék)

Tanulmány beérkezett: 2019. augusztus 8. – véglegesítve: 2019. augusztus 8.

(Kis János: Demokráciából Autokráciába. A rendszertipológia és az átmenet dinamika. Politikatudományi Szemle, XXVIII. évfolyam [2019] 1. szám, 45–74.)

Kis János filozófus – vitára szánt – tanulmányának kiindulópontja az, hogy Kornai János közgazdásznak a 2010-es választás után nyolc hónappal (sic!) tett merész kijelentését, miszerint „a *politikai formáció*, amelyben élünk, autokrácia”, annak ellenére igazolta az idő, hogy „nem minden komolyan vehető kutató ért egyet vele”, és az Orbán-rezsim „kritikusai közt *sincs konszenzus* abban, hogy 2010 után valóban autokrácia jött-e létre”.¹ Ennek ellenére mégis kijelenti, hogy „bár a Fidesz harmadik kormányzati ciklusának kezdetén a *politikatudomány konszenzus* mind erősebben hajlik az autokrácia-tézis elfogadására, az egyetértés még ma sem teljes”.²

Véleményem szerint az autokrácia-tézis Kis János általi igazolását megerősíteni hivatott konszenzus-tézis árnyékot vet az autokrácia-tézisre és megnehezíti igazolását: a mind erősebb politikatudományi konszenzusnak nem igazán látni jelét, de legalábbis Kis János elmulasztotta alátámasztani állítását. De még ha formálódna is konszenzus arról, hogy az Orbán-rezsim már autokrácia, abból nem következik egyenesen az, hogy aki napjainkban egyetért az autokrácia meglétével, az egyben egyetértene azzal is, hogy már 2011-ben autokrácia volt Magyarország.

AZ AUTOKRÁCIA-TÉZIS ZAVARAI

Az autokrácia-tézissel Kis János minden olyan koncepciót cáfolni igyekszik, amely megengedi azt, hogy az Orbán-rezsimet a demokráciával összekapcsol-

hassuk, a demokrácia fogalma által értelmezheessük: hibrid rezsím, illiberális demokrácia, plebiszciter vezérdemokrácia.

A hibrid rezsím koncepciója mellett legerőteljesebben Bozóki András politológus és Hegedűs Dániel tört lándzsát Magyarországon (Bozóki–Hegedűs, 2017), amire Kis János hivatkozik is.³ A szerzőpáros szerint: „az Orbán-rezsím csupán kialakulása első szakaszában – az alaptörvény 2011-es elfogadását követő két évben – volt leírható a demokrácia valamely *csökkentett értékű* fogalmával [...] A magyar rendszer az alaptörvény 2013-as negyedik módosítása, de legkésőbb a 2014-es választások óta a hibrid rezsim közé tartozik, amelyek sem nem demokráciák, sem nem diktatúrák [...] Magyarország *jelenleg* két okból is a hibrid rezsim sajátos, egyelemű 'halmazát' alkotja.” A politikai rendszerek típusaira és variánsaira vonatkozó rendszerezésükben az autokrácia a *hibrid rezsim deformált variánsaiként* (versengő autokrácia, választási autokrácia, liberális autokrácia) jelenik meg, de nem derül ki, hogy mely variánsal azonosítható az Orbán-rezsím. Azt sem tisztázták, hogy az Orbán-rezsím első szakaszát a demokrácia melyik csökkentett értékű fogalmával vagy „deformált” változatával lehetne leírni, és miért, amely még a hibrid rezsím halmazán kívül van: populista demokrácia, plebiszcitárius demokrácia, vezérdemokrácia. Tanulmányuk rövidített angol nyelvű változatában (Bozóki–Hegedűs, 2018) csak egyszer említik az autokráciát, és a demokráciát inkább az autoritarizmussal és a diktatúrával ellenpontozzák, ami érthető, mert előtte Bozóki András egy olyan tipológiával állt elő (Bozóki, 2017), amelyben *az autokrácia fogalma nem játszik szerepet*: 1) Demokrácia: liberális demokráciák, többségi vagy konszenzusos változatban; 2) Hibrid rezsím: különféle, de az illiberális demokráciát és a kompetitív autoritarizmust egyaránt magába foglaló rezsimcsoportja; 3) Diktatúra: teljesen autoritárius (és?) totalitárius rezsimcsoport. Ellenben vitatja Csillag Tamás és Szelényi Iván tipológiáját, amelyben a rezsimcsoportok a demokrácia és az autokrácia csoportjába kerülnek, azon belül pedig a liberális vagy illiberális alcsoportba: 1) Demokrácia: liberális demokrácia, illiberális demokrácia; 2) Autokrácia: (liberális) hibrid rezsím, (illiberális) diktatúra. A vita lényege az, hogy az illiberális demokráciát (Orbán-rezsím) a demokrácia csoportjába helyezhetjük-e vagy sem. Az, hogy a nem demokratikus rendszerek (Orbán-rezsím) mennyiben értelmezhetők az autokrácia fogalmával, nem vetődik fel. Mindezek ellenére Bozóki András felsorakozni látszik az autokrácia-tézis mögé. Bár a Csillag Tamással és Szelényi Ivánnal folytatott vitájának legújabb fordulójában (Bozóki, 2019) továbbra is tartja magát az illiberális demokráciára vonatkozó álláspontjához, az autokrácia már nagyobb szerepet játszik az Orbán-rezsím értelmezésében: Orbánt burkoltan *autokratikus vezetőnek* írja le, aki *autokratikus módszereket és narratívákat* alkalmaz, és azt írja, hogy az illiberális demokrácia fogalma segíti az *autokratikus vezetőket* abban, hogy amennyire csak lehetséges, leplezzék *autoritárius szándékaikat*, magáról a rezsimről pedig úgy fogalmaz, hogy az egy egyre inkább virágzó *autokratikus*

rezsím, amely a politikát autokratikusan monopolizálja. Ennek megfelelően lényegében túllép a Hegedűs Dániellel közös tanulmányán azzal, hogy egyértelműen a *liberális autokráciák* között helyezi el az Orbán-rezsímet: ahelyett hogy megpróbáljuk megérteni, hogy a magyar demokrácia miért illiberális, azt kell tanulmányoznunk, hogy *ezt az európai autokráciát mi teszi liberálissá.* 2011-ben még csak autoritarizmusról írt (Bozóki, 2011), egy *félig autoritárius* rendszerbe (semi-authoritarian regime) néhány hét és hónap alatt végrehajtott fordított átmenetről, alkotmányos puccsról (constitutional coup d'état), autoritárius tendenciákról és kihívásról, és megállapította, hogy még van remény demokratikus választásokra. Habár az *autokrácia fogalmát nem használta*, egy év múlva úgy idézte fel sorait (Bozóki, 2012), hogy Magyarország komoly *autokratikus fordulatot* vett, ám az autokráciát mégis úgy értelmezte, hogy a liberális demokráciát a *többségi uralom egy tönkrement (wrecked) változata* váltotta fel. 2016-ban azt írta, hogy az Orbán-rezsím a liberális demokráciától már 2010-ben elbúcsúzott, a rendszer gyorsan átcsúszott a „*többségi demokráciából*” az *illiberális demokráciába*, és 2014-ben már az illiberális demokrácián is túl volt: de 2016-ban versengő tekintélyelvű (competitive authoritarian) hibrid rezsímnak sem lehetne nevezni, hanem inkább *liberális autokráciának*... Nem sokkal később megerősítette ugyan, hogy már liberális autokrácia van (Bozóki, 2016b), de a 2010 utáni négy évet úgy árnyalta, hogy akkor „*még demokrácia*” volt, „ha fosztóképzős is – *defektes, irányított, illiberális* –, mert a kormány leváltható”, ám 2016-ban a rezsím már félúton van *a demokrácia és a diktatúra között: bekerült „a szürke zónába, a hibrid rezsímek közé, ahol legalább akkora az esély a szükségállapot bevezetésére, így az önkényuralomra is, mint a szabad választásokra*”. Az autokrácia tehát vagy a hibrid rezsím variánsaként, vagy azt követő stációként, de mindenképpen tényként jelenik meg Bozóki András írásaiban.

Az autokráciát illetően a Kis János és Bozóki András felfogása közötti különbség fő okát abban látom, hogy Bozóki az autokráciát *uralmi formának*, míg Kis János egyrészt a demokráciával együtt a politikai rendszerek/berendezkedések *típusait* jelölő *tipológiai fogalomnak*, másrészt „a nem demokratikus rendszerek átfogó megnevezésére szolgáló” terminus technicusnak tekinti. A két fogalmi keret így óhatatlanul szüli a félreértéseket,⁴ és akkor lehetne közös nevezőre hozni őket, ha – Kis nyomán – az autokrácia átfogó kategóriáján, tehát a nem demokratikus rendszerek halmazán *belül* definiáljuk a – Bozóki szerinti – autokráciát, mint *különös uralmi formát*. Nem véletlen, hogy Kis Jánosnál az Orbán-rezsím autokrácián belüli fejlődési íve egy tipológiaiag definiálatlan kezdeti szakasz után a *korlátozottan kompetitív tekintélyuralmi rezsím* (autoritarizmus) formájában jutott el eddigi vég- vagy csúcspontjához, míg Bozókinál az autoritárius stációt a liberális autokrácia követi.

Kis János hiába írja azt, hogy az *ő szóhasználatában* az autokrácia fogalmának *kevés köze* van a szó etimológiájához, mert nem tisztázza ezt a kevés közös vonást vagy jelleget, és eltekint attól, hogy a politikatudományban nagyon is él

az autokrácia etimologikus felfogása, azaz uralomként, *auto-kráciaként* való értelmezése, ami nagyban befolyásolhatja koncepciójának *befogadását*. A politológiai recepciót az is megnehezíti, hogy Giovanni Sartori Magyarországon is nagy hatású, de Kis János által ignorált demokráciaelméletében (Sartori, 1999) az övéhez nagyon hasonló, de kulcsfontosságú ponton radikálisan eltérő gondolatmenettel találkozunk.

AZ AUTOKRÁCIA-TÉZIS SARTORI DEMOKRÁCIAELMÉLETÉNEK FÉNYÉBEN

Ahogy Kis János szembeállítja a demokratikus és nem demokratikus (autokratikus) rendszereket, úgy Sartori megkülönbözteti a *kontrárius* és a *kontradiktórius* ellentétet. A kontrárius ellentétek között lehetségesek, míg a kontradiktórius ellentétek között (vagy-vagy) nem lehetségesek átmenetek (*tertium datur* vs *tertium non datur*), ezért a kontradiktórius ellentétek között *határok* húzhatók és húzandók. A diktatúra, az autoritarizmus és a totalitarizmus a demokrácia kontrárius ellentétei, ezért a demokrácia és a diktatúra, a demokrácia és az autoritarizmus, valamint a demokrácia és a totalitarizmus között minimum fogalmilag és hipotetikusan definiálható köztes variáns, amit Sartori a *demokratikus abszolutizmus*, a *demokratikus totalitarizmus* és a *tekintélyelvű demokrácia* fogalmaival érzékeltet. A demokrácia kontradiktórius, tehát határokkal és átmenetek nélkül megkülönböztető tagadása nála ugyanúgy, mint Kis Jánosnál: az *autokrácia*. A különbség az, hogy míg Kis János az autokráciát csak negációként (nem demokrácia), mint a különös nem demokratikus rezsimnek osztályát kezeli, addig Sartori definiálni is igyekszik az autokrácia lényegét, azaz az autokrácia fogalma alá rendelhető rezsimnek a demokráciával szemben értelmezett közös nevezőjét: „Az autokrácia *autoinvestitúra*, azaz valaki vagy *saját magát kiáltja ki vezetőnek*, vagy örökletes jogon lesz az [...] a demokrácia és az autokrácia közti ellentét a *hatalomba való beiktatás* és a *hatalom legitimációs elvében* van.”. Az autokráciát, folytatja Sartori, tulajdonként kezelt, „hitbizományba adott” hatalom jellemzi, amit visszavonhatatlanul birtokolnak *saját jogon*, és a *vezető önmagát ruházza fel* a parancsolás hatalmával. Minden olyan rendszer, amelyben *a vezető nem választások útján kerül a helyére*, nem demokrácia, mert „*nem demokratikus investitúrán* alapul” (Sartori, 1999: 110.). A választás mint investitúra Sartorinál *premissza*, Kis Jánosnál viszont elmosódik a jelentősége. Szerinte az „autokratikus áttörést” Orbánnak a 2010-es szabad és tiszta választásokon aratott győzelme tette lehetővé, ugyanakkor a 2014-es és 2018-as választást nem tárgyalja. Ha nem tévedek, azért, mert ha már 2011-től autokrácia van Magyarországon, a két választás *per definitionem* nem lehetett demokratikus, ezért nem is eredményezhetett demokratikus investitúrát...

Az autokrácia Sartori általi *szó szerinti* értelmezése nyomán tehát az Orbán-rezsim *nem autokrácia*, de ez nem jelenti azt, hogy Kis és Sartori koncepciója ne

lehetne közös nevezőre hozható, minthogy Sartori a premisszához (invesztitúra) *konklúziót* is rendel: „senki sem gyakorolhatja a hatalmat *feltételek és korlátok* nélkül”, ami a konstitucionalizmus kérdése, vagyis „azé az *államstrukturálási módé*, amely diffúzzá, korlátozottá, ellenőrzötté és felelőssé (az irányítottak igényeire fogékonnyá) teszi a hatalmat”. Ami tehát Sartorinál konklúzió, az Kis Jánosnál premissza, ezért jó okunk van arra gondolni, hogy Kisnél a 2014-es választás az autokratikus áttörés, az autokrácia kiépülése tézise miatt már *fogalmilag és elméletileg* megbukott: *törvényszerűen* autokratikus (autoriter) választásnak *kellett* lennie, amely mint ilyen, nem igényel különösebb elemzést. Sartori nyomán viszont – maradva Kis premisszájánál – *empirikus elemzést igénylő* kérdés fogalmazható meg: az autokratikus áttörés hogyan érintette a demokratikus invesztitúrát? Lehetséges, hogy demokratikus invesztitúrával maradt hatalmon Orbán azáltal, hogy az őrá szavazó állampolgárok a szavazataikkal *jóváhagyták* a Kis János és mások által autokráciának nevezett rendszer kiépítését? Beszélhetünk-e ezek után *autokratikus demokráciáról*? Avagy az, ami kiépülőben volt, mégsem autokrácia? De Sartori sem következetes, mert nem tárgyalja azt, ami Kisnél viszont fontos: a demokratikus invesztitúra utáni konstitucionalizmusnak, államstrukturálási módnak, azaz a hatalom feltételek és korlátok szerinti gyakorlásának a *sorvadása* mikor érhet el olyan pontot, amikor a demokratikus invesztitúra ellenére a rendszer mégiscsak autokráciának minősíthető.

Az „autokratikus demokrácia” vagy a szintén forgalomban levő „autoriter demokrácia” elméleti-fogalmi lehetőségét nemcsak Sartori alternatív terminusai (demokratikus abszolutizmus, demokratikus totalitarizmus, tekintélyelvű demokrácia) miatt érdemes megfontolni, hanem azért is, mert például Bozóki András 2005-ben és 2008-ban az ellenzéki, majd 2012-ben a hatalmon lévő Orbán Viktort Juan Peronnal, Franjo Tudjmannal és Vladimir Meciarral együtt azok közé sorolta, akik *autokratikus demokráciát* (sic!) támogatnak a liberális demokráciával szemben. (Bozóki, 2005; Bozóki, 2008; Bozóki, 2012b). Egy teljesen más megközelítésben viszont Fricz Tamás a Medgyessy-kormány gyakorlatából következtetett egy „demokratikus keretek között létrejövő politikai hegemonia, sőt autokrácia”, egy „autokratikus rendszer” veszélyére: „kiépülhet egy autokratikus, a *valódi erőviszonyokat* illetően nem demokratikus rendszer”, amelyben a politikai ellenfeleket nemcsak legyőzni akarják, hanem *kiiktatni, kiszorítani a politikai versenyből* (Fricz, 2006: 211. és 218–219.). Fricz Tamás felfogását a demokratikus *formák* közötti vagy mögötti *lényegi* autokratizmusról azért tartom megragadhatónak az „autokratikus demokrácia” Bozóki által használt fogalmával, mert egyrészt – éppen Kis Jánost idézve – ír a liberális demokrácia *intézményeinek kiüresedéséről*, tekintélyvesztéséről, másrészt az akkori magyar demokrácia tipizálásakor bevezeti a befogadó demokráciával szembeállított *kiszorító demokrácia* fogalmát: „A kiszorító demokráciákban [...] a mindenkori kormányzati erők az ellenzék visszaszorítására, jogaik és lehetőségeik nyirbálására törekcszenek; az új ciklusban egyfajta tabula

rasát hirdetnek meg és mindent újra kezdenek; abból indulnak ki, hogy ők a demokrácia védelmezői, forrásai, s ezért nem fogadnak el az ellenzékkel közös autoritásokat; a törvénykezésből és a döntéshozatalból minden erővel ki akarják zárni az ellenzékét, mindent önmaguk kívánnak eldönteni; s végül a *politikai verseny minden áron való megnyerése, a hatalom megőrzése* miatt nem hagyják érvényesülni a demokratikus normákat, mert azokat a politikai küzdelem eszközüvé süllyeszti”. (Fricz, 2006: 275. és 291.)

Ebben a megközelítésben viszont az a kérdés vetődik fel, hogy egy demokráciában mekkora mértékű és milyen természetű „kiszorításnak” kell végbe mennie ahhoz, hogy a kiszorító demokrácia átcsapjon autokráciává.⁵

MIT KEZDJÜNK A 2010 ELŐTTI POLITIKAI ÁLLAPOTOKKAL?

A fentiek alapján egyetértek Pesti Sándorral abban, hogy „nincs túl sok értelme a különböző politikai rendszerek *mesterségesen konstruált* – ráadásul egyre szaporodó – kategóriákba gyömöszölésének, az egyébként más területeken is megfigyelhető (és olykor már kényszeresnek tűnő) modell-, tipológia-, index- és kritériumgyártásnak [...] ugyanis ez jobb esetben *erősen leegyszerűsíti*, rosszabb esetben pedig *kifejezetten eltorzítja* a hallatlanul bonyolult és összetett társadalmi-politikai valóságot” (Pesti, 2018: 90.). Ennek kézenfekvő bizonyítékát látom abban, hogy a Bozóki András és Hegedűs Dániel által is hivatkozott és az Orbán-rezsim kritikusai között nagy tekintélynek örvendő Freedom House 2002 után a demokratikus és jogállami normák megsértését nem diagnosztizálta. Ezért tanulságos lenne, ha az intézet a 2010 után alkalmazott új metodikával újraértékelné a korszak történéseit.

A demokrácia és az autokrácia közötti határ meghúzásakor Kis János szerint fontos különbséget tenni a *demokrácia állagromlása* és az autokrácia kiépülése között (56.). Számol annak lehetőségével is, amikor „a demokrácia *minősége hanyatlóban* van, a tendencia az autokrácia irányába mutat” (57.). Felfogása szerint „a politikai rezsimek *rangsora* a *tökéletes* demokrácia határesetétől a *tökéletes* autokrácia határesetéig terjed” (49.), lehetnek köztük „gyenge minőségű”, „rossz minőségű”, „különösen rossz minőségű”, „szokatlanul gyenge minőségű” vagy éppen „legrosszabb minőségű” rezsimek. Nem határozza meg azonban az „állagromlás” változatait, okait, tüneteit, noha láthatóan kiemelt jelentőséget tulajdonít a demokráciának az *autokrácia irányába mutató hanyatlásának* (57.). De mivel rendkívül realista megjegyzése szerint „a *létező demokráciák mindig csak bizonyos fokig demokratikusak*” (48.), és vannak kevésbé vagy legkevésbé demokratikus rezsimek is, elengedhetetlennek tartom a *legkevésbé demokratikus és/vagy legrosszabb minőségű demokráciák* akár hipotetikus rekonstrukcióját.⁶

Vizont még csak következtetni sem tudunk a tanulmányból arra, hogy milyen jellegű változások és intézkedések tettek volna legkevésbé demokratikus

és legrosszabb minőségű demokráciává az Orbán-rezsimet, anélkül, hogy autokratikus áttörésről beszélhetnénk. Ezért is problematikus, hogy Kis elvontan, konkrétumok nélkül szól a 2010-es kormányváltást megelőző állapotokról, ami azért is furcsa, mert az Antall-, a Boross- és az első Orbán-kormányval szemben egykoron megfogalmazott kritikák, köztük Kis Jánosé is, nagyon is harmonizálnak a tanulmányban foglaltakkal, ami alapján azt mondhatnánk, hogy az 1989–90-ben megszülető magyar demokrácia a jobboldali kormányok alatt, 2002-ig, autokratikus áttöréssel vagy *elfajzással* volt terhes: az akkor elterjedt szóhasználat szerint az MDF és a Fidesz arra törekedett, hogy „bebetonozza” hatalmát... Az antijobboldali (baloldali, liberális) kritikákban az első intő példák egyike volt a *banktörvény módosítása*, miáltal lehetővé vált 1991-ben Surányi Györgynek, a Nemzeti Bank elnökének *felváltása* Bod Péter Ákossal. Azonban Bod *lemondására kényszerítése* 1994-ben a kormányváltás után, hogy Surányit újra kinevezhessék, nem váltott ki kritikákat: a Bodra gyakorolt *politikai nyomás* a kormányváltás utáni *politikai tisztogatásokkal* egyetemben nem rendszeridegen (autokratikus) hatalomgyakorlási technikának, hanem egyfajta *demokratikus visszarendeződésnek*, a *normalitás* helyreállításának lett feltüntetve. Ha valóban voltak jobboldali autokratikus kilengések, amelyeket baloldali-liberális demokratizáció (normalizálás) követett, akkor Kis János koncepciója korlátos, mert nem számol olyan korábbi *autokratikus áttörési kísérletekkel* vagy *autokratikus kilengésekkel*, amelyek minimálisan legalább úgy megalapozták az általa tételezett autokratikus áttörést, hogy Orbán Viktort tanult autokratikus elődjei és saját korábbi hibáiból. Ha viszont Kis a Pesti Sándor által javasolt módszert – és akár a Freedom House megújult metodikáját – követve a *hatalmi viszonyoknak* Horn Gyula, Medgyessy Péter és – főleg – Gyurcsány Ferenc kormányzása alatti alakítását módszeres vizsgálat tárgyává tenné, talán az *autokratikus hatalomgyakorlás alternatív (baloldali-liberális) mintái* tárulnának fel számára.

A 2002 utáni állapotok értékeléséhez Kis Jánosnak érdemes lenne visszanyúlnia az általa 2000-ben elejtett szálhoz. Akkor kiállított láttelepe szerint a harmadik magyar köztársaság a rendszerváltás *reakciójának* (sic!) időszakát élte, amikor is az 1989-ben teremtetett alkotmányos hagyományt *ellentámadás* érte, és egyre több ponton kezdték ki a jogállamot (Kis, 2000, 254.).

A 2002-es kormányváltás után minden addiginál nagyobb politikai tisztogatásokat hajtottak végre az új kormány által diszponált területeken. Támadásokat intéztek az új kormányzattól független intézmények ellen. A legfőbb ügyészt módszeres politikai nyomás alá helyezték rendszeres parlamenti interpellációkkal. A Központi Statisztikai Hivatal elnökét (Mellár Tamás), valamint a Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyeletének elnökét (Szász Károly) és az ő helyettesét jogellenesen mentették fel. Gyurcsány Ferenc egy fideszes „árnyékállam” hangoztatásával a közszolgálati szférának ment neki 2003-ban, majd bukása előtt a már Kovács Tamás s nem Polt Péter vezette ügyészséget vádolta meg Fideszt támogató politikai részrehajlással, és kijelentette, hogy

„nagyon határozottan, egyértelműen” fel fognak lépni ez ellen.⁷ A rendőrségnek és az igazságszolgáltatásnak a 2006-os politikai válság során és után mutatott magatartása a kormány beleegyező hallgatásával együtt pedig megrendítette a jogállamiságot. Az ellenzéki parlamenti képviselő megverését is felölölő törvénytelen rendőri brutalitásnak és annak kormányzati (nem) kezelésének, valamint az esetenként statáriálisnak tetsző – és nem jobboldali jogvédő szervezetek által is kifogásolt – bíraskodásnak az ad jelentőséget, hogy Kis János tanulmányában a NER fontos elemzési szempontja a jogon kívüli erőszak, a megfélemlítés és a retorziók...

Ha valóban volt fideszes árnyékállam, akkor Kis János téved abban, hogy „a NER-t megelőző, harmadik köztársaság” garanciális intézményeinek egy része „már a kizárólagos hatalomra törekvő politikai erő kormányra kerülés előtt” képes volt „védelmi funkciójának ellátására” (48.). Ez csak abban az esetben lehet igaz, ha például a Mellár- és a Szász-ügyet *autokratikus és jogellenes* jellegük ellenére éppenséggel a „védelmi funkció” helyreállításaként fogja fel. És ha a legnagyobb ellenzéki párt 2006-ban valóban puccskísérletet hajtott végre a köztársaság ellen, Kis Jánosnak újra kell gondolnia az autokratikus áttörés tézisének legalább annyiban, hogy – ezek szerint – a Fidesz egyszer már próbálkozott egy *erőszakos* áttöréssel, másrészt a Gyurcsány-kormány, a rendőrségnek és az igazságszolgáltatásnak az írott és íratlan jogállami normák megsértésével kellett megvédenie, s képes is volt megvédeni a demokráciát az autokratikus áttöréstől. Ebbe a képletbe természetesen beleférhet az is, hogy 2002 után olyan *kivételes állapot* alakult ki, amelyben az autokratikus áttörést autokratikus módszerekkel kellett megghiúsítani a demokrácia védelmében. Ámde, ha sem árnyékállam, sem puccskísérlet nem volt, akkor az erről szóló politikai ideológiák és narrációk alátámasztják az autokratikus hatalomgyakorlás baloldali-liberális mintáinak hipotézisét, ezért elméletileg nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy 2010 előtt a magyar demokrácia már *autokratikus irányba mutató minőségromlás*on ment keresztül.⁸ A kormányváltások utáni autokratikus kilengések miatt pedig az is kérdéses, hogy egyáltalán konszolidált demokrácia volt-e 2010 előtt.

Ahhoz tehát, hogy a magyar „modell” alapján, „a speciális magyar esetből kiindulva „általános elméletet” alkothasson (48.), Kis Jánosnak nem szabad beérnie Kornai János koncepciójának finomhangolásával, hanem – Kornaival ellentétben – reflektálnia kell a 2010 előtti empirikus politikai-közjogi valóságra is.

RENDSZERVÁLTÁS? MODELLVÁLTÁS?

A 2010 utáni változásoknak és konkrétan az Orbán-rezsimnek a megértését nagyon megnehezíti, hogy a nyilvános diskurzusokból hiányzik a nem pejoratív értelemben vett, és tudományos igényű (politológiai) *apologetika*, amely a de-

mokráciaelméletek alapján bizonyítaná vagy igazolná, hogy a rendszer demokratikus, illetve védené meg a rendszert a demokratizmusát kétségbe vonó vagy tagadó kritikáktól – és elméletektől. Kis János elméletében egyértelműen *anti-demokratikus rendszerváltás* ment végbe, de a *legrosszabb minőségű demokrácia* lehetőségének zárójelbe tételével eleve kizárja a *demokrácián belüli modellváltás* lehetőségét is. Elemzési stratégiáját alátámasztja az, hogy a rendszerkonform politikai apológiákból hiányzik a rendszernek a „több mint kormányváltás, kevesebb mint rendszerváltás” – Orbán Viktortól 1998-ból ismert – elve szerinti identifikálása is, amely alapján az Orbán-rezsim a 2002 előtti kurzus szerves folytatása és ezért értelemszerűen *modellváltásba* torkolló kiteljesedése lenne.

Kis a politikai *rendszereken* a politikai berendezkedés *típusait*, politikai rezsimeken pedig egy adott típus *instanciáit* vagy *altípusait* érti (48., 51.). A demokrácia és az autokrácia ennek megfelelően a politikai berendezkedés vagy politikai rendszer két ellentétes típusa, amelyek konkrét rezsimeket (instanciákat, altípusokat) foglalnak magukba. A rezsimeket konkrét országokhoz köti: az Egyesült Államok, Franciaország, stb. a demokrácia, míg Oroszország, Kína, stb. az autokrácia instanciái. Ez a tipológia azonban féloldalas: a demokráciának csak általános (típus) és konkrét (instanciák) szintjei vannak, míg az autokrácia esetében rekonstruálható egy *különös* szint is, mert Kis János az autokrácián belüli instanciákat képes az „inkább diktatórikus üzemmódban és nem diktatórikus üzemmódban működő autokráciák”, valamint az „autoritárius és totalitárius rendszerek” fogalmaival megkülönböztetni (48.). Ha jól értem, nála az Orbán-rezsim az autokrácia típusának (általános) egy olyan instanciája (konkrét), amelyet a nem diktatórikus üzemmódban működő autokráciák és az autoriter rendszerek (különös) csoportjába, s ráadásul azon belül a korlátozottan kompetitív tekintélyuralmi rezsimek – ezek szerint – különös alcsoportjába („fajtájába”) sorol be (69.). A demokrácia típusáról azonban nem kapunk ilyen szofisztikált és cizellált képet, és a „demokratikus rendszertípusok” kifejezése, többes számban, a rendszertipológiát gyengítő fogalomzavarról árulkodik (48.).

Az Orbán-rezsim megértését, identifikálását és kategorizálását segítené, ha Kis János nem mondana le a demokrácia nagyon eltérő modellekkel szolgáló különös szintjének vizsgálatáról sem, és az Orbán-rezsimet a *legrosszabb minőségű demokráciák* mellett az általa „kétes státusú” *demokráciáknak* nevezett rezsimekkel, az illiberális, a delegatív, a fogyatékos, stb. demokráciákkal is tesztelné. (A kétes státusúak és a legrosszabb minőségűek kategória mennyiben fedi is át egymást?) Kis János határozottan tagadja az illiberális demokrácia fogalmának érvényességét, amit azért furcsállok, mert a magyar alkotmánybíróság kilencvenes évekbeni gyakorlatát célzó *liberális* kritikájából nagyonis kiolvasható az illiberalizmus demokratikus kereteken belüli olyan értelmezése, amely – horribile dictu – rezonál Orbán Viktor aktuális ideológiai stratégiájával, a liberális és a *keresztény demokrácia* szembeállításával: az alkotmánybíróság álláspontja egy sor kérdésben „az európai liberális minimumon túl-

menő értelemben nem volt liberális”, növekvő szerepet kaptak a liberális szemlélettől idegen megfontolások”, és az ítélkezési tendenciát „nem a liberális, nem a szocialista, hanem a keresztény eszmerendszer” erkölcsi és politikai világképe fedte le (Kis, 2000: 243.).

A tanulmányból az derül ki, hogy az Orbán-rezsim az orosz, a kínai, az észak-koreai és az iráni rezsimmel együtt tagja az autokráciák halmazának, viszont nem tudni, hogy azon belül mely rezsimekkel alkotja a korlátozottan kompetitív tekintélyuralmi rezsimek csoportját, melynek tisztázása egy politikatudományi konszenzus minimális feltétele lenne.

A demokrácia különös szintjén más jellegű elméleti kihívással szolgál Franciaország és az Egyesült Államok.

Franciaország tipikus és ráadásul idevágó példája annak, hogy egy-egy ország nem tekinthető feltétlenül csak egyedi instanciának a demokrácia típusán belül. Franciaországban 1958-ban markáns *modellváltást* hajtottak végre De Gaulle elnök vezérletével. A parlamentáris rendszert (negyedik köztársaság) olyan félelnöki rendszerrel (ötödik köztársaság) és úgy váltották fel (Ádám, 2007), hogy a negyedik köztársaság politikai és kormányzati válságokkal terhelt parlamentarizmusának hívei annak rendje s módja szerint *személyi uralommal, diktatúrával és cézárizmussal* vádolták meg De Gaulle-t, és az új rezsimet mindaddig *antidemokratikusnak* kezelte De Gaulle ellenzéke, amíg meg nem történt a hatalomváltás, az ellenzék hatalomra kerülése.

Az Egyesült Államok esetében nem húzható alkotmányos rend megváltoztatása miatti cezúra, de a hetvenes évekig a politikai demokrácia állaga, minősége – Kis János antiautokratikus mércéjével mérve is – nagyon rossz volt: a helyi politikai folyamatok „political boss”-ok általi antidemokratikus kontrolljától kezdve a gerrymandering rendszeres gyakorlatán át a feketékkel szemben a hatóságok támogatásával alkalmazott brutális választási visszaélésekig bezárólag. Az újabb feldolgozásokban a déli, volt rabszolgatartó államokról (Deep South) úgy írnak, mint amelyekben *autoritárius uralom* volt (Mickey, 2015), ami lényegében egy sajátos hibrid rendszert eredményezett az Egyesült Államokban.

Az amerikai párhuzam alapján az Orbán-rezsim legfeljebb a demokrácián belüli – akár nagymérvű – *minőségromlás* kifejeződése lehet, míg a francia analógia a demokrácián belüli – akár nagymérvű minőségromlással járó – *modellváltás* elméleti lehetőségét kínálja fel, ami azért is meggondolandó, mert idézett munkájában Fricz Tamás a kormányváltásokat eléggé meggyőzően *kis rendszerváltásokként* értelmezi.

AUTOKRATIKUS ÁTTÖRÉS ÉS KOMPETÍCIÓ

Kis János sémájában a Fidesz 2010-ben „szabad és tisztességes választásokon szerzett rendkívüli többséget” (47.), majd az Orbán-rezsim a 2018-as választá-

tással jut el a kiépült autokrácián belül egy *korlátozottan kompetitív* tekintélyuralmi rendszer fázisába (69.). Igaz ugyan, hogy többpártrendszer van, fejti ki Kis, tartanak választásokat, és a pártok versenyt folytatnak, de a választások már „csak részben szabadok, és egyáltalán nem tisztességesek”, és „tétjük már nem az, hogy nyer vagy veszít a kormányzó párt [Fidesz], csupán az, hogy legalább akkorát nyer-e, mint az előző alkalommal, vagy kevesebbet” (68.).

A korlátozottan kompetitív tekintélyuralmi rendszer tipológiailag fontos záró tézisével az a gond, hogy korábban a *választásos* autoritarizmus (többpárti választások vannak) és a *kompetitív* autoritarizmus (az eredmény nem dől el a választások előtt, attól függetlenül) fogalmainak tárgyalásáról lemond lényegében azért, mert – mint írja – az Orbán-rezsimről *már tudjuk*, hogy autokrácia, és a kérdés igazából az, hogy hol a határ az autokrácia és a demokrácia között... Csakhogy, ha az autokratikus áttöréssel beinduló változások *két választás* után *vezettek* egy korlátozottan kompetitív tekintélyuralmi rezsim kialakulásához, az egyes választásokat is górcső alá kell vennünk.

2014-ben a Fidesz újból nyert, megint kétharmados többséggel és győzelmét természetesen *demokratikus felhatalmazásként* értékelte. Kis szerint azonban „a választások *eredménye* a választási eljárás értékelésétől függetlenül semmit nem mond arról, hogy a vizsgált rezsim demokráciának tekinthető-e vagy sem” (53.), „a kisebbségbe szorult választási koalíciót [ellenzékét? – L. T.] a vereség ne fossza meg a következő választás megnyerésének *esélyétől*” (59.). A 2010-es *szabad és tisztességes* választások után tehát *részben szabad és egyáltalán nem tisztességes* választás követte? Kis János az autokratikus áttörés során megátadott intézmények közül a választási rendszert (alrezsim?) nem említi, csak annyit ír, ráadásul hipotetikusán, hogy az autokratikus áttörés után a kormánypárt „a választási szabályokat is a maga előnyére módosíthatja” (63.). Ellenzéki körökben ugyanakkor felvetődött a választások *bojkottja*, radikálisabb ellenzékiek pedig eleve *illegitimnek* tartották a választásokat, de az, hogy az EBESZ-jelentésben foglalt kritika nem tartalmazott olyan értékelést vagy utalást arra, hogy a választás félig szabad lett volna,⁹ a Freedom House pedig 2014-ben a *szabad* országok közé sorolta be Magyarországot, és *konzolidált demokráciaként* értékelte a magyar politikai rendszert,¹⁰ nem igazolja Kis felfogását. Ha mégis tartjuk magunkat az autokratikus áttörés téziséhez, akkor a következő ellentmondásokhoz jutunk: 1) az autokratikus áttörést követő választás *nem autokratikus/autoritárius választás* volt, mert a választási rendszer lehetővé tette a kormányváltást, csak a – Kis János szerint is – fragmentált ellenzék *nem volt képes élni a lehetőséggel*; 2) a kampány alatt és a megelőző években a magát demokratikusnak nevező ellenzék a választópolgárok számára világos, érthető és intenzív üzenetekben igyekezett bizonyítani, hogy az Orbán-rezsim autokratikus, diktatórikus és despotikus, és hogy a választás igazi tétje az autokrácia stb. kiépítésének megakadályozása; 3) a választópolgárok egy kritikus, a kor-

mányváltáshoz szükséges része azonban mindezek ellenére nem támogatta a „demokratikus ellenzék” által kínált demokratikus alternatívát.

Az MSZP–EGYÜTT–DK–PM–MLP-lista és az LMP együttesen 1560 220 antiautokratikus szavazatot kapott 2014-ben, míg 2010-ben az MSZP, az LMP és a Fidesz-ellenessége miatt ide sorolható MDF együttesen 1 511 199-et. A „demokratikus ellenzék” tehát egy tapodtat sem tudott előrébb lépni annak ellenére, hogy a Fidesz 441 512 szavazatot veszített négy év alatt. Az igazi támpont azonban 2006, amikor is az MSZP és az SZDSZ 2 688 317 antiautokratikus szavazatot könyvelhetett el. 2014-re tehát durván 1 100 000 antiautokratikus szavazót veszítettek 2006-hoz képest a „demokratikus ellenzék” pártjai, illetve elmondható, hogy az 1 100 000 elvesztett szavazóból annyit sem tudott visszacsábítani az „autokratikus” áttörés után, hogy az új választási rendszerben ne legyen meg a Fidesz 2/3-os parlamenti többsége. A 2018-as választási eredmények ennek fényében is értékelhetők: az MSZP–PM, az LMP és a DK összesen 1 395 291 antiautokratikus szavazatot kapott, tehát 2014-hez képest kevesebbet. Ha viszont ide soroljuk a Fidesszel totálisan szembefordult és a „demokratikus ellenzékkel” már kooperáló Jobbik 1 092 806 szavazatát, akkor az antiautokratikus szavazói blokk 2 488 099 szavazója állt a szemben a Fidesz–KDNP 2 824 551 szavazójával. Minél szűkebb a különbség, annál nehezebb eldönteni, hogy a „rendszer” billentette-e önmaga fel a mérleget, avagy az ellenzék saját hibái és gyengeségei miatt képtelen ledolgozni a hátrányát.

Az Orbán-rezsim választási rendszerével szembeni kritikákat is óvatosan kell kezelni. A második forduló erőteljesen bírált megszüntetéséről¹¹ elmondható, amire Kis János nem tér ki, hogy 2014-ben a Fidesz az előző választási rendszer szabályai szerint is győzött volna, bár 2/3-os többséget nem szerzett volna. *A 2/3-os többséget azonban hiba lenne csak és kizárólag az új választási rendszer és általában az autokratikus áttörés számlájára írni.* A második forduló eltörlését általában azzal szokták támadni, hogy nem teszi lehetővé azt, hogy a második fordulóban az ellenzéki jelöltek összefogjanak és egymás javára viszszalépjenek a Fidesz–KDNP jelöltjeivel szemben, és ezáltal úgy győzzék le a kormánypártot, ahogy 1998-ban a Fidesz és az FKGP legyőzte az első forduló után még potenciális győztesnek tekinthető MSZP-t. A formállogika szabályai szerint ez igaz, egy politikailag realista megközelítésben azonban már nem. A parlamenti ellenzék *eleve nagyon polarizált* volt: a vesztes kormánypárt, az MSZP mellett az országgyűlésben helyet foglalt az LMP, amely 2010 előtt a kormányzó MSZP ellenzékének szerepét is felvállalta, és rendkívül kritikus volt az akkor fennálló rezsimmel szemben, valamint a „demokratikus ellenzék” által szélsőjobboldalinak, fasisztának vagy neonácinak tartott Jobbik. A második fordulóban minimum e három pártnak kellett volna visszaléptetni egymás javára a jelöltjeiket, ami az akkori Jobbikra tekintettel politikai képtelenség lett volna. A nációk nem léptek volna vissza, de a nációk javára sem. Egy LMP–MSZP kooperáció is rendkívül kétséges lett volna.

A 2010-es választás egy másik nagy tanulsága, hogy azt nem csak megnyerte egy – Kis János terminusával – demokráciaidegen párt, hanem a szavazatok 16,67 %-ával bejutott a parlamentbe a Kis által nem említett Jobbik, amely párt értékelésére Kis valószínűleg elégtelennek tartaná a „demokráciaidegen” kifejezést. Ráadásul a Jobbik már a 2009-es európai parlamenti választáson 427 773 szavazatot kapott (14,77%) úgy, hogy párhuzamosan a magát kifejezetten a Jobbikkal szemben pozicionáló SZDSZ-t 2,16% támogatta. Történt mindez annak ellenére, hogy az SZDSZ kampányának középpontjában az állt, hogy ki lesz a harmadik erő, az SZDSZ vagy a Jobbik (a Jobbik lett), és hogy szükség van 200 ezer + 1 szavazóra, de csak 62 527-t tudtak mozgósítani a demokrácia védelmében. A részletek azért fontosak, mert az SZDSZ 2009-ben a választóknak nyíltan és jól érthetően vázolta fel egy *autokratikus alternatíva* veszélyét, amely a liberális (antiautokratikus) szavazóbázisban sem lelt kellő fogadtatásra. De az autokratikus alternatíva veszélyének kommunikálása elkezdődött már az 1998-as kormányváltás után, végig kísérte a 2002-es választást (Fidesz–MIÉP-koalíció veszélye, a MIÉP a Fidesz rohamosztaga, Orbán egy Führer, akasztani fognak, stb.), és a 2010-es választást is jellemezte. Úgy ment végbe tehát az „autokratikus áttörés”, hogy a választók bő évtizede tudatában voltak, mert tudatosították bennük, hogy a Fidesz és általában a jobboldal autokratikus áttörésre készül... 2010-ben ennek tudatában választottak, az MSZP-től ennek tudatában fordított hátat közel másfél millió szavazó, míg az SZDSZ-től szinte mindenki.

Ha tehát ragaszkodunk az autokratikus áttörés koncepciójához, szembe kell néznünk azzal is, hogy az – ezek szerint – valamilyen mértékben *demokratikusan támogatott* volt 2010-ben és 2014-ben, illetve az antiautokratikus alternatíva nem nyert kellő demokratikus támogatottságot.

Úgy tűnik, hogy ahhoz, hogy Kis János az Orbán-rezsimet korlátozottan kompetitív tekintélyuralmi rezsimként értelmezhesse, az ellenzék választási vereségeiért csak és kizárólag magát a rendszert okolja, csak hogy a végletes polarizáltság mellett az ellenzéknek a választási vereség miatti felelősségét is politikai elemzés tárgyává kell tenni. Olyan tényezőket, amelyeket nem lehet a rendszer számlájára írni: fragmentálódás, a pártszakadások és új pártok (DK, Párbeszéd Magyarorszáért) létrehozása, valamint Bajnai Gordonnak a politikai arénába lépése (Együtt 2014 mozgalom) miatt; a rendkívül népszerűtlen és megosztó Gyurcsány Ferenc előtérbe kerülése és egyre meghatározóbb szerepe; Bajnai Gordon és Mesterházy Attila rivalizálása a miniszterelnök-jelöltségért; pártközi konfliktusok megvívása a nyilvánosságban is; forradalomban és választási bojkottban való nyílt gondolkodás; külföldi politikai és gazdasági szereplők kormányra gyakorolt erőteljes és hatékony nyomásában való eltúlzott bizakodás stb. A 2014-es választás nem volt *eleve* megnyerhetetlen. (2012 nyarán az MSZP és a Fidesz támogatottsága megegyezett, a Fideszé tízéves mélypontot ért el.) A 2/3-os többség még a Fideszt is meglepte, szerintem

igazából szűk többségben reménykedtek. Ellenzéki körökben nem véletlenül számoltak olyan forgatókönyvvvel, hogy *választási vereség* esetén Orbán Viktor a Kovács Árpád vezette Költségvetési Tanács felhasználásával puccsolja meg az új kormányt, és folytattak nyilvános diskurzust arról, hogy *hatalomra kerülve* hogyan helyezhetik hatályon kívül az Alaptörvényt. Hasonlóan végig lehet zongorázni azt, ahogy 2018-ban az ellenzék önsorsrontó módon csökkentette választási esélyeit azzal együtt, hogy utólag tudott: a Fideszben nagyonis szorongtak a választás kimenetele miatt...

Utolsó mondatában Kis János reményét fejezte ki, hogy a vita magasabb szintjén arról lesz szó, hogy „mi különbözteti meg az autokrácia kiépülését a demokrácia állagromlásától”. Hozzászólásomban arra igyekeztem elsősorban rávilágítani, hogy a tételezett politikatudományi konszenzus érdekében már alapszinten, Kis tanulmányában és mások témába vágó elemzéseiben is tételen kellett volna foglalkozni ezzel a problémával – a demokrácia állagromlásával.

JEGYZETEK

- ¹ Itt és minden más idézetben a kiemelés tőlem – L. T.
- ² Maga Kornai János azt nyilatkozta 2016-ban, hogy „a politikatudomány művelői, a politikusok és a média munkatársai között *nincs konszenzus* sem a demokrácia, sem az autokrácia, sem a diktatúra értelmezésében. Teljes a fogalmi zűrzavar, nem is reménykedem, hogy ebben rendet lehetne teremteni”. *Bebetonozott hatalmak, autokráciák – és a magyar változat*. Farkas Zoltán interjúja Kornai Jánossal. *HVG. hu*, 2016. 12. 28. Bozóki András és Hegedűs Dániel is fontosnak tartotta leszögezni: „A 2010 óta Magyarországon létező politikai rendszer természetéről mindmáig *nem alakult ki konszenzus* a politikatudomány művelői körében”. Bozóki–Hegedűs (2017)
- ³ A továbbiakban Bozóki András autokrácia-felfogásának alakulását azért mutatom be részletesen, mert Kis János annak ellenére nem reflektál arra, hogy a politológusok közül jó ideje igazából Bozóki próbálkozik az autokrácia fogalmán keresztüli rendszerértelmezésre.
- ⁴ A vitákban a követendő *módszertani szigor* fontosságára figyelmeztet Körösenyi András tanulmánya is, amelyben a plebiszciter vezérdemokrácia „nem a liberális demokrácia és az autokratikus diktatúra (vagy másképpen: zárt autokrácia) ideáltípusa közti lineáris tengelyen foglal el egy közbülső helyet, hanem *egy másik dimenzióban értelmezhető*” (Körösenyi, 2017: 9).
- ⁵ Máshol Fricz Tamás orosz és közép-ázsiai minták alapján az autokratikus személyi uralmat határozza meg: „demokratikus keretek között autokratikus gyakorlat érvényesül – miközben »ki-felé« igyekeznek ezt a működésmódot demokratikusnak feltüntetni. Ezen országok esetében tehát nem beszélhetünk arról, hogy ha intézmény és működésmód el is tér egymástól, akkor is csak »kísérletezésről«, a demokrácia ilyen és olyan formáinak változtatásáról van szó, hanem sok esetben – és persze eltérő mértékben – a demokráciából való kivonulás, a reautokratizáció folyamataról, vagy valamilyen köztes formáció [sic!] létrehozásáról”. (Fricz, 2012).
- ⁶ Ágh Attila, aki elfogadja az autokrácia-tézist, az írja, hogy „Az első két évtized bebizonyította, hogy az *elitdemokrácia nem konszolidálható Magyarországon*, mert belső ellentmondásai maguk-

ban hordozták a felbomlási folyamatot, a *kaotikus demokrácia* összeomlását és az autoriter rendszer kiépülését.” (Ágh, 2019: 15.).

- ⁷ Megorrolt Gyurcsányra a legfőbb ügyész. *Origo.hu*, 2009. március 22. Kovács Tamást 2006-ban választották meg legfőbb ügyésznek Polt Péter mandátumának lejárta után.
- ⁸ Szembe lehet vetni ezzel, hogy ennek ellenére demokratikus kompetíció folyt, és a Fidesz szabad és tisztességes választáson nyert rendkívüli többséget, de Gyurcsány Ferenc korábban kijelentette: „Le kell verni a jobboldalt. Az én feladatom az, hogy ennek a politikai versengésnek irányt adjak, feladatokat szabjak, és azokat számon is kérjem, s ezt meg is teszem hezitálás nélkül.” *Népszabadság*, 2004. február 9.
- ⁹ <https://www.osce.org/odihr/elections/hungary/121098?download=true>
- ¹⁰ <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2014/hungary>
- ¹¹ Fábián György választáspolitikológus politikailag abszolút semleges értékelése az volt másfél évtizeddel ezelőtt, hogy: „A két legutóbbi választás két forduló közötti eseményei nem csupán választástudományi, hanem politikai aspektusból is a *második forduló megszüntetése* mellett szólnak. A két forduló között tovább durvul az amúgy is durva kampány, ami nem kívánatos politikai jelenségekkel, következményekkel jár. Az első forduló egyértelműen tükrözi a választók akaratát, ez 2006-ban újólag bebizonyosodott. Ma már annak feltételei is megvannak a párt-szerkezet stabilabbá válásával, hogy a *pártok előrehozzák a választási szövetségek megkötését*, a korábbinál gyakrabban éljenek a *közös*, és különösen a *kapcsolt listák* lehetőségével, ami identitásukat, önállóságukat felmutatását sem kérdőjelezi meg.” (Fábián, 2006: 127.).

IRODALOM

- Ádám Péter (2007): *Franciaország alkotmányos rendje és politikai intézményei*. Corvina Kiadó, 2007.
- Ágh Attila (2019): *A rendszerváltás terhe: A neoliberais-autoriter hibrid Magyarországon*. Preprint, 2019, február. https://www.researchgate.net/publication/331345963_A_rendszervaltas_terhe_A_neoliberalis-autoriter_hibrid_Magyarorszagon
- Bozóki András (2002): Politikai fordulat Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 2002/1-2.
- Bozóki, András (2005): Consolidation or Second Revolution? The Politics of the New Right in Hungary. *Slovak Foreign Policy Affairs*, 2005, Spring.
- Bozóki, András (2008): Consolidation or Second Revolution? The Politics of the New Right in Hungary. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 24(2): 191–231. June 2008. <https://doi.org/10.1080/13523270802003046>
- Bozóki, András (2011): *The Hungarian Shock: The Transition from Democracy?* <http://www.deliberatelyconsidered.com/2011/02/the-hungarian-shock-the-transition-from-democracy/>
- Bozóki, András (2012a): *The Crisis of Democracy in Hungary*, 2012. Heinrich Böll Stiftung. https://www.boell.de/sites/default/files/assets/boell.de/images/download_de/Bozoki_The_Crisis_of_Democracy_in_Hungary.pdf
- Bozóki, András (2012 b): Populism as Elite Discourse in Hungary. In: Oxana Gaman–Golutvina–Andrey Klemeshev (eds.): *Political Elites in Old and New Democracies*. Emmanuel Kant Baltic Federal University Press, Kaliningrad, 345–358.

- Bozóki, András (2015) Broken democracy, predatory state, and nationalist populism. In: Peter Krasztev–Jon Van Til (eds.): *The Hungarian Patient: Social Opposition to an Illiberal Democracy*. Central University Press, New York.
- Bozóki András (2016a): *Magyarország: liberális autokrácia*. <https://pcblog.atlatszo.hu/2016/03/03/magyarorszag-liberalis-autokracia/> 2016.03.03.
- Bozóki András (2016b): Liberális autokrácia? *Élet és Irodalom*, 2016. március 11.
- Bozóki András (2016c): Magyarország félúton van a demokrácia és a diktatúra között. Bitá Dániel és Pető Péter interjúja Bozóki Andrással. *Nol.hu*, 2016. április 10.
- Bozóki, András (2016d): *Liberal autocracy? Regime Types and Hungary's Place in the Grey Zone* (Draft paper). Paper prepared for the 23rd International Conference of Europeanists. Panel Title: Integrating the Illiberal: Between European Hungary and Hungarian Europe. Double Tree by Hilton, Philadelphia, April 14–16. 2016.
- Bozóki András (2016e): Bozóki András válasza Benjamin Novak kérdésre: Experts agree Hungary is not a failed state. *Budapest Beacon*, 2016. február 6.
- Bozóki, András (2017a): Illiberal Democracy Belongs to the Hybrid Regimes. Reflections on Jeffrey C. Isaac's 'Illiberal Democracy'. *Public Seminar*, August 2, 2017.
- Bozóki, András (2019): The Shadows of 'Illiberal Democracy'. *Filodritto*, 2019. február 20. <https://www.filodritto.com/articoli/2019/02/the-shadows-of-illiberal-democracy.html>
- Bozóki András–Hegedűs Dániel (2017): Az Orbán-Rezsím értelmezései. *Mozgó Világ*, 2017/2. 3–21.
- Bozóki, András–Hegedűs, Dániel (2018): An externally constrained hybrid regime: Hungary in the European Union. *Democratization*, 2018, Vol. 25, no. 7, 1173–1189. <https://doi.org/10.1080/13510347.2018.1455664>
- Csizmadia Ervin (2016): A tranzitológiának vége, felejtük el? Az átmenet „származékos” elméletei és tanulásaik. *Politikatudományi Szemle*, 2016/2.
- Fábián György (2006): Két választás Európában. *Politikatudományi Szemle*, 2006/2–3.
- Fricz Tamás (2006): Az árok két oldalán. *A magyar demokrácia természetrajza*. XXI. Század Intézet, 2006.
- Fricz Tamás (2012): Kormányzati rendszerek Közép- és Kelet-Európában. *Politikatudományi Szemle*, 2012/4.
- Kis János (2000): *Alkotmányos demokrácia. Három tanulmány*. Indok, 2000.
- Kis János (2019): Demokráciából Autokráciába. A rendszertipológia és az átmenet dinamikája. *Politikatudományi Szemle*, 2019/1. <https://doi.org/10.30718/POLTUD.HU.2019.1.45>
- Körösényi András (2017): Weber és az Orbán-rezsím: plebiszciter vezérdemokrácia Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 2017/4.
- Mickey, Robert (2015): *Paths Out of Dixie: The Democratization of Authoritarian Enclaves in America's Deep South, 1944–1972*. Princeton University Press, 2015.
- Szabó Máté (2015): Az új autoritarizmus és a hibrid rendszerek kihívása a posztkommunista civil társadalom számára. *Civil Szemle*, 2015/4.
- Pesti Sándor (2018): Jog és politikai viszonya a 2010 utáni Magyarországon. *Kommentár*, 2018/1.

RECENZÍÓ

Gyulai Attila

A decizionizmus megzabolázása

A DECIZIONIZMUS MEGZABOLÁZÁSA

Gyulai Attila

(Társadalomtudományi Kutatóközpont, Politikatudományi Intézet/Nemzeti Közzolgálati
Egyetem, Eötvös József Kutatóközpont, Politika- és Államelméleti Kutatóintézet)

A recenzió beérkezett: 2019. október 22. – véglegesítve: 2019. október 22.

(Karácsony András: Döntés és hagyomány. Budapest, Századvég Kiadó, 2019.)

A politika sajátsterűségének gondolata szinte kézzelfogható módon előtérbe került az utóbbi időben. Mind a gyakorlatban, mind pedig az elméletben teret nyert az az elképzelés, hogy a politika autonóm, és működését másból levezetve nem érthetjük meg, csakis a rá jellemző sajátos törvényszerűségek felől. Ebből következően a politika megítélésében, a politikai cselekvések értékelésében sem fordulhatunk más mércéhez, mint ami a politika sajátja. Természetesen nem új gondolatról van szó, az erről szóló vita elválaszthatatlanul a politikához tartozik, hiszen a politika lényegéről szól. Csakhogy mintha lennének olyan korszakok, és talán a jelenlegi is ilyen, amikor a vita nem pusztán politikai kérdések körül zajlik, hanem éppen a politika természete kapcsán éleledik ki. Amikor olyan döntések születnek, amelyek túllépnek a napi politikai rutin keretein és magukra a keretekre, a döntések feltételeire irányulnak. Vagyis amikor nem az a kérdés, hogy egy-egy politikai döntés megfelelő-e, hanem az, hogy mi tehet egy döntést megfelelővé. A politika sajátsterűsége praktikusán a döntésen keresztül válik láthatóvá, és ez teszi a politikai gyakorlat és az elmélet felől is aktuálisá Karácsony András legutóbbi, *Döntés és hagyomány* című könyvét, amely a döntés fogalmán keresztül idézi fel a politika mibenlétének kérdését, szűkebben pedig a politika és a jog közötti határ átjárhatóságának problémáját.

A kötet egyrészt a döntésprobléma gondolkodástörténeti előzményeit követi végig, másrészt tematikus fejezetekben fejt ki a szerző felfogásának lényeges építőelemeit. Az Előszó elhatárolja a döntésprobléma különböző megközelítéseit, és a pszichológia, közgazdasági és egyéb irányoktól ellépve a politika és a jog területére irányítja a figyelmet, ezen belül is kiemelve Carl Schmitt és Niklas Luhmann szerepét a kérdés tárgyalásában. A későbbiekben érdemes lesz visszatérni arra, hogy mi a jelentősége épp e két gondolkodó kiemelésének, ahogy arra is, hogy a döntés fogalma már az első oldalon a decizionista felfogás mentén fogalmazódik meg. Az 1. fejezet a szellemi kontextust mutatja be,

külön kitérve az eszmetörténeti, a politikai, a jogi, valamint a döntéseméleti háttérre – tovább részletezve a kötet saját felfogásának megalapozását. A 2–6. fejezetek néhány szerző köré szervezve tárgyalják a döntés felmerülését, kiemelt vagy mérsékelt szerepét, illetve semlegesítését az egyes elméleti megközelítéseken belül, sorra véve Schmitt, Luhmann, Habermas, Rawls, valamint a fenomenológiai hagyomány döntésfogalmát. A könyv második nagyobb egyége egy-egy fejezetet szentel a döntés összefüggésének a hagyomány, az emlékezés, valamint a felelősség problémáival. Ez utóbbi három fejezetben össz pontosul Karácsony András saját megközelítésének lényege, az itt olvasható gondolatmenetből válik világossá, hogy korábban miért éppen az említett gondolkodástörténeti előzmények kaptak szerepet, és azokhoz képest miként rajzolódik ki a szerző saját döntésfelfogása. Meg kell említeni, hogy a szellemi kontextus és a recepció elemzése során – olvasóinak ez aligha újdonság – Karácsony András elsősorban a német hagyományra támaszkodik, ami Schmitt, Luhmann vagy Habermas esetében persze nem meglepő, a Rawls-fejezet esetében viszont a fősodorhoz képest a megszokottól eltérő szerzők beemelését jelenti.

Schmitt kiemelt szerepe természetesen nem meglepő: a politika- és jogelméletben egyre erőteljesebb a schmitti decizionizmus szerepe, és a hazai szakirodalmat tekintve Karácsony András korábbi munkái ezen a téren már eddig is iránymutatóak voltak. Csupán az elmúlt években megjelent nagyobb publikációkat említve, a döntés fogalma központi jelentőségű a szerző *Jogelméleti előadások* című kötetében, Carl Schmittől pedig önálló – a politikai teológiára koncentráló – monográfiája szól (Karácsony, 2016 és 2017). Schmitt munkásságát tekintve Karácsony jelen kötete jogosan indul ki a német szerző 1912-es *Gesetz und Urteil* című művéből, hiszen ebben a bírói döntésre fókuszáló munkában már fellelhetőek a későbbi politikaelméleti decizionizmus alapelemei. Csakhogy, mutat rá Karácsony András, a decizionizmus rögtön gyanúba keveredik, ha a jog területét elhagyva a politikán belül látszik érvényesülni, és korántsem csak arról van szó, hogy Schmitt mit és miként igazolt a levezethetetlen döntés fogalmán keresztül az 1930-as évek Németországában, hanem a politikai döntés eleve adott önkényességének tételezéséről (25.; 46.). Ha ugyanis a bírói döntés egyedi aktus, amely nem igazolható a gyakorlathoz képest külső elvekhez mérve, akkor a politika területére lépve máris e recenzió elején jelzett problémába ütközünk. Persze nem mellékes, hogy 1912-ben Schmitt még számos elemet így is megőrzött saját kora neokantiánus jogfelfogásából (Schmitt, 1969), és számos további lépést tett még meg, mire a döntés fogalma az 1920-as évek elejére politikaelméleti és politikai tétet kapott volna nála. A Schmittől szóló fejezetben Karácsony András is ezt a változást követi végig, hogy a politikai döntésnek a kivételes állapotban megmutatkozó tiszta típusáig jusson el. A könyv Schmitt-fejezete és helye a munka gondolatmenetében különösen lényeges, és korántsem csupán amiatt, mert a schmitti

szuverén ma már megkerülhetetlen a döntésproblematika szempontjából. Karácsony tulajdonképpen a schmitti módszert követve a döntés szélső fogalmát ragadja meg Schmitten keresztül, azt a határt igyekszik bejárni, ahol a döntés a maga legtisztább formájában, a semmiből érkezve mutatható fel, hogy ehhez képest derüljön ki a további fejezetekben tárgyalt felfogások által nyújtott hozzájárulás. Valójában Schmitt nem a Karácsony által tárgyalt döntésfogalom kimerítő modellje, pozíciója közelebbről nézve nem schmittianus decizionista, számára inkább van szó módszertani eljárásról, amely lehetővé teszi egy olyan döntésfogalom kidolgozását, amely megtartja a döntés egzisztenciális jelentőségét, de feltételezi, hogy lehetséges felfedezni olyan mércéket, amelyek a felelősség felvetését is lehetővé teszik. Innen nézve nyerik el jelentésüket a döntésfogalom recepciójával kapcsolatos további fejezetek. Schmitt és Rawls között olyan utat jár be a könyv, amely a döntés totalitásától a döntés semlegesítéséig vezet, és a tét az, hogy valóban létezik-e az a pozíció, amelyet e kettő között Karácsony András keres.

Ahogy a szerző is utal rá, Schmitt mellett a könyv másik főszereplője Luhmann (13.). A két gondolkodó kapcsolata a döntés elkerülhetetlen, kiemelt szerepében ragadható meg, de ebben az esetben a különbségek meghatározóak. Mert bár a döntésben mindig jelen van az önkény és a levezethetlenség, a luhmanni társadalomelmélet a decizionizmus határait is láthatóvá teszi. Az egyébként ugyancsak a semmiből érkező kötelező döntések egyrészt nem személyhez kötöttek, másrészt nem totalizálók, vagyis a belőlük következő politika nem számolja fel a pluralitást, sokkal inkább a differenciálódáshoz kapcsolódik (Thornhill, 2007). Karácsony András ezt úgy magyarázza, hogy a luhmanni felfogás a kontingencia csökkentése és a komplexitás fenntartása kettősségére épül (67.). Luhmann nyomán fogalmazódik meg ugyanakkor az az alapvető gondolat, hogy a döntés alapja nem más, mint önmaga lehetetlensége. Ez a paradoxon azt mondja ki, hogy döntenie akkor kell, amikor nem lehet döntenie (66.), vagyis a döntés helye ott van, ahol az előzetesen adott nem jelöli ki a követendő irányt, amikor a döntés nem adódik, hanem meg kell hozni. Nem véletlen, hogy a jog világának programozó és programozott döntés közti luhmanni különbségtétele (84.) alapján az igazi döntés (66.) bizonyos mértékig valóban visszavezethető a schmitti kiindulóponthoz. Mégpedig pontosan azért – és itt ismét a határ problémája jelentkezik –, mert a programozó döntés kivezet a jog világából és a politika felé mutat (86.). Mégis, éppen ezen a nyomon juthatunk el a felelősség kérdéséhez, amit Karácsony pusztán Luhmann alapján nem tart egyértelműen kezelhetőnek, de a felelősség megállapításáról szóló döntés helyét legalábbis kijelöli.

Némi leegyszerűsítéssel mondható, hogy a következő – Habermas és Rawls elméletét – tárgyaló fejezetek az ellenpozíciót mutatják be, vagyis olyan megközelítéseket, ahol a döntés schmitti és luhmanni kiélezettsége nem egyszerűen háttérbe szorul, hanem feloldódik egyfelől a tanácskozás konszenzusá-

ban, másfelől pedig az igazságosságban. Csakhogy Karácsony András tárgyalásmódja nem ilyen élesen megkülönböztető. Miközben láthatóan van jelentősége a decizionista kiindulópontnak, mert a szerző onnan fogalmazza meg saját álláspontját, elemzésére jellemző, hogy Habermas és Rawls esetében sem egyszerűen az ellenpontot, hanem a megfontolható érveket keresi. Ugyanakkor erre a két fejezetre jellemző leginkább, hogy a döntésfogalom olykor háttérbe szorul a tárgyalt szerzők tágabb elméleti pozíciójának bemutatása és elemzése mögött. Ezt persze az indokolja, hogy a döntés messze nem annyira közvetlenül adódó probléma Habermas vagy Rawls számára, mint Schmitt vagy Luhmann esetében, pontosabban egy negatív módon adódó probléma, így a fogalom itt sokkal inkább összehasonlításként, illetve további szerzőkkel való összevetés útján és gyakran a felmerült kritikák tárgyalásaként kerül elő. Habermas esetében a fő kérdés természetesen az, hogy a konszenzusra orientált deliberációban marad-e helye a döntésfogalomnak, hogy „értelmes-e a döntés fogalmát használni teljes körű egyetértés esetén, amikor nincs senki, akivel *szemben* a döntést érvényesíteni kellene” (112.), illetve ehhez vezetően az, hogy a habermasi tanácskozás megmarad-e procedurális előfeltételnek vagy szubsztantív előírassá alakul át. Karácsony András olvasatában utóbbi kérdésre a válasz az, hogy a deliberációval szemben támasztott elvárások tartalmi elvként hallgatólagosan is az eljárás formalitása fölé kerekednek, mintha – tehetjük hozzá – mégiscsak született volna döntés azzal kapcsolatban, hogy mely elveket kellene legitim szervezőelvnek tekinteni. Csakhogy a tanácskozás személytelen folyamata nem teszi megragadhatóvá a döntést, ahogy a szuverenitás is szinte eltűnik, amint az államtól a társadalom szférájába kerül át (106.). Ezzel pedig láthatatlanná válik, mert semlegesítődik a politikai döntés mögött mindig feltételezhető kényszer is, ami Karácsony András megközelítésében nem egyszerűen az antipolitika kockázatát hordozza, hanem a jog önállóságának felszámolását a politika felől (107.; 111.).

Bár a Habermas-fejezet előrevetíti, hogy a rawlsi megközelítés határozottan a szubsztantív felfogást követi a deliberáció tételezett formalitásával szemben (100.), az elemzés során sokkal inkább azok az elemek emelkednek ki, amelyek a semlegesítés gesztusában egymás mellé helyezik a két szerzőt. Ebben az értelemben tehát érvényesül Habermas és Rawls ellenponti szerepe a könyv gondolatmenetében, utóbbi esetében egészen odáig, hogy megkérdőjeleződik a döntés szerepe az eredeti helyzetből való átlépés során (119.). Karácsony András döntően a német Rawls-recepcióra támaszkodó elemzése végső soron arra hívja fel a figyelmet, hogy a filozófiai igazságosságelmélet és a liberalizmus felé való politikai elmozdulás között, a szubsztantív törekvéseket megtartva, a döntést alapvetően jellemző kontingencia (ami a könyv egyik kiindulópontja) nem értelmezhető. Ezzel pedig eljutunk a döntés decizionista felfogásától az ellentétes pozícióig, ahol a döntés valójában a döntés elkerülését, intézményszerűsített felszámolását jelenti. Talán nem véletlen, hogy a Rawls-fejezet egy meg-

lehetősen radikális szerzői fordulattal két olyan gondolkodóra (Derrida és Lyotard) támaszkodva zárul, akik kifejezetten tagadták a jog és igazságosság összeilleszthetőségét, és a jogot az erőszakra, illetve az elkerülhetetlen jogtalanságra vezették vissza.

A döntés fogalmát egyik végponttól a másikig eljuttatva természetesen felmerül az a kérdés, hogy mi lehet mégis a döntés mércéje és igazolása. Miként támasztható alá egy döntés, ha nem fogadjuk el, hogy semlegesíthető lenne, miközben a cél mégiscsak az, hogy igazolható, vagyis lényegi önkényességével együtt is behatárolható legyen? A szerző erre adott válaszában játszik fontos szerepet a fenomenológiai hagyományról szóló rész, ahol Karácsony András a racionalitás és a szokások szerepét tárgyalja Alfred Schütz és Harold Garfinkel nyomán. A racionalitás az, ami tradicionális – írja (134.), felvetve, hogy a döntés racionalitása nem csak abban a keretben értelmezhető, ahogy a racionális döntéselméleti paradigma közelít a kérdéshez. A döntés racionalitása utóbbival szemben a mindennapiság kontextusába ágyazott interakciókban érhető tetten, ahol a cselekvők a szokások erejére támaszkova fogadnak el bizonyos mintákat és szabványokat (133.). Az életvilágban nem pusztán egyének döntéseit figyelhetjük meg, hanem együtt cselekvők közös produktumát, amelyet a közösen követett – és ezáltal elismert – szokások tartanak egyben, amelyek a döntéseknek teret adnak, de meghatározott keretek között is tartják őket. Az e szakaszban olvasható elemzésnek nem célja, hogy szubsztantív módon megjelölje a döntések kereteit, bár olvashatunk a középérték felé való orientálódásról (134.). A racionalitás tulajdonképpen azzal kapcsolatos, amire már a Luhmann-fejezet is utalt, hogy a döntések valódi döntések legyenek, érdemi alternatívák közötti, nem előre programozott választások, amelyek ugyanakkor nem számolják fel az együttélés kereteit korlátlan önkényességükkel. Ez az a pont, ahol a kötet programja igazán explicit érveléssé alakul át.

A könyv egészével azonos címet viselő Döntés és hagyomány című fejezet a szokások meghatározó szerepét és fenti értelemben vett racionalitás szerepét megtartva azt hangsúlyozza, hogy a hagyományok nem zárják ki a döntést, sőt, hogy a döntésnek megkerülhetetlen szerepe van a hagyományok érvényesülésében. A hagyományok közötti választás, illetve a hagyomány választása ugyanakkor szemben áll a kontextusokon túllépni törekvő döntéssel, vagy ahogyan Karácsony fogalmaz, a valóságot zárójelbe tévő döntésimádattal (147.). A politikai cselekvések tehát egyrésztől nem „programozottak”, nem maradéktalanul levezethetők korábbi – ugyancsak programozott – döntések sorozatából, de nem is korlátlanok. Ahogy a döntés és a felelősség problémájával foglalkozó utolsó fejezetben olvasható, még a schmitti szuverén semmiből érkező döntése sem áll teljes mértékben kívül minden kontextuson, mert még a decizionizmus e formája is az adott kontextushoz képest nyeri el jelentését (177.). Karácsony András ezt – és a döntés által befolyásolt emlékezés tárgya-

lását – követően a felelősség kérdése kapcsán lép igazán közel a kortárs politikai kontextushoz. A döntés luhmanni paradoxona – dönteni ott kell, ahol nem lehet dönteni – itt pozitív kifejtést kap, amennyiben összekapcsolódik egymással szabadság, döntés és felelősség hármasa (163.) egyértelműen szembe helyezkedve minden olyan – a korábbi fejezetekben tárgyalt – törekvéssel, amely azért és olyan módon semlegesíti a döntést és oldja fel a döntésért viselt felelősséget, hogy felszámolja a személyes elem szerepét (164.), legyen az eljárás, levezetett döntés (ami tehát valójában nem döntés) vagy a normák által maradéktalanul determinált választás. A kortárs kontextust illetően a szerző a demokrácia és a jogállam feszültségét állítja középpontba, határozottan kritizálva utóbbi elem *felelősségét* abban, hogy a mechanizmus felértékelésével leértékeli a személy szerepét – ezen a ponton visszatérve a schmitti felfogás egyik alapvonásához (170.; 178.). A döntés tehát Karácsony Andrásnál normatív tartalmat kap, amennyiben a döntés értéke abban áll, hogy fenntartja a lehetőségek és következmények pluralitását (171.), és a politika világát nem redukálja személytelen és ezért végső soron számon kérhetetlen automatizmusokra. A hagyomány és a szokások szerepe mindebben az, hogy ezek sem monolit és változtathatatlan elemként jelennek meg, hanem önmagukon belül is felmutatják a pluralitást és a választás lehetőségét, sőt, a döntéshozatal kötelességét.

A döntés – érvel Karácsony András – mindig kockázatot hordoz magában. Mivel a döntés önmaga lehetetlenségéből következik, aki dönt, saját politikai létezését is kockáztatja, hiszen a döntéshozó nem támaszkodhat eleve elrendezett alternatívák által adott biztosítékokra. A decizionizmus pedig, amennyiben önkényes, de mégis határos, a politika területén érvényesülve nem a döntés korlátlanágát támasztja alá, hanem ezzel éppen szemben azáltal igazolja a politikai cselekvést, hogy megköveteli a felelősségvállalást. Karácsony András könyve határozottan állást fogláló érvelés e pozíció mellett, amelyben egyszerre van jelen a decizionizmus konzervatív értelmezése és a döntés melletti általános kiállítás, mint ami lehetővé és elszámoltathatóvá teszi a politikát, olyan mércét ajánlva ehhez, amely nem a politikán kívülről, hanem annak szabályait szem előtt tartva fogalmazódik meg.

IRODALOM

- KarácsonyAndrás (2016): *A jogtudomány teológusa. Carl Schmitt politikai teológiája*. Attraktor.
 Karácsony András (2017): *Jogelméleti előadások*. ELTE Eötvös Kiadó.
 Schmitt, Carl (1969): *Gesetz und Urteil*. C. H. Beck.
 Thornhill, Chris (2007): Niklas Luhmann, Carl Schmitt and the Modern Form of the Political. *European Journal of Social Theory*, 10(4). 499–522. DOI: 10.1177/1368431007075966

ÚJ KÖNYVEK VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA

2019. 4. negyedév

Összeállította: Kusztor Éva
Lezárva: 2019. november 10.

JOGTUDOMÁNY

SAJÓ András, UITZ Renáta: A szabadság alkotmánya.
Bevezetés a jogi alkotmányosságba
HVG–ORAC, 2019.

SZENTE Zoltán: A parlamentek története.
A korai rendi gyűlések kialakulásától a modern népképviselési törvényhozásig
Országház Kvk., 2019. 662 p.

TÓTH J. Zoltán (szerk.): Jogalkotástan.
Jogdogmatikai és jogszabályszerkesztési ismeretek
Dialóg Campus, 2019. 360 p.
(Pro Publico Bono)

KÖZGAZDASÁGTAN

DOMONKOS Endre: Közép- és Kelet-Európa gazdaságtörténete
1945–1953 között. A szovjet megszállás és a sztálinista tervgazdálkodás
kiépülése
Aposztróf K., 2019. 268 p.

Lilach GILADY: A presztízs ára.
Hivalkodó fogyasztás a nemzetközi kapcsolatokban
Pallas Athéné K., 2019. 280 p.

Stefan LEINS: A kapitalizmus narratívái.
A pénzügyi elemzők szerepe belülről
Pallas Athéné K., 2019. 232 p.

Rein MÜLLERSON: Egy új rend hajnala.
Geopolitika és az ideológiák összecsapása
Gondolat, 2019, 242 p. (Oikumené könyvek)

TÖRÖK Ádám, SZANYI Miklós (szerk.): Trendek és töréspontok.
Világgazdasági tükrök
Akadémiai K., 2019. 280 p.

MÉDIA

KLAUSZ Melinda: A közösségi média botránykönyve
Hogyan kezeljük a közösségi média konfliktusát a digitális térben?
Kozossegi-media.com, 2019. 374 p.

Vincent MOSCO: Okosvárosok a digitális világban
Pallas Athéné K, 2019. 252 p.

TARI Annamária: Online illúziók – offline valóság
Tericum K., 2019. 328 p.

POLITIKA, POLITIKATUDOMÁNY

BÖCSKEI Balázs, Sebők Miklós: Itt van Amerika
Athenaeum, 2019. 400 p.

GIRÓ-SZÁSZ András: Gondolat és erő
A cselekvő állam orbáni modellje
Mathias Corvinus Collegium, 2019. 248 p.

GOODHART, D.: Úton hazafelé. A populista lázadás
Századvég, 2019. 344 p.

KIS János: Alkotmányos demokrácia
Kalligram, 2019. 576 p.

Lukasz KOBESZKO: A jó változás Lengyelországban 2015–2019
Századvég, 2019. 153 p.

Magyarország az Európai Unióban. Felelős értelmiség – közéleti vitafórum
Osiris, 2019. 173 p.

SCHEIRING Gábor: Egy demokrácia halála
Napvilág, 2019. 339 p.

SEBŐK Miklós: Paradigmák fogságában.
Elitek és ideológiák a magyar pénzügyi kapitalizmusban
Napvilág, 2019. 315 p.

STEPPER Péter: Közép-Európa és a Visegrádi Együttműködés.
Történelmi és politikai nézőpontok
Antall József Tudásközpont, 2019. 317 p.

SZABÓ Andrea, SUSÁNSZKY Pál, OROSS Dániel (szerk.): Mások vagy
ugyanolyanok?
A hallgatók politikai aktivitása, politikai orientációja Magyarországon
Társadalomtudományi Kutatóközpont PTI, 2019.

SZENTPÉTERI Nagy Richard: Mérv – Avagy az alkotmányos államfő
Noran libro, 2019. 400 p.

POLITIKATÖRTÉNET

BÉKÉS Csaba: Enyhülés és emancipáció
Osiris, MTA TK, 2019. 389 p.

Julia BOYD: Szörnyeteg vagy példakép?
Korabeli utazók a náci Németországról
Személyes Történelem, 2019. 440 p.

Jerry BROTTON: Térképcsodák.
A kartográfia mesterművei
Kossuth, 2019. 256 p.

GALAMBOS István, HORVÁTH Gergely Krisztián: Magyar dulás.
Tanulmányok a kényszerkollektivizálásról
Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2019. 228 p.

GYÖRGY Sándor: Jankovich Arisztid – A Nemzeti Hadsereg (1919)
Szülőföld K., 2019. 379 p.

MAROSSY Endre: Pércsi Lajos őrnagy és társai hadbírósaági pere, 1958
Schmidt-kastély, Óbuda, 1956
Magyar napló, 2019. 197 p.

PUBLICISZTIKA, ÉLETRAJZ

BEKE Albert: Illyés Gyula a kommunista – Népfí vagy kegyenc?
L' Harmattan, 2019. 660 p.

GÁBOR Felicia: Csángó élet
Magyar napló, 2019. 252 p.

Robert D. KAPLAN: A földrajz bosszúja
Antall József Tudásközpont, 2019. 479 p.

KERÉK-BÁRCZY Szabolcs: Tükörkép
Gondolat, 2019 360 p.

KÖBÁNYAI János: Heller Ágnes a Múlt és Jövőben 30/90
Múlt és Jövő Alapítvány, 2019. 640 p.

KOVÁCS Árpád: Az első hetven év. Életrajzi töredékek a családról és pályáról
Éghajlat, 2019. 160 p.

Peter POMERANTSEV: Semmi nem igaz, bármi lehetséges.
Az új Oroszország szürreális szíve
Európa, 2019. 320 p.

RADNÓTI Sándor: Sosem fogok memoárt írni
Magvető, 2019. 296 p.
(Tények és tanúk)

RAJK László: A tér tágassága. Életinterjú
Magvető, 2019. 416 p.

Paul RONZHEIMER: Sebastian Kurz. Az életrajz
Ráció K., 2019. 215 p,

ROSTÁS Zoltán: Szétriasztva. Beszélgetések a kilencvenegy éves
Lükő Gáborral, ifjúkora dokumentumai között
Pont K., 2019. 160 p.

Philippe SANDS: Kelet-nyugati utca.
A népiirtás és az emberiség elleni büntett fogalmának eredetéről
Park K., 2019. 560 p.

Belhadzs ABDESSZAMAD, SPEIDL Bianka: Migráció.
Megtört élet, széttört társadalom
Századvég, 2019. 144 p.

DÓSA Mariann, UDVARHELYI Éva Tessa: A kutatás felszabadító ereje.
A részvételi akciókutatás elmélete és gyakorlata
Napvilág, 2019. 340 p

HORVÁTH Júlia Borbála: Női beszély.
XXI. századi nőtípus, az intermentalitás
L' Harmattan, 2019. 240 p.

KISS Károly: Ki akar itt Superman lenni? Digitális jövő – veszélyekkel
L' Harmattan, 2019. 308 p.

KOVÁCS Vera: Utak az erdőben.
Noran libro, 2019. 301 p.

LENCSEŠ Gyula: Angolok a Bakonyban. Az Institute of Sociology 1937-es
dudari falukutatásának története és dokumentumai
Gondolat, 2019. 684 p.

PONYI László: Közművelődés és romák.
Roma közösségi házak vizsgálata a közművelődés és a kisebbségtudomány
dimenzióiban
L' Harmattan, 2019. 262 p.

RAB Virág: Kapcsolati hálózatok a történelemben.
Gondolat, 2019. 232 p.

ZOMBORY Máté: Traumatársadalom.
Az emlékezetpolitika történeti-szociológiai kritikája
Kijarat K., 2019. 248 p.

ABSTRACTS

NAGY, LEVENTE:

Who is the real winner? Some theoretical
and practical aspects of the elections

Voting is a widespread practice in the modern world's democracies. The classification of electoral systems is not as self-evident as it may seem, because they can be categorized according to many different principles, so the choice of which one to highlight is to a great extent a matter of subjective judgment. District magnitude (the number of seats per district), voting for individual candidates or for party-lists, choosing the majority principle or proportional representation, and the proportionality of outcomes are just a few of the basic and well known criteria used to classify electoral systems.

The first aim of this paper is to put forward a different and less known criterion for approaching and classifying electoral systems: the ballot structure (labelled after Douglas Rae), which seems to be one of the important dimensions of any electoral system, because it concerns whether voters can express their ranked preferences for candidates across political parties. The special effects of preferential voting systems on democracy and party systems can be monitored in the case of Australia. The second goal of this study therefore is an empirical analysis of Australian federal elections with their own peculiarities.

Key words: ballot structure, categorical voting, preferential voting, evaluation criteria, Australian voting system.

VÁNYI, ÉVA–GALAMBOS, LÁSZLÓ

Hungarian style technocratic government.
On the technocratic nature of the Bajnai government

Technocratic government has often been mentioned in Hungarian politics since the regime change, although none of the cabinets can clearly be characterized as technocratic. The closest approximation was the government formed by Gordon Bajnai in 2009. Political science literature often characterizes his so-called "government of crisis management" as a full technocratic government, but analysis of the composition and activity of this government indicates that

the label is incorrect. The prime minister and his ministers had clear political or partisan linkages, and although the cabinet declared a politically neutral agenda in its crisis management programme, analysis of its legislative activity shows it did not only deal with crisis management.

Keywords: technocratic government, partisan government, full technocratic government, blame avoidance, composition, agenda, crisis management, legislative activity.

KISS, BALÁZS-SZABÓ, GABRIELLA
On media preponderance

The article challenges the current use of the notion of media preponderance in analysing voting behaviour in the 2018 Legislative Election in Hungary. Although data demonstrate heavy partisanship and intensive government intervention in certain media sectors, we claim that the existing studies on media preponderance do not provide sufficient empirical evidence to have a strong explanatory power regarding the electoral support, or the lack of it, of any political parties in Hungary. To discover the role of media in political communication, we recommend revising the concept of media and how we measure influence on and by media. The article distinguishes five aspects of preponderance: ownership, content, access, consumption, and effect, and offers methods and indicators for future research. We claim that there is a pressing need for such a complex analytical framework to investigate who rules the media, how it is done, and to what extent it has an impact on voting behaviour.

Keywords: media preponderance, measurement of media preponderance, impact of media preponderance, Hungary.

CSIZMADIA, ERVIN

Forms of opposition, actors and open-ended democracy. The case of post-1990 Hungary

In the thirty years since the change of regime in Hungary there have been at least three forms of opposition politics ("simple" or "as usual" anti-government opposition, anti-system opposition, and resistance, plus various combinations of these), and we cannot say that – as would be expected – anti-government opposition, which is seen as the norm in consolidated democracies, has solidified. Relatively little attention has been paid by the literature to identifying these forms of opposition and describing their dynamics and character. Specifically looking at the Hungarian example, the article primarily approaches

the topic from the standpoint of the political actors and does not pay as much attention to the equally important structural factors or economic and social conditions. The author relates to the literature that emphasizes the intentions and actions of the actors during the transition. The main explanatory principle is the open-ended transition and democratization, which means that contrary to the more closed and teleological democracy theories, the political actors in the thirty years of the Hungarian transition have struggled with each other in an open-ended way, thus a pre-written, textbook version of democratization could not come about.

Keywords: Opposition, political actors, open-ended transition, political dynamics.

FARKAS, ESZTER–SUSÁNSZKY, PÁL

The main theoretical and methodological aspects of conducting panel surveys in national and international election studies

The results and correlations of politics related surveys receive a high level of public attention, especially before national elections. However, many people ignore the fact that single cross-sectional surveys cannot provide answers to a number of relevant questions in this field. Among other things it is not possible to discover changes in individuals' preferences or the effects of political events and campaigns. To help fill this gap, and following international practices and trends, a research group in the Institute for Political Science at the Hungarian Academy of Social Sciences implemented a three-wave panel survey related to the 2018 Hungarian national elections. In the following article we summarize the methodological advances and main difficulties of panel surveys, and describe the research design of these surveys in both Hungarian and international research. Finally, the main questions of Election Study 2018 (NKFI K-119603) will be introduced.

Keywords: national elections, panel survey, causal relationships, panel attrition, conditioning, partisanship, representation, political participation.

LÖFFLER, TIBOR

The deterioration of democracy and the alternatives of autocratization in Hungary. Notes on János Kis's system typology

Although self-defined by a new constitution and the so-called System of National Cooperation (NER), Viktor Orbán's regime is indeed one of the regimes of uncertain identity. Therefore, it is understandable that system critics try to

grasp the essence and characteristics of the regime and to categorize the regime according to system typologies. János Kis interprets the Orbán regime as a non-democratic (anti-democratic) autocracy and an authoritarian system with limited competitive elections. János Kis's system typology uses descriptors of democracy as "low quality", "poor quality", "extremely poor quality", "unusually low quality" or even "worst quality", but these terms remain undefined; nor are they used to test the Orbán regime, thus precluding the possibility of changing models within Hungarian democracy. Kis also ignores the distortions of Hungarian democracy before 2010 and the non-regime factors that contributed to the election victories of the Orbán regime.

Keywords: autocracy, autocratic distortions, unusually low quality of democracy, autocratic democracy, exclusionary democracy, changing models within democracy

CONTENTS

KOLNAI PRIZE

- *Nagy, Levente*: Who is the real winner? Some theoretical and practical aspects of elections 7

GOVERNANCE AND PUBLIC POLICY

- *Ványi, Éva – Galambos, László*: Hungarian style technocratic government. On the technocratic nature of the Bajnai government 37

MEDIA PREPONDERANCE

- *Kiss, Balázs – Szabó, Gabriella*: On media preponderance 65

ACTORS OF THE OPPOSITION

- *Csizmadia, Ervin*: Forms of opposition, actors and open-ended democracy. The case of post-1990 Hungary 89

LOOKING OUT: METHODOLOGICALLY

- *Farkas, Eszter – Susánszky, Pál*: The main theoretical and methodological aspects of conducting panel surveys in national and international election studies 119

DISCUSSION

- *Löffler, Tibor*: The deterioration of democracy and the alternatives of autocratization in Hungary. Notes on János Kis's system typology 137

BOOK REVIEW

- *Gyulai, Attila*: The taming of decisionism 155

BOOK WATCH 161

TISZTELT LEENDŐ ÉS KORÁBBI SZERZŐINK!

Örömmel értesítjük Önöket, hogy a *Politikatudományi Szemle* 2018. évi 2. számától minden cikkünk egyedi internetes azonosítót, úgynevezett **DOI** megjelölést kap. Ezzel a lapunk nemzetköziesedik, mert a különböző keresőmotorok gyorsabban és hatékonyabban tudják cikkeinket megtalálni.

A DOI azonosítót a szerkesztőség **automatikusan** fogja **adni** az egyes cikkeknek. Felépítése a következő lesz: <https://10.30718/POLTUD.HU.2018.2.8>. A törtvonal előtti rész az ún. **DOI prefix**, amit **minden egyes cikk** megkap az előzetes regisztrációnk alapján. Ez tehát egy állandó elem. A POLTUD.HU utal a lapunkra, a többi rész viszont mindig változik, hiszen az aktuális lapszámhoz és oldalszámhoz igazodik. A DOI azonosító örök, ugyanakkor pénzbe kerül. A DOI-t a szerkesztőség szolgáltatásként nyújtja az Önök számára, ezért a költségeket saját maga állja.

Ezzel Önöknek, Tisztelt Szerzők, tehát nincs külön dolguk.

A DOI ugyanakkor kölcsönösségi, viszonyossági alapon működő rendszer, ezért elvárásokat fogalmaz a szerkesztőségekkel és a szerzőkkel szemben.

Tisztelettel kérjük Önöket, hogy ezentúl az irodalomjegyzékben jelzett hivatkozások és szakirodalmak **mindegyikénél** tüntessék fel az **adott cikkre vonatkozó PONTOS és TELJES DOI azonosítót** [például laptársunknál, a Socio.hu-nál a következő azonosítóról van szó: <https://10.18030/socio.hu.2018.1.69>]. Az egyes cikkek hivatkozását a következő helyen találja meg: <https://search.crossref.org/>

A CrossRef-regisztrációnk során, ami lehetővé teszi a DOI használatát, szerkesztőségünk vállalta, hogy elfogadja ezt a feltételt, azaz minden cikknél feltünteti a szakirodalmi hivatkozásokhoz tartozó DOI azonosítót. Kérjük tehát, hogy Önök is tegyenek eleget ennek az egyébként nem túl nagy kérésnek. Amikor készítik az irodalomjegyzéket, másolják be a vonatkozó cikkhez tartozó DOI azonosítót, és illesszék be a hivatkozás végére.

Kérjük, ne feledjék, mindig a teljes azonosító feltüntetésére van szükség!

Örüljünk együtt ennek az újdonságnak!

Üdvözlettel,

a *Politikatudományi Szemle* szerkesztősége

SZERZŐINKHEZ

(A PUBLIKÁLÁS FELTÉTELEI)

1. A Politikatudományi Szemle című referált folyóirat magyar nyelven beküldött kéziratokat – tanulmányokat és könyvrecenziókat – fogad el.
2. A kéziratok minimális terjedelme tanulmányok esetén 40 000 karakter, recenziók esetén 15 000 bruttó (azaz szóközökkel együtt értendő) karakter. A kéziratok maximális terjedelme tanulmányok esetén 50 000, kivételes esetben 60 000 leütés, a recenzióké pedig 25 000 leütés lehet. Az egyes szakterületeket áttekinteni kívánó „state of the art” illetve a „review of article” műfajú szövegek esetében a minimális karakterszám 30 000 a maximális 50 000 bruttó leütés lehet.
3. A kéziratokat Word formátumban kérjük a *posze@tk.mta.hu* címre elküldeni.
4. A kéziratnak tartalmaznia kell:
 - a. egy magyar szöveg-összefoglalót;
 - b. egy angol nyelvű szöveg-összefoglalót (abstract);
 - c. kulcsszavakat, valamint
 - d. a szerző titulását és pontos munkahelyi adatait. A szerző neve a tanulmány felett szerepeljen.
5. Szöveg közbeni kiemelésként *dőlt betű* alkalmazható; ritkítás, aláhúzás, vastag betű, csupa nagybetű csak egészen kivételes esetben fogadható el.
6. A közvetlen hivatkozásokat a szövegtörzs tartalmazza, ezek ne jegyzetekben szerepeljenek. Minden idézetet, hivatkozást igénylő állítást vagy kifejezést követően zárójelben tüntessék fel a szerző vezetéknévét, az idézett vagy hivatkozott mű publikálásának évszámát és – ha szükséges – az idézett oldalakat a következő formában: (Arendt, 1992: 25.) vagy (Arendt, 1992: 135–138.).
7. A jegyzetek a főszöveg kiegészítéseit tartalmazzák (tehát nem hivatkozásokat). A jegyzetek helyét a tanulmányon belül felső indexben lévő arab számmal jelöljék (így: ¹), a jegyzeteket pedig kérjük a szöveg végén számozott formában elhelyezni. Indokolt esetben lábjegyzet alkalmazható, amelyet – ha csak kis

számban fordul elő – a szövegben csillaggal (*) kell jelölni, s az oldal alján kell elhelyezni.

8. Kérjük, hogy a felhasznált irodalom jegyzéke csak a ténylegesen hivatkozott publikációkat tartalmazza. Az explicit módon hivatkozott forrásokon kívül az irodalomjegyzék legfeljebb még 10–15 forrásmegjelölést tartalmazhat.

A Politikatudományi Szemle 2018. évi 2. számától minden cikkünk egyedi internetes azonosítót, úgynevezett DOI megjelölést kap. Kérjük szerzőinket, hogy az irodalomjegyzékben jelzett hivatkozások és szakirodalmak **mindegyikénél** tüntessék fel az **adott cikkekre vonatkozó PONTOS és TELJES DOI azonosítót, így: [https://doi.org/...](https://doi.org/)**

9. Az irodalomjegyzéket a tanulmány végén közöljük, a következőképpen oldva fel a szöveg közti utalásokat:

a) könyveknél:

Arendt, Hannah (1992): *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest, Európa.

b) tanulmánykötetben, gyűjteményes kötetben megjelent szövegek esetében: Mickiewicz, Ellen (2000): Institutional Incapacity, the Attentive Public, and Media Pluralism in Russia. In: Richard Gunther and Anthony Mughan (eds.): *Democracy and the Media*. Cambridge, Cambridge University Press. 29–79.

c) folyóiratban megjelent tanulmány esetében:

Selck, J. Torsten (2004): On the Dimensionality of European Union Legislative. *Journal of Theoretical Politics*, Vol. 16, No. 2. April, 203–222. pp. <https://doi.org/10.1177/0951629804041119>

10. A táblázatokat és az ábrákat megfelelően formázva, az eredetüket feltüntetve, a szövegbe építve kérjük. A fekete-fehér ábrákat Excel formátumban, a közlés előtt kérjük mellékelni. A táblázat formázási szabálya:

1. táblázat. Cím.

elnevezés	adat 1	adat 2
párt 1	33,0	0,33
párt 2	34,0	0,34
párt 3.	33,0	0,33
Összesen	100,0	1,00

* megjegyzés.

Forrás:

11. A szerkesztőségbe beérkezett – formailag megfelelő – kéziratokat a szerkesztőség előzetes szűrése után két opponensnek küldjük ki. Az opponensek szerzők nevének feltüntetése nélkül kapják meg a kéziratokat. A közlés feltétele két opponens támogató véleménye. Az opponensek által javítandónak értékelt kéziratokat átdolgozásra visszajuttatjuk a szerzőkhöz. A két opponens egybehangzó elutasítása esetén a kéziratot nem publikáljuk.

12. Kézirat beérkezési és lehetséges közlési határideje.

beérkezési határidő	a közlés első lehetséges határideje
január 15.	első szám
március 15.	második szám
május 31.	harmadik szám
szeptember 15.	negyedik szám

A szerkesztőség fenntartja magának a jogot, hogy az egyes cikkek közlési sorrendjét, maga határozza meg.

13. A szerkesztőség a beérkezett kéziratokért honoráriumot nem fizet.

Köszönjük, hogy megfelelően előkészített kézirat beküldésével segítik munkánkat.

Folyóiratunk megvásárolható az alábbi könyvesboltokban,
ára 1590 forint, előfizetőknek 890 forint.

Előfizethető a szerkesztőség postacímén (1453 Budapest, Pf. 25.),
valamint a *posze@tk.mta.hu* e-mail címen.
Az előfizetés ára egy évre: 4100 forint.

ELTE BTK Könyv- és Jegyzetbolt
Bp., V., Múzeum krt. 6–8.

ELTE Könyvesbolt
Bp., V., Kecskeméti u. 10–12.

ÍRÓK BOLTJA
Bp., VI., Andrássy út 45.

MTA TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
Bp., IX., Budapest, Tóth Kálmán u. 4.